विज्ञाननिष्ठ निबंध

भाग १ व २

समग्र सावरकर वाङ्मय खंड ६

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक प्रकाशन

www.savarkar.org

- **मुद्रक-प्रकाशक**

  श्री. पंडित बखले, मुंबई.

  श्री. नाना गोडसे, पुणे.

  स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक प्रकाशन

  २५२ स्वातंत्र्यवीर सावरकर मार्ग, शिवाजी उद्यान

  दादर, मुंबई ४०००२८ फोन ४४६५८७७

© सौ. हिमानी सावरकर

- **मुद्रणस्थळ**

  जॉली ओफसेट

  १४, वडाळा उद्योग भवन,

  मुंबई ४०००३१

- मूल्यः रु .५००.००

अनुक्रम

मनोगत ६

१ विज्ञाननिष्ठ निबंध भाग १ ला ७

१.१ मनुष्याचा देव आणि विश्वाचा देव ७

१.२ ईश्वराचे अधिष्ठान म्हणजे काय ? १४

१.२.१ महाराष्ट्रेतिहासाच्या एका पानाच्या दोन बाजू १६

१.२.२ मुस्लिम ख्रिश्चनांच्या वल्गना ! १९

१.३ खरा सनातन धर्म कोणता ? २२

१.३.१ सारांश - २९

१.४ यज्ञाची कुळकथा ३०

१.४.१ सद्य:काली यज्ञाचे व्यावहारिक लाभ ३४

१.४.२ संस्कृतिरक्षणाचा खरा अर्थ ४३

१.४.३ यज्ञाचे पारलौकिक लाभ ४४

१.४.४ पुष्ट पशू की पिष्ट पशू ४५

१.४.५ अगदी आजच्या हिंदुराष्ट्राच्या परिस्थितीत एकेक अनाथालय हे ऐकेक अश्वमेध यज्ञाइतके पुण्यप्रद आहे ४८

१.५ गोपालन हवे, गोपूजन नव्हे ! ५०

१.५.१ गोग्रास ५७

१.६ साधुसंतांचे बोलपट कसे पाहावे ? ६०

१.६.१ संतचरित्रे आहेत तशीच वाचली जावीत, चित्रे नटविली जावीत ६४

१.७ लोकमान्यांच्या आठवणी कशा वाचाव्यात ? ७१

२ विज्ञाननिष्ठ निबंध भाग २ .... ७७

२.१ दोन शब्दांत दोन संस्कृती ७७

२.२ आजच्या सामाजिक क्रांतीचे सूत्र ८५

२.२.१ पहिला वर्ग कट्टर सनातनी ८६

२.२.२ दुसरा वर्ग अर्धसनातनी ८८

२.२.३ पंडित सातवळेकरांचे आक्षेप ८९

२.२.४ निव्वळ कुभांड ! ९०

२.२.५ शेवट तिरडीचा आधार ! ९१
२.२.६ पण हे बोकड हो कशासाठी ? ९२
२.३ पुरातन की अद्यतन ? ९५
२.३.१ आयतनी प्रवृत्ती ९६
२.३.२ सनातनी प्रवृत्ती ९६
२.४ यंत्र ९९
२.४.१ देवभोळेपणा घटतो त्या मानाने यंत्रशीलपणा वाढतो ९९
२.४.२ नाना फडणविसांची एक गोष्ट १०१
२.४.३ आणि विज्ञानाची व्यष्टि, व्यक्ति, म्हणजे यंत्र ! १०२
२.४.४ यंत्रे तितकी दैवते! जितकी हत्यारे तितके देव !! १०३
२.४.५ युरोप जे आज अजिंक्य झाले आहे, ते मुख्यतः यंत्रबळे ! १०३
२.४.६ यंत्र हे शाप की वरदान ? १०५
२.५ यंत्राने का बेकारी वाढते ? १०८
२.५.१ काम, काबाडकष्ट नि बेकारी ह्या तीन शब्दांची फोड १११
२.५.२ बेकारी यंत्राने वाढत नाही, तर विषम वाटणीने वाढते ! अशा विषम वाटणीचा दोष यंत्राचा नसून समाजरचनेचा आहे ! ११३
२.५.३ नसते दोष यंत्रावार लादता येत नाहीत ! ११४
२.६ 'न बुद्धिभेदं जनयेद्' म्हणजे काय? ११५
२.६.१ धर्मवेड्या कर्मकाडांच्या समर्थकाचे तीन वर्ग ११७
२.६.२ ज्या भगवद्गीतेत हा श्लोक आहे ती गीताच मुळी 'बुद्धिभेद' करणारी नाही काय ? .. ११८
२.६.३ बुद्धिभेद करू नये, पण दुर्बुद्धिभेद अवश्य करावा ! सद्भावना दुखवू नये, पण असद् भावना अवश्य दुखवाव्या ! १२०
२.७ जर का आज पेशवाई असती ! १२२
२.७.१ सुधारणा म्हणजेच अल्पमत; रूढी म्हणजेच बहुमत! १२५
२.७.२ वरं जनहितं ध्येयं केवला न जनस्तुतिः! १२६
२.७.३ लोकमान्यांविषयी एक भ्रामक समजूत ! १२६
२.७.४ सत्याच्या प्रचारार्थ वा राष्ट्रहिताच्या साधनार्थ लो. टिळकानीही रूढ 'धर्मभावना' दुखविण्यास मागे घेतले नाही १२८
२.७.५ सुधारकांना हत्तीच्या पायाखाली तुडविले असते ! १३०
२.८ आमच्या धर्मभावना दुखवू नका अं ! १३४

२.८.१ ज्याच्याशी त्याच्या लेखापुरते बोला ! १३४
२.८.२ धर्मभावनाविघातक आणि बुद्धिभेदक म्हणजे काय ?.................................... १३४
२.८.३ आपणा सर्वांचे सांप्रत ध्येय एकच ह्या आपल्या हिंदुराष्ट्राचा उद्धार **!!**................... १३५
२.८.४ गोरक्षक बायाबुवांची गंमत **!**.. १३८

मनोगत

'झाले बहु, होतील बहु परंतु या सम हा' या प्रसिद्ध वचनाचे प्रत्यक्ष प्रारूप म्हणजे विनायक दामोदर सावरकर. आपल्या परमप्रिय मातृभूमीवरील अविचल श्रद्धेपोटी त्यांनी वैराण वाळवंटातून अखंड प्रवास केला. त्यांचे दिव्य दारूण व्रत अढळपणे सुरू असताना भारतीय समाज संघटित करून आपल्या पाठीशी उभा ठेवण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. धारदार लेखणी आणि अमोघ वाणी ही त्यांची साधने होती. स्वातंत्र्यासाठी समाज पेटून उठावा असे त्यांना वाटत होते. समाजाला सत्य स्थितीची जाणीव करून देऊन एका निश्चित दिशेने वाटचाल व्हावी असा त्यांचा प्रयत्न होता. स्वातंत्र्याबरोबर समाजाचे सर्वांगीण परिवर्तन व्हावे असे त्यांना मनोमन वाटत होते. त्यांचे निबंध, बातमीपत्रे आणि भाषणे या तीन साधनांच्या वाचनातून या गोष्टीचा प्रत्यय येतो.

भारतातील उदारमतवादी नेते ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या आणि संस्कृतीच्या छायेत वावरत होते. आज ना उद्या ब्रिटिश लोक भारताला स्वातंत्र्य देतील यावर त्या नेमस्त नेत्यांचा दृढ विश्वास होता. ब्रिटिशांच्या सहवासामुळे भारतीय समाजाचे सर्वांगीण उत्थापन होईल, अशी त्यांची समजूत होती. सावकरकरांनी ब्रिटिशांचे स्वार्थी, दुटप्पी आणि दुष्ट अंतरंग प्रकाशात आणले. त्याचबरोबर भारतातील भोळसट नेत्यांवर कठोर टीका केली. सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने भारताला स्वातंत्र्य मिळेल अशी म. गांधींची भूमिका होती. सावरकरांनी म. गांधींच्या विचारातील विसंगती समाजासमोर ठेवली. म. गांधींचा मार्ग व्यवहार-विसंगत असल्याचे कठोर शब्दात दाखवून दिले. सावरकरांनी राष्ट्रीय हिताला सर्वश्रेष्ठ स्थान दिल्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने जे जे राष्ट्रहित विघातक होते त्या त्या गोष्टीवर घणाघाती टीका केली.

सावरकरांच्या राष्ट्रवादी विचारांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य ही एक बाजू होती तर समाजाचा सर्वांगीण उत्कर्ष ही दुसरी बाजू होती. सावरकरांची आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर अपरिमित श्रद्धा होती. अद्ययावतता हा त्यांच्या विज्ञान विचारांचा मूलमंत्र होता. भारतीय मुस्लीम विज्ञाननिष्ठ झाले, तर त्यांच्यातील धर्मवेड कमी होईल. त्यातून त्यांचे नि हिंदूंचे भले होईल असे त्यांना मनोमन वाटत होते. त्यांचा अनुभव मात्र वेगळा होता. हिंदूंनी आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान अवगत करावे नि आपला उत्कर्ष साधावा यासाठी त्यांनी विज्ञाननिष्ठेचा आवर्जून पुरस्कार आणि प्रचार केला. तर्काच्या कसोटीवर न बसणाऱ्या हिंदू जीवन पद्धतीतील दुष्ट स्वरूपाच्या रूढी, परंपरा नि प्रथांवर कठोर टीका केली. त्यांच्या निबंधांतून याचा प्रत्यय येतो. हिंदू समाजातील अतर्क्य आणि दुष्ट पद्धती म्हणजे जाति व्यवस्था होय. जन्मधिष्ठित जातिव्यवस्था आणि स्पृश्यास्पृशता यांच्यावर त्यांनी कठोर आघात केला. त्यांच्या जात्युच्छेदक निबंधांतून त्याचा प्रत्यय येतो. सावरकर हे हिन्दुत्वाचा आग्रही पुरस्कार करणारे थोर क्रांतिकारक विचारवंत तर होतेच पण समाजपरिवर्तकही होते. त्यांनी केवळ सामाजिक विचाराचा सिद्धांत मांडला नाही तर त्याचे प्रत्यक्षात उपयोजन केले. सावरकरांचा हा सर्व विचार या खंडद्वयांत समाविष्ट केला आहे. या सहाव्या खंडात विज्ञाननिष्ठ निबंध, अंधश्रद्धा निर्मूलन कथा आणि जात्युच्छेदक निबंध समाविष्ट केले आहेत. त्यातून वाचकाला सावरकरांच्या द्रष्टेपणाची प्रचीती येते. प्रकाशकानी केलेल्या अनमोल कार्याबद्दल त्यांचे अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन !!!

वर्षप्रतिपदा २००१

शं. ना नवलगुंदकर

१ विज्ञाननिष्ठ निबंध भाग १ ला

१.१ मनुष्याचा देव आणि विश्वाचा देव

वाहत्या नदीत काठी आपटली असता त्या नदीच्या अखंड धारेचे पळभर दोन भाग झालेले भासतात. संध्याकाळी अंधुकलेल्या अखंड आकाशात मधेच कुठे जी पहिली चांदणी लुकलुकू लागते ती तशी चमकण्यासरशी ह्या अखंड आकाशाला एक गणनबिंदू मिळून त्याच्या चारीकडे चार बाजू चट्कन वेगळ्या झाल्याशा भासतात.

ह्या पदार्थजातातही मनुष्याच्या जाणिवेची चांदणी चमकू लागताच त्याचे अकस्मात्दोन भाग पडतात. उभे विश्व, अनंताच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत चरकन्कापले जाऊन दुभंग होऊन पडते. सुरूप आणि कुरूप, सुगंधी आणि दुर्गंधी, मंजुळ आणि कर्कश, मृदुल आणि कठोर, प्रिय आणि अप्रिय, चांगले आणि वाईट, दैवी आणि राक्षसी, ही सगळी द्वंद्वे मनुष्य हा ह्या यच्चयावत्विश्वाचा, वस्तूजाताचा केंद्र कल्पिल्यामुळेच मध्यबिंदू समजला जाताच, अकस्मात् उत्पन्न होतात. मनुष्यास जो सुखद, तो विश्वाचा एक भाग, मनुष्यास जो दुःखद तो दुसरा. पहिला चांगला, दुसरा वाईट.

ज्याने विश्वाचा मनुष्यास सुखद होणारा हा चांगला भाग निर्मिला तो देव; मनुष्यास दुःख देणारा तो दुसरा वाईट भाग निर्मिला तो राक्षस.

मनुष्याच्याच लांबीरुंदीचा गज घेऊन विश्वाची उपयुक्तता, बरेवाईटपणा मोजला असता ह्या मोजणीचा हा निकाल फारसा चुकत आहे असे काही म्हणता येणार नाही.

विश्वाची उपयुक्तता आपल्या मापानेच मनुष्याने अशी मापावी हेही अपरिहार्यच होते. विश्वाचे रसरूपगंधस्पर्शादि सारेच ज्ञान मनुष्याला त्याच्यापाशी असलेल्या पाच ज्ञानेंद्रियांनीच काय ते कळू शकतात. विश्वातील वस्तूजात एकेकी गणून, तिचे पृथक्करण करून, ते घटक पुन्हा मोजून त्या अमर्याद व्यापाची जंत्री करीत राहिल्याने विश्वाच्या असीम महाकोषातील वस्तूजाताचे मोजमाप करणे केवळ अशक्य असे समजून आपल्या प्राचीन तत्त्वज्ञान्यांनी, आपल्या पाच ज्ञानेंद्रियांनीच ज्या अर्थी हे सर्व विश्व केव्हाही जे काही आकळले जाऊ शकणारे आहे, ते जाऊ शकते, त्या अर्थी त्याचे 'पंचीकरण'करणे हाच वर्गीकरणाचा उत्कृष्ट मार्ग होय असे जे ठरविले ते एका अर्थी क्रमप्राप्तच होते. इतकेच नव्हे, तर तो त्यांच्या अप्रतिम विजयच होता. ज्ञानेंद्रियेच जर पाच, तर विश्वाचे यच्चायावत्वस्तूजात त्यांच्या त्या पाच गुणांपैकी कोणत्यातरी एका वा अनेक गुणांचेच असणार. अर्थात त्या पाच गुणांच्या तत्त्वांनी, पंचमहाभूतांनीच, ते घडलेले असणार. ह्या विश्वदेवाचा आम्हाशी जो काही संवाद होणे शक्य आहे तो ह्या त्याच्या पाच मुखांनीच काय तो होणार म्हणूनच तो विश्वदेव, तो महादेव पंचमुखी होय! आपल्या ज्ञानेंद्रियांनी विश्वाच्या गुणधर्मांचे आकलन करण्याचा मनुष्याचा हा यत्न जितका अपरिहार्य नि सहज, तितकाच स्वतःच्या अंतःकरणाने त्या विश्वाला निर्मिणाऱ्या देवाच्या अंतःकरणाची कल्पना करण्याचा मनुष्याचा यत्नही साहजिकच होता. त्यातही मनुष्याला सुख देण्यासाठीच कोण्या दयाळू देवाने ही सृष्टी निर्मिली असली पाहिजे, ह्या मानवी निष्ठेला अत्यंत

प्रबळ असा पाठिंबा ही सृष्टीदेवीच प्रतिपदी, प्रतिपली तिला तशी लहरच आली की सारखी देत राही, आजही देतेच आहे!

खरोखर, मनुष्याच्या सुखसोयीसाठी त्या दयाळू देवाने ही सृष्टीची रचना किती ममताळूपणाने केली आहे पाहा! हा सूर्य, हा समुद्र - किती प्रचंड ही महाभूते ! पण मनुष्याच्या सेवेस त्यांना देखील त्या देवाने लावले. दुपारी तहान तहान करीत मुले खेळत दमून येतील तेव्हा थंडगार नि गोड पाणी मिळावे म्हणून आई सकाळीच विहिरीचे पाणी भरून 'कुज्या'त घालून गारत ठेवते, तशा ममतेने उन्हाळ्याने नद्या सुकून जाण्याच्या आधीच हा सूर्य त्या समुद्रातले पाणी किरणांचे दोर खोलखोल सोडून भरतो, मेघांच्या 'कुज्या'तून साठवून ठेवतो, आणि तेही मध्यंतरी अशी काही हातचलाखी करून, की समुद्रात असताना तोंडी धरवेना असे खारट असणारे ते पाणी किरणांच्या कालव्यातून त्या आकाशाच्या विस्तीर्ण सरोवरात साचताच इतके गोड नि गार व्हावे की जे पाणी पिण्यासाठी देवांच्याही तोंडास पाणी सुटावे ! पुन्हा समुद्राचे खारट पाणी माणसासाठी गोड करून देण्याच्या धांदलीत साराच्या सारा समुद्र गोड करण्याची भलतीच चुकीही न होईल अशी तो दयाळु देव सावधगिरीही घेववितो - एका वर्षात हवे तितकेच पाणी गोड करून आटविण्याइतकीच शक्ति सूर्यकिरणात आणि साठविण्याइतकीच शक्ति मेघात ठेविली जाते. नाहीतर सारा समुद्रच गोड झाल्याने मनुष्यास मीठ मिळणे बंद होऊन त्याचा सारा संसार अळणी व्हावयाचा !

हे पशू पाहा ! मनुष्यांच्या सेवेला आणि सुखाला हवे तसेच विविध, हवे तितकेच बुद्धिमान, वाळवंटातील ते मनुष्याचे तारू - म्हणून काटे खाऊन, पाण्यावाचून महिनोगणती चालण्याची युक्ती त्या उंटाला शिकविली. तो घोडा किती चपल ! त्याच्यावर स्वारी भरणाऱ्या मनुष्यास भर रणांगणातही संभाळून वहाण्याइतकी नि मनुष्याशी अत्यंत प्रामाणिकपणे वागण्याइतकी बुद्धि त्याला देवाने दिली. पण मनुष्यावरच स्वारी भरण्याइतकी बुद्धि मात्र दिली नाही! ही गाय पाहा. एका बाजूला सुके गवत ढकलावे नि दुसऱ्या बाजूला त्याचे बनलेले ताजे जीवनप्रद दूध चरव्या भरभरून काढीत बसावे! असे ते आश्चर्यकारक रासायनिक यंत्र ज्या देवाने घडविले तो खरोखरच किती दयाळू असला पाहिजे! आणि पुन्हा प्रत्येक वेळी जुने यंत्र मोडताच नवे घडविण्याचे श्रमसुद्धा मनुष्याला पडू नयेत अशी सोय त्यातच केलेली; पहिल्या यंत्रातच गवताचे दूध करून देता देताच तसलीच नवीन अजब यंत्रे बनविण्याचीही व्यवस्था केलेली !

एक गव्हाचा दाणा पेरला की त्याचे शंभर दाणे ज्या जगात होऊन उठतात; एक आंबा! रसाने, स्वादाने, सत्त्वाने कोण भरपूर भरलेले ते देवफळ! पण तरीही ते इतके सुपीक की एक आंबा रुजविला की त्याचा वृक्ष होऊन प्रतिवर्षी हजार हजार आंबे त्याला लागावे नि असा क्रम वर्षानुवर्षे चालावा; फार काय सांगावे, एका आंब्याच्या फळापासून होणारी ती लाखो फळे, सगळीची सगळी जरी मनुष्यांनी खाल्ली, तर पुन्हा आंब्याचा तोटा म्हणून पडून नये, यासाठी आंब्याच्या झाडाच्या फांदीचीच कलमे करून त्यांच्या आंबरायांच्या आंबराया भरभराटण्याची सोय ज्या जगात देवाने केलेली आहे; एका कणाचा मण होणारी ही तांदूळ, बाजरी, जोंधळे प्रभृती नानाविध सत्त्वस्थ धान्ये, एक बी पेरले की एका पिढीस सहस्रावधि रसाळ फळे पुरविणारी ही फळझाडे; हे फणस, पपनस, अननस, द्राक्षे, डाळिंबे, या गवतसारख्या उगव म्हणताच उगवणाऱ्या अति रुचकर बहुगुणी, विविधरस शाकभाज्या, फळभाज्या; ज्या जगात

पुरून उरताहेत, ज्याचा गाभाच गोड आहे, तो साखरेच्या पाकाने ओतप्रोत भरलेला ऊस देखील ज्या जगात इतका पिकतो की त्याचे मळेचे मळे माणसांना नकोसे झाले म्हणजे बैल खाऊन टाकतात. त्या जगास निर्मिण्यात देवाने मनुष्यावर जी अमर्याद दया केली आहे तीविषयी मनुष्य त्याचा उतराई होणार तरी कसा!!

तशीच ही मनुष्याच्या देहाची रचना! पायाच्या तळव्यापासून तो मज्जातील सूक्ष्मातिसूक्ष्म पिंडानुपिंडापर्यंत ह्या शरीराची रचना मनुष्याला सुखदायी होईल अशीच सुसंवादी करताना हे मनुष्याच्या देवा, तू जी केसानुकेसागणीक काळजी घेत आला आहेस ती कुठवर सांगावी ! मनुष्याचा हा एक डोळा जरी घेतला तरी, किती युगे, किती प्रयोग, किती अनवरत अवधाने करून तू हा आज आहे तसा घडवू शकलास! प्रथम प्रकाशाला किंचित्संवादी असा एक नुसता त्वग्बिंदु; प्रकाशाला नव्हे तर त्याच्या सावलीला तेवढा जाणणारा; अंधेर नि उजेड इतकाच फरक काय तो जाणणारा तो पहिला त्वग्बिंदु; त्याच्यात सुधारणा करता करता किती प्रयोग करून, किती रद्द करून, पुन्हा प्रयोग रचता रचता शेवटी आज मनुष्याचा सुंदर, टपोरा, पाणीदार, महत्वाकांक्षी डोळा तू घडविलास! इतका महत्त्वाकांक्षी डोळसपणा त्या मनुष्याच्या डोळ्यात मुसमुसत आहे की, देवा, तुझ्याच कलेत तुझाच पाडाव करण्यासाठी दुर्बिणीचे प्रतिनेत्र निर्मून तो तुझ्या त्या आकाशातील प्रयोगशाळेचेच अंतरंग पाहू इच्छीत आहे! नव्हे तुलाही त्या दुर्बिणीच्या टप्प्यात गाठून कुठेतरी प्रत्यक्ष पाहता येते की नाही याचे प्रयोग करू म्हणत आहे!!!

आणि त्या मनुष्याच्या डोळ्यास प्रसादविण्यास्तव सौंदऱ्याचा नि सुरंगाचा जो महोत्सव तू त्रिभुवनात चालू केलास त्याची आरास तरी काय वर्णावी? हे पारिजाताचे सुकोमल फूल, ते सोनचाफ्याचे सुवासमत्त सुमन! हा मोराचा पिसारा पाहा, एकेका पिसाची ती ठेवण, ते रंगकाम, ती जिवंत चमक, ते तरल नटवेपण! आद्य कलावन्त! तशा अनेक सुंदर पिसांचा तो पिसारा पसरून तो तुझा मोर जो जो आनंदाने उन्मत्त होऊन नाचू लागतो तो तो देवा, तुझी ललित कलाकुसर पाहून 'धन्य, देवा, धन्य तुझी! वारे वा!' हृदयही नाचू लागते! आणि असा पिसारा मनुष्यासही तू का दिला नाहीस म्हणून किंचित रुसूही लागते! हे नयनाल्हादक रंगांचे नि श्रवणाल्हादक गोड लकेऱ्या घेणारे शतावधि पक्ष्यांचे थवेच्या थवे ज्या जगात मंजूळ आनंदाचे किलबिलाट करीत आहेत; गुलाब, चमेली, बकूळ, जाईजुई, चंपक, चंदन, केतक, केवड्यांची बनेची बने सुंदर फुलांचे सडे पाडीत आहेत आणि सुगंधाने सारा आसमंत दरवळून सोडीत आहेत; माणसातून ह्या प्रीतिरति आणि मानसरोवरातून ह्या कमलिनी, कुमुदिनी विकसत, विलसत आहेत; ज्या जगात रात्री चांदण्या आहेत, उषःकाल गुलाबी आहेत, तारुण्य टवटवीत आहे, निद्रा गाढ आहे, भोगात रुचि आहे, योगात समाधि आहे-देवा! ते हे जग ज्या तू आम्हा मनुजांना इतके सुखमय होऊ दिलेस, होऊ देत आहेस, त्या तू ते आमच्या सुखासाठीच असे निर्मिलेस असे आम्हास का वाटू नये? आम्हाला, जशी आमच्या लेकरांची माया आहे म्हणूनच आम्ही त्यांच्या सुखासाठी जपतो तसेच आमच्या सुखासाठी इतके जपणाऱ्या देवा, तुला आम्हा मनुष्यांची माया असलीच पाहिजे. आम्ही माणसे, देवा, तुझी लेकरे आहोत. तू आमची खरी आई आहेस! आईला देखील दूध येते - तू दिलेस म्हणून! आम्ही मनुष्ये तुझे भक्त आहोत, आणि देवा, तू आम्हा मनुष्यांचा देव आहेस.

इतकेच नव्हे, तर तू आम्हा मनुष्यांचाच देव असून तूझ्यावाचून दुसरा देव नाही! हे सारे जगत्‌तू आमच्या सुखसोयीसाठीच घडविले आहेस!

मनुष्याच्या इच्छेस जुळेशी ही विचारसरणी, सत्यास जुळेल अशीही ठरली असती-जर या जगातील प्रत्येक वस्तू नि प्रत्येक वस्तूस्थिति मनुष्याला सुखकारक नि उपकारक अशीच असती तर! पण मनुष्याच्या दुर्दैवाने या साऱ्या जगातील तर राहोतच, पण ज्या पृथ्वीस तो मनुष्य प्रथम प्रथम तरी 'सारे जग' म्हणून स्वाभाविकपणेच संबोधित होता, जिला विश्वंभरा, भूतधात्री, अशा नावाने तो अजूनही गौरवितो, त्या पृथ्वीवरील वस्तूजातही वा वस्तूस्थितिही मनुष्यास सर्वस्वी अनुकूल नाही; इतकेच नव्हे, तर उलट अनेक प्रकरणी मारकच आहे.

ज्या सूर्याचे नि समुद्राचे मनुष्यावर झालेले उपकार आठवून आठवून आताच त्यांची स्तोत्रे गाइली तो सूर्य नि तो समुद्रच पाहा! उन्हाने तापून चक्कर येऊ लागलेल्या अवश वाटसरूवर, लाठीच्या पहिल्या दोनचार तडाख्यांनी अर्धमेला होऊन गेलेल्या सापावर आपण जसा शेवटचा टोला मारून तो साप पुरता ठार करतो तसा-हा सूर्य आपल्या प्रखर किरणांचा शेवटचा तडाखा मारून त्या मनुष्यांना ठिकच्या ठिकाणी ठार करण्यास चुकत नाही! ज्या भारतात त्या सूर्यास लक्षावधी ब्राह्मण, सकाळ संध्याकाळ अर्ध्य देण्यास उभे असत, त्याच भारतात, त्या धर्मशील काळीही दुर्गादेवीच्या दुष्काळाचा सुकाळ करून बाराबारा वर्षे आपली प्रखर आग सारखी वर्षत लाखो जीवांस जिवंत भाजून काढीत आला आहे! कुराणात, तौलिदांत, भाविक पैगंबरांनी स्तुति केली आहे की 'मनुष्यासाठी, हे देवा, हे किती असंख्य मासे, किती रुचकर अन्नाचा हा केवढा अखंड साठा तू या समुद्रात ठेवला आहेस!' पण तोच समुद्र मनुष्यास जशाचा तसाच गिळून पचवून टाकणाऱ्या अजस्र सुसरींना आणि प्रचंड हिंस्र माशांनाही तसेच नि:पक्षपाताने पाळीत आहे! मनुष्यांची तारवे पाठीवर वाहून नेता नेता, सदय वाटाड्याचे सोंग घेऊन चाललेला वाटमाऱ्या जसा भर रानात त्याच बायाबापड्या वाटसरूंवर उलटून त्यांचे गळे कापतो तसा हा समुद्र अकस्मात हजारो माणसांनी भरलेली ती तारवे नि त्या प्रचंड टिटानिका बोटी आपल्या पाठीवरून फेकून आपल्या भयंकर जबड्यात ढकलतो - गट्कनी गिळून टाकतो! एखादी राक्षसीण रागावली तर एकाद्या लेकराची मानगुटी नदीत दाबून, त्याचा गुदमरून जीव जाईतो धरील! एखादी हिंस्र सुसर फार तर दोनतीन सुरेख कुमारिकांना नदीत उतरून लाजत लाजत स्नान करीत असता त्यांचे काकडीसारखे कोवळे लुसलुशीत पाय दातात धरून हिसडून गटकन् गिळून टाकील; पण ही गंगामाय, ही जमनाजी, ही देवनदी जार्डन, हा फादर थेम्स, हजारो कुमारींची-मुलालेकरांची - मान एका मानेसारखी, आपल्या पाण्यात यांचा अवश जीव गुदमरून ठार होईतो दाबील, नगरेची नगरे त्यांचा पाया हिसडून गिळून टाकील.

इंजिलकुराणादिक धर्मग्रंथात भाबडी भक्ति लिहून गेली की, बोकड, कोंबडी, ससा, शेळी, हरिण हेही नानाविध प्राणी मनुष्यांना पुष्कळ मांस मिळावे म्हणून, हे दयाळू देवा, तू निर्मिलेस! पण त्यांच्या रुचकर मांसाने, स्मरणाने तोंडास पाणी सुटलेल्या त्या भक्तीस ह्याचे अगदीच कसे विस्मरण पडते की ह्याच जगात त्याच देवाने मनुष्याचेही मांस खाण्यासाठी सिंह, वाघ, चित्ते, लांडगे हेही निर्मिलेले आहेत. हे दयाळू देवा, तू माणसांची कोवळी कोवळी मुले अशाचसाठी निर्मिलीस की, आम्हास काकडीसारखी मुखशुद्धी सदोदित मिळावी अशी मनुष्यास फाडून चिरफाडून खाल्ल्यानंतर त्यांच्या हाडांवर ढेकरा देत बसलेल्या सिंहाच्या नि लांडग्यांच्या

रक्ताळलेल्या तोंडातली कृतज्ञ स्तुतिही त्याच देवास पावत आहे! आशिया आणि आफ्रिका यांस जोडणारे खंडच्या खंड ज्या दिवशी महासागरात, त्या खंडावरील वरमाला घेऊन उभ्या असलेल्या लक्षावधी कुमारिकांसह, दूधपाजत्या आयालेकरांसह, अर्धभुक्त प्रणयी जनांसह, पुजांजलि वाहत्या भक्तांसह, त्याच देवाची स्तुती चाललेल्या लाखो देवालयांसह ते खंडच्या खंड त्याच देवाने ज्या दिवशी त्या महासागरात गणपति हबकन्‌बुडवावा तसे बुडविले, त्याच्या दुसऱ्या दिवशी हीच उषा, हीच वेदांनी गाइलेली उषा, असेच गोड गुलाबी हास्य हसत त्या शुकशुकाट दृश्याकडे पाहात होती! कुराणात म्हटले आहे की, 'चंद्र निर्मिला, अशासाठी की, मनुष्याला निमाज पढावयाच्या वेळा कळाव्या!' पण जो जो निमाज पढे त्या त्या इस्लामियांची, त्या मुल्लामौलवी मशिदीसुद्धा कत्तल करून, त्या खलिफाच्या घराण्याची राखरांगोळी उडवून त्या लाखो मुस्लिमांच्या कापलेल्या डोक्यांच्या ढिगावर ज्या दिवशी तो निमाजाचा कट्टर शत्रू चजगिझखान चढून जाऊन शांतपणे बसला, त्या रात्री त्या बगदाद नगरी हाच चंद्र त्या चंगिझखानालाही त्याच्या वेळा पले पले मोजून असाच बिनचूक दाखवीत शांतपणे आपली कौमुदी विचरीत होता!

सुगंधी फुले, हे सुस्वर पक्षी, तो मनोहर पिसारा पसरून नाचणारे हे सुंदर मोरांचे थवे, रानचे रान अकस्मात्पेट्टून भडकलेल्या वणव्यात, चुलीत वांगे भाजावे तसे फडफड करतात न करतात तोच भाजून राख करून टाकतो तो कोण? गाय दिली तो दयाळू, तर त्याच गाईचे दूध पिऊन तिच्याच गोठ्यात बीळ करून राहणारा तो विषारी साप, त्या गाईचे दूध देवाच्या नैवेद्यासाठी काढावयास येणाऱ्या व्रतस्थ साध्वीला कडकडून डसून तिचा जीव घेणारा तो साप, तो ज्याने दिला तो कोण? प्रत्येक भोगामागे रोग, केसागणीक ठणठणणारे केसतोंड, नखानखांचे रोग, दातादातांचे रोग, ते कण्ह, त्या कळा, ती आग, त्या साथी, ती महामाई, ते प्लेग, ती अतिवृष्टि, ती अनावृष्टि, ते उल्कापात! जिच्या मांडीवर विश्वासाने मान ठेवली ती भुईच अकस्मात्उलटून मनुष्यांनी गजबजलेले प्रांतचे प्रांत पाताळात जिवंत पुरून गडप करून टाकणाए ते भूमिकंप!! आणि कापसाच्या राशीवर जळती मशाल कोसळावी तसे ह्या पृथ्वीच्या अंगावर कोसळून एखाद्या गवताच्या गंजीसारखी भडभड पेटवून देणारा ते दुष्ट धूमकेतु - ते कोणी केले ?

जर ह्या विश्वातील यच्चयावत्वस्तूजातीच्या मुळाशी त्यांना धारण करणारी, चालन करणारी किंवा जिच्या क्रमविकासाचे ते परिणाम होत आले आहेत अशी जी शक्ति आहे तिला देव म्हणावयाचे असेल तर त्या देवाने हे सारे विश्व मनुष्यास त्याचा मध्यबिंदु कल्पून केवळ मनुष्याच्या सुखसोयीसाठीच निर्मिले ही भावना अगदी भाबडी, खुळी आणि खोटी आहे असे मानल्यावाचून वरील विसंगतीचा उलगडा होऊच शकत नाही.

कोणत्या हेतूने वा हेतूवाचून हे जगड्व्याळ विश्व प्रेरित झाले ते मनुष्याला तर्किता देखील येणे शक्य नाही. जाणता येणे शक्य आहे ते इतकेच की, काही झाले तरी मनुष्य हा ह्या विश्वाच्या देवाच्या खिसगणतीतही नाही, जशी कीड, मुंगी, माशी, तसाच ह्या अनादि अनंत कालाच्या असंख्य उलाढालीतील हा मनुष्यही एक अत्यंत तात्पुरता आणि अत्यंत तुच्छ परिणाम होय. त्याला खायला मिळावे म्हणून धान्य उगवत नाही, फळे पिकत नाहीत. कोथिंबीर खमंग झालेली नाही. धान्य पिकते म्हणून तो ते खाऊ शकतो, इतकेच काय ते.

त्याला पाणी मिळावे म्हणून नद्या वाहत नाहीत. नद्या वाहतात म्हणून पाणी मिळते इतकेच काय ते. पृथ्वीवर जेव्हा नुसत्या प्रचंड सुसरीच सुसरी नांदत होत्या नि मनुष्याचा मागमूसही नव्हता तेव्हाही नद्या वाहत होत्या, झाडे फुलत होती, वेली फुलत होत्या, मनुष्यावाचून तर काय, पृथ्वी नव्हती तेव्हाही हा सूर्य असाच आकाशात भटकत फिरण्यास भीत नव्हता, आणि हा सूर्यही जरी त्याच्या साऱ्या ग्रहोपग्रहांसुद्धा हरवला तरी, एक काजवा मेला तर पृथ्वीला जितके चुकलेसे वाटते तितके देखील या सुविशाल विश्वाला चुकलेसे वाटणार नाही. ह्या विश्वाच्या देवाला एक पलाचेही सुतक, असे शंभर सूर्य एखाद्या साथीत एका दिवसात जरी मरू लागले तरी धरावे लागणार नाही!

तरीदेखील ज्या कोणच्या हेतूने वा हेतूवाचून ही विश्वाची प्रचंड जगड्व्याळ उलाढाल चालू आहे तीत एक अत्यंत तात्पुरता नि अत्यंत तुच्छ परिणाम म्हणून का होईना, पण मनुष्याला, त्याच्या लांबीरुंदीच्या गजाने मापता यावे असे, त्याच्या संख्येत मोजता यावे असे, इतके सुख नि इतक्या सोयी उपभोगिता येतात हा मात्र आणि एवढाच काय तो ह्या विश्वाच्या देवाचा मनुष्यावर झालेला उपकार होय! मनुष्याला ह्या जगात जे सुख मिळू शकते तेवढेही मिळू न देण्यासारखीच जर ह्या विश्वाची रचना ह्या विश्वाच्या देवाने केली असती, तर त्याचा हात कोण धरणार होता! हे सुगंध, हे सुस्वर, हे सुखस्पर्श, हे सौंदर्य, हे सुख, ह्या रुचि, ह्या सोयी आहेत, त्याही अमूप आहेत! ज्या योगायोगाने मनुष्यास ह्या सर्व लाभत आहेत त्या योगायोगाला शतशः धन्यवाद असोत! ज्या विश्वशक्तींनी कळत न कळत असा योगायोग जुळवून आणला त्यांना त्या अंशापुरते मनुष्याचा देव म्हणून संबोधिल्याचे समाधान आपल्यास उपभोगिता येईल, उपकृत भक्तीचे फूल वाहून त्यास पूजिताही येईल!

परंतु त्यापलीकडे ह्या विश्वाच्या देवाशी, वाटच्या भिकारड्याने सम्राटाशी जोडू पाहावा तसा कोणचाही बादरायण संबंध जोडण्याची लचार हाव मनुष्याने आमूलात्सोडून द्यावी हेच इष्ट! कारण तेच सत्य आहे! आपले चांगले ते देव करील, देव चांगले करील तर मी सत्यनारायण करीन, ही आशा, हा अवलंब, अगदी खुळचट आहे! कारण तो अगदी असत्य आहे. ज्या ज्या संकटातून आपणास सोडविले म्हणून आपण देवाचा सत्यनारायण करतो त्या त्या संकटात प्रथम आपणास ढकलतो कोण? तोच सत्यनारायण, तोच देव! जो प्रथम आपला गळा कापतो आणि नंतर त्यास मलम लावतो त्याची मलम लावण्यासाठी पूजा करावयाची तर प्रथम गळा का कापलास म्हणून त्याची आधी यथेच्छ शोभाही करावयास नको काय? विश्वाच्या देवाच्या ठायी ह्या दोन्हीही भावना अनाठायी नि असमंजस आहेत.

ती विश्वाची आद्यशक्ति ज्या काही ठराविक नियमांनी वर्तते आहे ते तिचे नियम समजतील ते समजून घेऊन त्यातल्या त्यात आपल्या मनुष्यजातीच्या हिताला नि सुखाला पोषक होईल तसा त्यांचा साधेल तितका उपयोग करून घेणे इतकेच मनुष्याच्या हातात आहे. मनुष्यजातीच्या सुखाला अनुकूल ते चांगले, प्रतिकूल ते वाईट. अशी नीती-अनीतीची स्पष्ट मानवी व्याख्या केली पाहिजे. देवास आवडते ते चांगले आणि मनुष्यास जे सुखदायी ते देवास आवडते ह्या दोन्ही समजुती खुळचट आहेत; कारण त्या असत्य आहेत. विश्वात आपण आहोत पण विश्व आपले नाही; फार फार थोड्या अंशी ते आपणास अनुकूल आहे; फार फार मोठ्या

अंशी ते आपणास प्रतिकूल आहे-असे जे आहेत ते नीटपणे, धीटपणे समजून घेऊन त्याला बेधडकपणे तोंड देणे हीच खरी माणुसकी आहे! आणि विश्वाच्या देवाची खरी खरी तीच पूजा!!

* * *

१.२ ईश्वराचे अधिष्ठान म्हणजे काय ?

सामर्थ्य आहे चळवळीचे। जो जो करील तयाचे ।
परंतु तेथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे ।

\- *श्रीरादासस्वामी*

शिवकालीन महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक अशा असामान्य पुढाऱ्यापुढाऱ्यात आपल्यापरी असामान्य स्थान पावलेल्या समर्थ रामदासस्वामींची ही ओवी विजेची एक ज्योत आहे! इतकी तेजस्वी! शिवकालीन महाराष्ट्राच्या प्रचंड कर्तृत्वशक्तीची नि हिंद स्वातंत्र्यसमराची केवळ रणघोषणा!

तिच्यातील शेवटच्या दोन चरणात जे सांगितले आहे की, 'परंतु तेथे भगवंताचे अधिष्ठान पाहिजे' त्या शब्दांनी समर्थ रामदासांच्या मनात कोणचा अर्थ व्यक्तविण्याचे उद्दिष्ट होते ते आता नक्की सांगणे यद्यपि दुर्घट आहे. तथापि त्यांचा अर्थ काहीही असला तरी त्या ओवीचे तेजस्वी कार्य ती करून गेली. त्या परिस्थितीत मुसलमान धर्मवेडाच्या उन्मादाची नांगी ठेचण्यास समर्थ होईल असे चैतन्य महाराष्ट्रात संचरविण्यास त्या काळी ती कारण झाली, हे तिचे समर्थन पऱ्याप्त आहे. यास्तव तिचा आज जो एक अर्थ सर्वसाधारणपणे समजला जातो नि ज्या अर्थाच्या योगे राष्ट्रात आज अनर्थकारक अशी एक वृत्ति उत्पन्न होत आहे त्या अर्थास निषेधिण्यामध्ये त्या ओवीचा वा तिच्या त्या तेजस्वी नि कर्मयोगी निर्मात्याचा लवलेशही अनादर घडण्याचा दोष संभवत नाही. त्या ओवीचा मूळचा अर्थ काय होता हा प्रश्न या लेखात आमच्यापुढे नसून त्या ओवीचा आज केला जाणारा अर्थ आजच्या परिस्थितीत किती अनर्थकारक आहे नि तिच्यात जे तत्त्व अनुस्यूत केलेले आहे म्हणून साधारणतः समजले जाते, ते ऐतिहासिक नि तात्त्विक दृष्ट्या किती अतथ्य आहे हे काय ते या लेखात आम्ही दाखवू इच्छितो.

चळवळीचे, म्हणजे मानवी प्रयत्नांचे सामर्थ्य किती जरी वाढविले तरी ज्या चळवळीला भगवंताचा पाठिंबा नाही ती चळवळ अयशस्वी झालीच पाहिजे ह्या तत्त्वाचा अर्थ नक्की करताना भगवंताचा पाठिंबा म्हणजे काय, ते ईश्वराचे अधिष्ठान म्हणजे काय ह्याचा प्रथम स्पष्ट उलगडा झाला पाहिजे. जर भगवंताच्या अधिष्ठानाचा इतकाच अर्थ असेल की, ऐहिक आणि मानवी उपायांच्या हातीच यशाची किल्ली नसून मनुष्याच्या ज्ञानाच्या नि शक्तीच्या पलीकडे ज्या अनेक अज्ञात, अज्ञेय, प्रचंड अशा अमानुष विश्वशक्ति आहेत, त्यांच्या आघातप्रत्याघातांच्या टकरीतही त्या यशाचा वा अपयशाचा संभव असतो, तर तो अर्थ बरोबरच आहे! अत्यंत क्षुद्र अशा गवताच्या काडीच्या हलण्यापासून तो भूकंपाच्या, सूर्यमालांच्या प्रलयंकार उत्पातापर्यंत ज्या विश्वशक्तीच्या उलाढाली नि टकराटकई चाललेल्या आहेत, त्या साऱ्या बलाबलांचे त्यापुरते फलित (Resultant) म्हणजेच कोणतीही घटना होय. ह्या तात्त्विक अर्थी कोणच्याही चळवळीचे यशापयश हेही एक फलितच असल्यामुळे मानवी उपायांच्या पलीकडील त्या अमानुष शक्तींचा व्यापार हेच त्यांचे महाकारण होय. त्यास जर ईश्वराचे

अधिष्ठान म्हणावयाचे असेल तर मानवी उपाय नि साधने ही प्रत्यक्ष कारणेच कोणत्याही यशाची अशेष कारणे नसून ती अमानुष विश्वशक्तीची गुंतागुंत, ते 'दैव चैवात्र पंचमम्,' तो योगायोग, हे त्यांचे महत्कारणही अनुकूल असले पाहिजे हे म्हणणे यथार्थ आहे. मानवी चळवळ कितीही सामर्थ्यसंपन्न असली आणि ती कितीही यशस्वी झाली तरी त्या यशाचे सर्व यश मनुष्यकृत प्रयत्नांसच नसून अतिमानुष शक्तींचा व्यापारही त्यास अनुकूल असाच घडत गेला; दैवाचा फासाही तेच दान देणारा पडत गेला; आणि त्या दैवास देवाची इच्छा म्हटले तर देवाचे, ईश्वराचे, अधिष्ठान त्यास लाभले म्हणून ते यश आले, ही जाणीव व्यक्तविण्याचाच जर ह्या ओवीचा उपदेश असेल तर तिच्यातील ते तत्त्व अगदी यथातथ्य आहे यात शंका नाही. किंबहुना ज्याला आपण आपल्या मानवी समजुतीसाठी यत्न वा मानवी उपाय म्हणतो, तेही वास्तविक पाहता त्या अतिमानवी शक्तीचाच एक प्रादुर्भाव आहे.

परंतु ह्या ओवीचा अर्थ अशा तात्त्विक अर्थी क्वचित्च कोणी घेत असेल! सामान्यतः तिचा अर्थ असाच घेण्यात येतो, की मनुष्य ज्याला ज्याच्या त्याच्यापरी नीति वा अनीति म्हणतो, न्याय नि अन्याय म्हणतो, दैवी संपत्वा असुरी संपत्म्हणतो, धर्म वा अधर्म म्हणतो, त्यापैकी पहिले ते सत्य नि दुसरे ते असत्य असून जी चळवळ त्या मानवी सत्याच्या पायावर उभारलेली असते, त्या मानवी न्यायाची पोषक असते, त्या मानवी धर्माचे ब्रीद मिरविते; तीच काय ती यशस्वी होते! ईश्वर तिच्यावरच कृपा करतो अशा अर्थी ईश्वराचे अधिष्ठान जिला लाभत नाही, ती चळवळ कितीही प्रबळ असली तरी ती यशस्वी होत नाही. यास्तव चळवळ करणारांनी प्रथम ते भगवंताचे अधिष्ठान संपादिले पाहिजे. ईश्वराची कृपा अर्जिली पाहिजे. आणि ही ईश्वराची कृपा संपादिण्याचा मार्ग कोणता? तर अर्थातच पंचाग्निसाधन, पाण्यात उभे राहून द्वादशवार्षिक नामजप, योगसाधन, उपासतापास, एकशेआठ सत्यनारायण, एक कोटी रामनाम जप, संतत धारेची अनुष्ठाने, रेडे वा बोकड मारणारे नवस, हजार वाती लावणे, लक्ष दुर्वा वाहणे, स्नानसंध्या, जपजाप्य, नामसप्ताह, पुरश्चरणे-पारायणे, गोग्रास, ब्राह्मणभोजने, यज्ञयाग, दक्षिणादाने प्रभृती जे शतावधि उणाय श्रुतीपासून शनिमाहात्म्यापर्यंत देवास संतोषविण्यास्तव वर्णिलेले आहेत त्यास आचरणे हा होय. या अर्थी जिला तपस्या म्हणतात ती आधी, मग मानवी चळवळ.

वरील मत खरे की खोटे हे पाहण्यापूर्वी इतके स्पष्ट सांगून टाकतो की, वर उल्लेखिलेल्या जपतपादि साधनांची आत्मशुद्धि वा पारलौकिक मोक्ष प्रभृती जी फळे आहेत त्यांचा ऊहापोह या लेखात आम्ही करीत नसून जो त्यांची फळे प्रत्यक्ष अनुभवात केव्हाही निश्चितपणे मिळालेली नाहीत ती त्यांची फळे नव्हेत इतकेच येथे विशदावयाचे आहे. त्या साधनांविषयी किंवा त्यांच्या आध्यामिक वा पारलौकिक परिणामांविषयी ज्यास जसा आदर नि निष्ठा असेल तसे त्यांनी त्यास सुखेनैव आचरावे. त्यापासून लाभणारा आत्मप्रसाद हा भौतिक अशा कोणत्याही आनंदाहून निरूपम आंतरिक सुखाची जोड ज्यास देऊ शकतो त्यांनी त्यास सुखेनैव आस्वादावे. परंतु तशा अर्थाच्या ईश्वरीअधिष्ठानावर, वरील ओळीत ज्या राष्ट्रीय उत्थानादिक भौतिक चळवळींच्या ऐहिक यशाचा उल्लेख केलेला आहे, ते यश वा अपयश बहुधा मुळीच अवलंबून नसते; तर मुख्यतः तिच्या भौतिक सामर्थ्यावर अधिष्ठित असते, इतकेच येथे दाखवावयाचे आहे.

१.२.१ महाराष्ट्रेतिहासाच्या एका पानाच्या दोन बाजू

मुसलमानांच्या हातून हा हिंदुस्थान देश सोडविण्यासाठी हिंदुपदपादशाहीचे जे प्रचंड स्वातंत्र्ययुद्ध आम्ही हिंदूंनी ठाणले नि जिंकले त्याच्याच पुराव्याने त्या काळी रचल्या गेलेल्या वरील ओवीतील अर्थावर हे भाष्य नेहमी करण्यात येते की, ती प्रचंड राष्ट्रव्यापी उठावणी, ती चळवळ, यशस्वी होण्याचे मुख्य कारण तिच्या मुळाशी असलेले ईश्वरी अधिष्ठान हेच होय. नाना साधुसंत हरिनामाचा जो अखंड घोष महाराष्ट्रात दुमदुमवीत राहिले, ज्ञानेश्वरांसारख्यांनी यौगिक सिद्धि संपादिल्या, अलौकिक चमत्कार करणारा सहस्रावधी पुण्यपुरुष जी जपतप, अनुष्ठानव्रतवैकल्यादि प्रकारांनी ईश्वरी कृपा संपादिण्यास्तव जी तपस्या करीत होते तीमुळे भगवंत प्रसन्न झाले. ते तशा अर्थाचे ईश्वरी अधिष्ठान मिळाले यास्तव ती चळवळ समर्थ आणि यशस्वी ठरली अशा कोटिक्रमाने हिंदुपदपादशाहीस्तव आम्ही हिंदूवीरांनी झुंजून तो जो जय मिळविला त्या जयाचाच नि त्या झुंजीचाच पुरावा ज्या अर्थी ह्या ईश्वरी अधिष्ठानाच्या सिद्धान्तास देण्यात येतो त्या अर्थी त्याच कालच्या इतिहासाची छाननी करून आम्ही तो पुरावा किती लंगडा आहे हे दाखवू इच्छितो. किंबहूना ती हिंदूपदपादशाही त्या साधनांनी किंवा तशा ईश्वरी अधिष्ठानाने जिंकली गेली नसून, तो भौतिक विजय, अशा स्वातंत्र्ययुद्धास जी भौतिक साधने संपादू शकतात तशा भौतिक साधनांनीच आम्हीही संपादू शकतो हे सिद्ध करण्यास त्या काळासारखे दुसरे समर्पक उदाहरण सापडणे दुर्मिळ असल्यामुळेच तेच आम्ही आमच्या वतीचा पुरावा म्हणून आपण होऊन निवडतो.

साधारणतः सन १३०० ते १६०० पर्यंतच्या कालास महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे, भारताच्या इतिहासाचे का म्हणाना, एक पान कल्पिले तर त्यात ह्या ईश्वरी अधिष्ठानाच्या दृष्टिकोनातून केवढे आश्चर्य दिसून येते ते पाहा! प्रथमदर्शनीच ज्ञानेश्वरांसारख्या महायोग्याचे दर्शन घडते. जर कधी तपस्येने, योगाने , पुण्याईने कोणा मनुष्यात भगवंताचे अधिष्ठान सुव्यक्त झाले असेल तर ते ह्या अलौकिक पुरुषात होतेच होते. रेड्याकडून त्यांनी वेद म्हणविले. भिंतींना चालविले, हरिनामाच्या गजराने महाराष्ट्र दणाणून सोडले; ते ज्ञानेश्वर, ते निवृत्ति, ते सोपान, ती मुक्ता आपल्या अलौकिक दैवी संपत्तीची महाराष्ट्रभर नुसती लूट करवीत होते. जिकडे तिकडे दैवी चमत्कार! त्यांच्या मागोमाग नामदेव, जनाबाई, गोरा कुंभार, दामाजीपंत, सावता माळी, रोहिदास चांभार, चोखा महार, सारे जीवन्मुक्त, साऱ्यांस प्रत्यक्ष पांडुरंग प्रसन्नपणे भेटीगाठी देत आहेत, घेत आहेत. त्यांच्या मागोमाग ते एकनाथ, ते तुकाराम ब्राह्मणवाड्यापासून महारवाड्यापर्यंत महाराष्ट्रात घरोघर साधुसंत, घरोघर देवाचे येणे-जाणे, प्रत्यही सकाळी कोण्यातरी अलौकिक चमत्काराची ताजी बातमी! आज काय रेडा वेद बोलला, उद्या दामाजीपंतांसाठी प्रत्यक्ष देवाने विठू महाराचा वेष घेऊन बादशहाच्या भरदरबारी दंडाच्या द्रव्याच्या राशीच्या राशी ओतल्या! तोच नवीन बातमी की, ते द्रव्य बादशहा स्पर्शू लागताच त्यांची फुलांची रास झाली! कधी देव रोहिदासाच्या घरी जोडे शिवीत आहेत, कधी एकनाथाच्या घरी पाणी भरीत आहेत, कधी जनाबाईचे दळण दळीत आहेत, कधी नामदेवाबरोबर जेवीत आहेत, कधी पंढरीचे देऊळचे देऊळ गर्‌कन्‌फिरत आहे, आज चोख्या महाराच्या पंगतीस बसून पांडुरंग प्रेमभावाने मिटक्या मारीत आहेत, उद्या चोख्यास गाडीला बांधून फरफटत ठार मारण्याची शिक्षा दुष्ट लोकांनी दिली असता स्वतः श्रीकृष्ण येऊन ते जू हातांनी धरून अडवीत

आहेत. कोणाच्या दाराशी दत्तात्रेय आपली कुत्री घेऊन उभे आहेत तर कोणाच्या हाती ग्रंथ लिहिण्यास विठोबा लेखणी उचलून देत आहेत. मेलेली माणसे जिवंत होत आहेत, तर जिवंत माणसे जिवंतपणी पुरून घेऊन समाधिस्थ होत आहेत. माणसामाणसांशी देव बोलत आहेत, हसत आहेत, जेवत आहेत. मूर्तीमान्प्रत्यक्ष रामचंद्र कथा ऐकत आहेत, मूर्तीमान प्रत्यक्ष हुनमान संतामागे उभे राहून कथेस साथ देत आहेत! त्या काळची ही संतचरित्राची बाजू वाचीत असता असे वाटते की, ही महाराष्ट्र भूमि त्या काळी माणसांची भूमि नसून देवांचीच भूमि झालेली होती. महाराष्ट्र हेच त्या काळी देवांचे राहते घर झालेले होते, वैकुंठ नव्हते!

परंतु पुण्यशील, जपतपयोगयागांनी पवित्र अलौकिक चमत्काराचे जे युग, देवाच्या कृपेची जी छायाच, जे ईश्वराचे मूर्तीमंत अधिष्ठान अशी ही महाराष्ट्राच्या इतिहासातील ह्या पानाची सुवर्णाक्षरात लिहिलेली बाजू वाचून आपण जो त्याच पानाची दुसरी बाजू उलटतो तो काय आढळते? भगवंतांचे अधिष्ठान जर कशात वरील अर्थी असू शकत असेल तर ते त्या पुण्यतम काळी महाराष्ट्रात होतेच होते. आणि जर भगवंताच्या अशा अधिष्ठानामुळेच राष्ट्राचे भौतिक सामर्थ्य, राज्य, स्वातंत्र्य ही यशस्वी होत असतील नि राज्याची प्रबळता अद्वितीय, दुर्धर्ष, अजिंक्य अशीच असावयास पाहिजे होती. पण सुवर्णाक्षराने लिहिलेली ही ह्या पानाची देवाधिष्ठित बाजू उलटताच दुसरी बाजू जी दिसते ती देवांच्या भौतिक विजयाची नसून राक्षसांच्या विजयाची होय!! या देवाच्या अधिष्ठानाने सुसंपन्न काळातच महाराष्ट्राचे असलेले स्वातंत्र्य नि राज्य धुळीस मिळवून त्या देवाच्या अधिष्ठानावर राक्षसांच्या राज्याची टोलेजंग उभारणी झालेली आढळते! पुण्यशील अशा त्या देवांच्या लाडक्या लोकावर जय मिळाला तो त्या पापी पण प्रबळ अशा मुसलमानी अत्याचारास!!

हाय! हाय! काय दुष्ट योगायोग पाहा! परमयोगी ज्ञानेश्वरमहाराजांनी ज्ञानेश्वरी लिहून आपली लेखणी खाली ठेवली न ठेवली, तोच अल्लाउद्दीन खिलजी अवघ्या दहापंधरा हजार सैन्यास घेऊन ह्या कोट्यवधि हिंदूनी गजबजलेल्या दक्षिणेस, बकऱ्यांच्या कळपात वाघ घुसावा तसा घुसला! ज्ञानेश्वरांच्या भगवंताच्या अधिष्ठानाचा पूर्ण पाठिंबा असणाऱ्या त्यांच्या आश्रयदात्या त्या रामदेवरावास अल्लाउद्दीन विंध्याद्रि उतरून आल्याची बातमी देखील पुरती कळली नव्हती तोच त्याने थेट देवगिरीवर चढाई केली नि रामदेवरावाच्या हरिभक्त अशा हिंदूंच्या अफाट सैन्याचा त्या हरिद्वेष्ट्याने चक्काचूर उडविला, त्याचे हिंदूराज्य बुडविले, ते परत स्थापू निघालेल्या परमशूर शंकरदेवास जिते धरून अंगाचे कातडे सोलून ठार मारिले! ज्ञानेश्वर, निवृत्ति, सोपान, मुक्ता, नामदेव, गोराकुंभार प्रभृती संतमहंत घरोघर देवाशी हसत, जेवत, बोलत असता, भगवंताचे अधिष्ठानच काय पण महाराष्ट्र भगवंताची प्रत्यक्ष राजधानी झालेली असता तिकडे बिहार-बंगाल-अयोध्या-काशीत हिंदू राज्यश्री मुसलमानांच्या घोड्यांच्या टापांखाली तुडविली जात होती. रजपूत वीरांच्या झुंडीच्या झुंडी रणांगणात कत्तल केल्या जात होत्या. आज का उद्या येवढाच प्रश्न, पण विंध्याद्रि उतरून तो मुसलमानी प्रलय दक्षिणेवर कोसळणार हे स्पष्ट झाले होते. ज्ञानेश्वरांच्यापुढे ऋद्धिसिद्धि हात जोडून उभ्या असता रेड्याच्या मुखे ते वेद बोलवू शकले. पण 'रामदेवराजा, अल्लाउद्दीन तुझ्यावर चालून येतो आहे बघ' म्हणून टपालवाल्यालाही जी सूचना देता आली असती ती मात्र ज्ञानेश्वरांना रेड्याच्या तोंडून वा स्वत:च्या तोंडून रामदेवरावास देता आली नाही!! ज्ञानेश्वर निर्जीव भिंती चालवू शकले, पण

सजीव माणसे आपल्या मंत्रबळे चालवून विंध्याद्रीच्या खिंडीत अल्लाउद्दिनाचा मार्ग रोखण्यासाठी उभी करू शकले नाहीत!! सन १२९४ त अल्लाउद्दिनाने दक्षिणेत पहिला पाय टाकला आणि इतक्या त्वेषाने मुसलमानांनी रणांगणात हिंदूंना पिटले, त्यांच्या राजधान्या, राज्ये, सैन्ये, देवदेवता उद्ध्वस्त करीत इतक्या दुर्धर्ष वेगाने ते पुढे घुसले, १३१०च्या आत त्यांनी रामेश्वरापर्यंत सारे राज्य निर्हिंदु करून रामेश्वरला मशीद बांधली! इकडे विठ्ठरायाची नगरी भगवंताच्या नामघोषाने दणाणतच होती, संतांचे जाळे गावोगाव पसरत होते, त्यांच्या घरात प्रत्यक्ष देव येऊन जोडे शिवीत होते, मडकी घडवीत होते, दळणे दळीत होते - बादशहाची खंडणी भरीत होते! जपजाप्य, व्रतवैकल्ये, योगयाग, नामसप्ताह, स्नानसंध्या यांचा नुसता पर्वकाळ गजबजला होता! तिकडे मुसलमानांच्या एक सोडून पाच पादशाह्या हिंदूंच्या उरावर नाचत होत्या! हिंदूंच्या घरांतून 'देवलदेवी' रावण पळवीत बाटवीत होते. पण प्रत्येक देवास दोहोपेक्षा जास्त हात असूनही त्यांपैकी एकानेही अल्लाउद्दिनाचा वा मलिकंबराचा हात धरला नाही ! बादशहाची खंडणी भरली पण 'तू हरिद्वेष्टा! माझ्या हरिभक्तांपाशी खंडणी मागणारा तू कोण ?' म्हणून गर्जत दाढी ओढून त्यास हिंदू सिंहासनावरून खाली खेचले नाही! जनाबाईचे दळण दळणाऱ्या कनवाळू देवाने त्या दळणापेक्षाही कोटिपटीने हिंदुराष्ट्रास ज्या दळणाची आवश्यकता होती ते दळण दळण्यास सरसावून त्या हरिद्वेष्ट्यांच्या राजसत्तेसच आपल्या क्रोधाच्या जात्यात दळून भरडून निर्दाळून टाकले नाही ! पुण्यपुरुष एकनाथ भगवंताचे अधिष्ठान संपादिलेले; त्यांच्या तोंडावर जाता येता पापी यवन थुंके! हिंदूंची हजारो तरुण मुलेमुली गुलाम होत असता, राजकन्या दिल्लीच्या राजवाड्यात मुसलमानांच्या दासी झाल्या असता, रोहिदासाच्या घरी जोडे शिवीत बसणाऱ्या कृपाळू देवास त्यांची करुणा आली नाही! जे जे देऊळ ते ते काशीरामेश्वरापर्यंत पाडले, जे जे देऊळ पाडले त्याची त्याची मूर्ती मशिदीची पायरी केली! पण देवास त्या मुसलमानी अत्याचाराचा राग आला नाही! पण इकडे कोणी हिंदू एखादा नारळाचा नवस जरी फेडायचा विसरला ना, किंवा एखादा हिंदू गावबहिरोबास वार्षिक बोकड मारावयास चुकला ना, की तोच देव काय रागावे! ह्या हिंदू माणसाचा कुळक्षय होई वा या गावावर महामारीच्या गाढवाचा नांगर फिरे!

रामदेवराव गोब्राह्मणप्रतिपालक होता, न्यायी होता; त्याच्या पक्षाला सत्य होते, भगवंताचे अधिष्ठान त्याच्या राज्याचे अधिष्ठान होते; पण त्याच्या राज्याचा चक्काचूर उडविला! कोणी? जो अन्यायी होता, ज्याचा पक्ष आत्यंतिक असत्याचाच पक्षपाती, जो केवळ गोब्राह्मणविध्वंसक, यज्ञनिंदक, मूर्तीभंजक, भगवंताच्या अधिष्ठानी आम्ही जी पंचमहापातके समजतो ती ब्रह्महत्यादि पंचमहापातके हीच ज्यांची पंचमहापुण्ये त्या भगवद्विद्वेषी, मुसलमानी अत्याचाराने त्या भगवंताच्या अधिष्ठानावर उभारलेल्या सदाचारी, स्नानसंध्याशील हिंदू साम्राज्याच्या, ठोकरीसरशी ठिकऱ्या उडविल्या!

जी गोष्ट मुसलमानांची तीच गोष्ट किरिस्तावी पोर्तुगीजांची! आम्ही ज्यास भगवंताचे अधिष्ठान समजतो ते त्यांच्या चळवळीत कुठले असणार! उलट आमच्या देवाचा विद्वेष ते त्यांच्या चळवळीचे अधिष्ठान! पण यश त्यांना मिळाले! कुठे पोर्तुगाल! तेथून मूठभर लोक येतात काय, गोमांतकात घुसतात काय, आणि घोड्याच्या एका फेरफटक्यासरशी साऱ्या देशभर, नगरोनगरी त्यांच्या राज्याचे झेंडे लावतात काय! मारहाण, जाळपोळ, धर की बाटीव,

नाकारले की कर ठार अशी त्या चांडाळांनी हिंदूंवर धार्मिक छळाची नुसती आग पाखडली! शेकडो पिती लेकरे, तरुण कन्या, दास करून युरोप-आफ्रिकेच्या बाजारी भाजीसारखी विकली. मुंजी, लग्ने, पूजा, सारे हिंदू संस्कार दंडनीय ठरले. जीव घेऊन, लोकच नव्हेत तर देवही आपल्या मूर्ती भंगू नयेत म्हणून, श्रीमंगेश, शांतादुर्गा प्रभृती देवही पळाले, आणि तेही आपल्या भक्तास सुरक्षितपणे आपल्या खांद्यावर घेऊन आपल्या पायांनी नव्हे, तर भक्तांच्याच खांद्यावर आपल्या पालख्या लादून!

१.२.२ मुस्लिम ख्रिश्चनांच्या वल्गना !

'अगदी बरोबर' वरील विवेचन वाचून प्रत्येक मौलवी आणि मिशनरी म्हणेल, 'शाबास! हिंदूंचा भगवान खोटा पडला हे अगदी बरोबर आहे! जपजाप्यादिक हिंदू पुराणांच्या साधनांनी देव पावत नाही, हा पुराणाचा पराजय इतकेच सिद्ध करतो; आणि कुराण-बायबलांचा विजय सिद्ध करतो की देवाचे अधिष्ठान मूर्तीभंजक धर्मासच असते; कुराण-बायबलातील निमाज, रोजा, क्रॉस, ख्रिस्तमसादिक साधनांनीच देव पावू शकतो!' भगवंताच्या अधिष्ठानाच्या अशा वल्गना पीरपाद्रयांनीही हजारो वेळा केल्या होत्या. पण त्यांच्या इतिहासांनी त्याही तशाच खोट्या पाडल्या ! कशा ते पाहा.

मुसलमानी धर्माच्या उदयासरशी अरब लोकास आश्चर्यकारक विजय एकामागून एक मिळत गेले. ते मिळाले त्यांच्या 'चळवळीतील' सामर्थ्याने, 'भौतिक ' सामर्थ्याने आणि त्यांच्या शत्रूच्या भौतिक दुर्बलतेने. पण ते समजले की कुराणातील मूर्तीभंजक धर्माचाच हा परिणाम आहे. अल्ला मुसलमानास साहाय्यार्थ देवदूतांची सैन्ये गुप्तपणे धाडतो; काफर वा किरिस्ताव मुस्लिमांपुढे केव्हाही टिकू शकणार नाही! अशा भावनेने ते भारले होते. पोर्तुगालपासून पेकिनपर्यंत ते प्रलयासारखे भरभराटत गेले; पण त्यांच्यापेक्षा भौतिक साधनांच्या, शिस्त, शिशाच्या गोळ्या, तडफेची नि तरवारीची धार यांच्या साहाय्याने सुसज्ज होऊन मुस्लिम नसलेले लोक जेव्हा उठले तेव्हा कुराणास खोटे म्हणणाऱ्या स्पॅनिश किरिस्तावांचाही विजय झाला ! मुसलमानांसही त्यांच्या कुराणातील भगवंताचे अधिष्ठान असून नसून सारखेच झाले. निमाज पढणाऱ्या लोकांच्या सरसकट कत्तली निमाजास पाखंड म्हणणाऱ्या 'काफरांनी'ही केल्या. ख्रिस्ती भौतिक समार्थ्याने दुर्बल होते तेव्हा मुस्लिमांनी ख्रिस्त्यांना जिंकले; मुस्लिम आपसातील फाटाफूट, अज्ञान, भीरुता यांनी दुबळे होताच ख्रिस्त्यांनी मुस्लिमांस जिंकले, कुराणाच्या शास्त्रास ख्रिस्त्यांनी लटके पाडले. नि ख्रिस्त्यांच्या बायबलास कुराणाने लटके पाडले. फार काय 'माझाच जेहोवा सगळ्यांवर विजयी होतो' म्हणून गर्जणाऱ्या ज्यूंची जी गत मुस्लिम ख्रिश्चनांनी केली तीच गत 'मूर्तीपूजकाला कधीही विजय देणार नाही' म्हणून गर्जणाऱ्या ख्रिस्ती मुस्लिमांची मराठ्यांनी केली. कारण सन १६०० पर्यंत हिंदूंचा धुव्वा उडविणाऱ्या त्याच पोर्तुगीजांच्या, मुस्लिमांच्या राज्यांपेक्षा हिंदूनी सन १६०० च्या पुढे आपली संघटना, शिस्त, तडफ एकंदरीत वरचढ केल्याने, चळवळीला अवश्य ते सामर्थ्य संपादिल्याने, भौतिक साधने जी प्रत्यक्ष सृष्टीत यश देतात त्यांची जुळवाजुळव ठाकठीक केल्याने, कोठारातील दारू कोरडी, हातातील तरवार तिखट, आल्याचे पाते टोकदार, वाघनखे झाकलेली, अशी भौतिक सज्जता मुस्लिमांहून वरचढ केल्याने सन १६०० पासून सन १८०० पर्यंत

महाराष्ट्रातील हिंदुंनी अहिंदूंस, रणांगणात चोपून काढले! त्याच मूर्तीपूजक हिंदूने, कुराणातील नि बायबलातील 'मूर्तीभंजकास जय मिळतो' म्हणून सांगणारी सारी शास्त्रे लटकी पाडून, मूर्तीभंजक ख्रिस्ती वा मुस्लिम जिथे भेटला तिथे पिटला. पुराण पूर्वी कुराणाने खोटे पाडले; आता पुराणाने कुराणास खोटे पाडले. केवळ चळवळीच्या भौतिक सामर्थ्यानेच उभारलेल्या त्या महाराष्ट्रीय हिंदुपदपादशाहीवर अहिंदूची -

इराणापासूनि फिरंगाणपर्यंत शत्रूची उठे फळी ।
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत रणांगणभू झाली ।। १ ।।
तीन खंडिच्या पुंडांची त्या परंतु सेना बुडवीली ।
सिंधुपासूनी सेतूबंधपर्यंत समरभू लढवीली ।। २ ।।

आणि आश्चर्य हे की जो जो स्नानसंध्याशील देवांचे अधिष्ठान सुटत चालले, महाराष्ट्रात संतमंहताचे पीक हटत चालले, धार्मिक उपायांपेक्षा भौतिक साधनांवरच अधिक भर पडत चालला, देवांचे अधिष्ठान कमीकमी होऊ लागले, तो तो यशाचे माप पदरी भरभरून पडत चालले.

सारांश, ज्या महाराष्ट्रीय इतिहासाला उल्लेखून ही समर्थांची ओवी रचली गेली त्याच हिंदूमुसलमानांच्या महायुद्धाचा पुरावा असे दाखवितो की, 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे, जो जो करील तयांचे,' इतकेच काय ते खरे आहे. ऐहिक यश ज्या चळवळीस हवे तिने ऐहिक, भौतिक, प्रत्यक्ष सृष्टीत उपयोगी पडतील तेवढी साधने संपादून विपक्षावर 'सामर्थ्या'त मात केली की ती चळवळ बहुधा यशस्वी होते. मग तिला ज्याच्या त्याच्या धार्मिक पोथ्यांतील कल्पनाप्रमाणे न्यायाचा, पुण्याचा, स्नानसंध्याशील उपायांनी मिळविल्या जाणाऱ्या भगवंताच्या आध्यात्मिक अधिष्ठानाचा पाठिंबा असो वा नसो! हीच गोष्ट जगातील पारशी, ख्रिस्ती, मुसलमानी, यहुदी प्रभृती यच्चयावत्धर्मग्रंथातील वचनांची नि त्यांच्या इतिहासांची आहे. ह्या प्रत्येक ग्रंथास ईश्वरदत्त म्हणून त्या त्या लोकानी मानले. त्यातल्या एकाचा देव तो दुसऱ्याचा राक्षसही असू शके. तो तो देव त्या त्या ग्रंथात वारंवार गर्जत राही की, मी माझ्याच भक्तांना 'काफरा'वर, 'पाखंडा'वर म्हणजेच त्या ग्रंथातील कर्मकाडाचे अनुसरण न करणारांवर सदोदित विजय देईन. ह्या आपल्या देवाच्या अधिष्ठानाचे साहाय्य आपापल्या उठावणीस मिळावे म्हणून त्या त्या लोकानी त्या त्या ग्रंथातील, बहुधा अत्यंत परस्परविरुद्ध धार्मिक कृत्ये केली. कोणी गोवध करून भगवंताचे अधिष्ठान संपादू गेले, तर कोणी गाईला तर काय पण तिच्या गोमयगोमूत्रालाही पवित्र मानून! पण ऐहिक यश असे त्यापैकी कोणालाही अशा ह्या भगवंताच्या अधिष्ठानाने मिळू शकले नाही!! ज्याच्या चळवळीत इतरांहून अवश्य त्या भौतिक साधनांचे 'सामर्थ्य' अधिक होते ते त्यापुरते ऐहिक विजय मिळवू शकले. ते भौतिक समर्थ्य लोपताच त्यांच्या त्यांच्या देवांसुद्धा नाश पावले! मनुष्यांनी आपापल्या लहईप्रमाणे ज्या, धर्माधर्माच्या, न्यायान्यायाच्या, पापपुण्याच्या बऱ्यावाईट कल्पना केल्या त्यांचा 'देवास' काही एक पक्षपाती अभिमान दिसत नाही. तेव्हा ज्यांना ज्यांना आपल्या चळवळीस ऐहिक यश हवे त्याने आमच्या पक्षास न्याय आहे, आमच्या पक्षास देव आहे, सत्य आहे यास्तव तो आमचा पक्ष विजयी होणारच अशा वल्गना करण्याचे आणि आंधळ्या निष्ठेत निश्चिंत राहण्याचे सोडून

धार्मिक अर्थी भगवंताच्या अधिष्ठानाच्या नादी न लागता 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे, जो जो करील तयाचे,' इतकेच काय तेखरे मानावे आणि वैज्ञानिक सामर्थ्यशाली, प्रत्यक्षनिष्ठ अशा ऐहिक साधनांनी विपक्षाहून वरचढ होण्याचा यत्न करावा. ऐहिक विजयाचा मार्ग हाच! अन्यायी, परोपद्रवी व्हावे असे नव्हे; तर न्याय झाला तरी तो 'समर्थ' नसेल तर व्यर्थ होय- समर्थ अन्याय त्याच्यावर कुरघोडी केल्यावाचून राहणार नाही. दुर्बल पुण्याईही पंगु होय, हे विसरू नये. नुसत्या एकशेआठ तर काय पण अकराशेआठ सत्यनारायणांच्या पूजा केल्या तरी ऐहिक यश मिळणार नाही. कारण ते चळवळीच्या भौतिक सामर्थ्यावरच काय ते अवलंबते! असत्यनारायणाचे पूजकही ह्या जगात वारंवार यशस्वी होतात. फार काय, सारे जग निर्देव करू निघालेला रशिया आज ऐहिक दृष्ट्या परम बलिष्ठ म्हणूनच यशस्वी झालेला आहे की नाही? 'निर्देव' म्हणून त्याचे वैभव टिकणार नाही म्हणाल तर ते 'सदेव'अशाही कोणाचे टिकले नाही!! श्रीकृष्णाची द्वारका समुद्रात बुडाली; प्रत्यक्ष मदिनेतील मशीद घोडशाळा बनली; 'जेहोवा' '' चे सुवर्णमंदिर तडकले; जीजसला रोमने फाशी दिले-क्रुसिफाय केले!!!! 'अस्पृश्यता काढता म्हणून बिहारचा भूकंप झाला' म्हणणारा सनातनी समाज, आणि'अस्पृश्यता ठेवता म्हणून तो भूकंप झाला' असे बजाविणारा सुधारकी ढोंगीपणा हा जितका खुळचट आहे तितकाच कोटि रामनाम जपाने वा निमाजपढाईने राष्ट्रावरील भौतिक सर्वारिष्ट शांत करू निघालेला भाबडेपणाही खुळचट आहे! रामास हराम समजणाएही जे यश मिळवू शकतात ते ऐहिक यश ज्यास हवे, त्याने ते अद्ययावत्वैज्ञानिक सामर्थ्य संपादावे. चळवळीत ते सामर्थ्य असले तर भगवंताच्या अधिष्ठानावाचून काही अडत नाही. ते सामर्थ्य नसले तर भगवंताच्या अधिष्ठानासाठी कोटि कोटि जप केले तरी ऐहिक यश मिळत नाही, हाच सिद्धान्त!

***

१.३ खरा सनातन धर्म कोणता ?

आज चालू असलेल्या सामाजिक आणि धार्मिक चळवळीच्या दंगलीत सुधारक म्हणजे जो सनातन धर्माचा उच्छेद करू पाहतो तो, अशी 'सनातनी' म्हणाविणाऱ्या पक्षाच्या परिभाषेत सुधारक या शब्दाची परिभाषा ठरून गेली आहेसे दिसते. लोकांसही लहापणापासून सनातन म्हणजे जीविरुद्ध ब्रही न काढता ती शिरसावंद्य मानणे हे धार्मिक कर्तव्य आहे अशी आज्ञा वा रूढि होय असे समजण्याची सवय लागून गेलेली असल्यामुळे एखादी रूढि व्यवहारात अगदी ढळढळीतपणे हानीकारक होत आहे हे कळत असताही ती सनातन आहे इतके म्हणताच ती मोडण्याचे त्यांच्या जिवावर येते आणि ती मोडू पाहणारा सुधारक काहीतरी अपवित्र, धर्माविरुद्ध अकर्म करू निघाला आहे, असा त्यांचा एक पूर्वग्रह सहजच होऊन बसे. लोकसमाजाचा हा पूर्वग्रह दूर करण्यासाठी आणि अयोग्य आहे हे दोघांच्याही स्पष्टपणे ध्यानात यावे म्हणून या वादग्रस्त प्रकरणातील 'सनातन धर्म' ह्या दोन मुख्य शब्दांचा अर्थच प्रथम निश्चित करणे आवश्यक झालेले आहे. नुसते हा सनातनी आणि तो सुधारक असे ओरडत राहण्यात काही अर्थ नाही. आम्ही स्वत:स सनातन धर्माचे अभिमानी समजतो आणि कित्येक सनातनी आपल्या आचरणाने पुष्कळ सुधारणास उचलून धरताना आढळतात. अशा गोधळात सनातन धर्म म्हणजे काय याची आम्ही आपल्यापुरती जरी निश्चित परिभाषा ठरविली तरी अनेक मतभेद नाहीसे होण्याचा आणि जे राहतील ते का, कोणच्या अर्थी उरतात ते उभयपक्षांच्या स्पष्टपणे ध्यानात येण्याचा बराच संभव आहे. यास्तव या लेखात आम्ही सनातन धर्म ह्या शब्दास काय अर्थी योजतो, त्या कोणच्या अर्थी धर्म आम्हास सनातन या पदवीस योग्य वाटतो ते थोडक्यात नि:संदिग्धपणे सांगणार आहोत.

ज्या अर्थी आज ते शब्द योजले जातात ते अर्थ इतके विविध, विसंगत नि परस्परविरुद्धही असतात की, ते आहेत तसेच स्वीकारणे अगदी अयुक्त व्हावे. श्रुति-स्मृतिपासून तो शनिमहात्म्यापर्यंतच्या साऱ्या पोथ्या आणि वेदांच्या अपौरुषेयत्वापासून तो वांग्याच्या अभक्ष्यत्वापर्यंतचे सारे सिद्धान्त सनातन धर्म या एकाच पदवीस पोचलेले आहेत. उपनिषदांतील परब्रह्म स्वरूपाचे अत्युदार विचार हेही सनातन धर्मच आणि विस्तवापुढे पाय धरून शेकू नये, कोवळ्या उन्हात बसू नये, लोखंडाचा विक्रय करणाऱ्यांचे अन्न कदापि खाऊ नये, रोगचिकित्सक वैद्यभूषणाचे अन्न तर घावातील पुवाप्रमाणे असून सावकाई करणाऱ्या, व्याजबुट्टा घेणाऱ्या गृहस्थांचे अन्न विष्ठेप्रमाणे असल्यामुळे त्याच्या घरी वा सांगाती केव्हाही जेवू नये (मनू. ४-२२०); गोरसाचा खरवस, तांदुळाची खीर, वडे, घारगे आदि निषिद्ध असून लसूण, कांदा आणि गाजर खाल्ल्याने तर द्विज तत्काल पतित होतो (पतेद्द्विः ! मनु ५-१९); परंतु श्राद्धनिमित्त केलेले मांस जो कोणी हट्टाने खात नाही तो अभागी एकवीस जन्म पशूयोनि पावतो. (मनु ५-३५) 'नियुक्तस्तु यथान्याय यो मांस नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशूता याति संभवानेकविसतिम्!!' हे सारे सनातन धर्मच. श्राद्धामध्ये भातापेक्षा ब्राह्मणास वराहाचे वा महिषाचे मांस जेऊ घालणे उत्तम, कारण पितर त्या मांसाच्या भोजनाने दहा महिने तृप्त राहतात आणि वार्ध्रीणस बोकडाचे मांस ब्राह्मणांनी जर का खाल्ले तर भरभक्कम बारा वर्षेपर्यंत पितरांचे पोट भरलेले राहते - 'वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिद्वदिशवार्षिकी!' (मनु ३, २७१) हाहि

सनातन धर्मच; आणि कोणच्याही प्रकारचे मांस खाऊ नये, 'निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्!' मांसाशनास्तव प्राणिवधास नुसते अनुमोदिणारा देखील 'घातक' महापापी होय. (मनु ५, ४९-५१) हाही सनातन धर्मच! तोडाने अग्नि फुंकू नये, इंद्रधनुष्य पाहू नये, 'नाश्नीयाद्भार्यया साधम्' स्त्रीसह जेवू नये, तिला जेवताना बघू नये, दिवसा मलमूत्रोत्सर्ग उत्तराभिमुखच करावे, पण रात्री दक्षिणाभिमुख (मनु ४-४३) इत्यादी हे सारे विधिनिषेध तितकेच मननीय सनातन धर्म होत की, जितके 'संतोषे परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्, संतोषमूल हि सुख दुःखमूल विपर्ययः । (मनू ४-१२) प्रभूति उदात्त उपदेश हे मननीय सनातन धर्म आहेत!!

ह्या अनेक प्रसंगी अगदी परस्परविरुद्ध असणाऱ्या विधिनिषेधांस आणि सिद्धान्तास सनातन धर्म हाच शब्द लुंगेसुंगे भाबडे लोकच लावतात असे नसून आपल्या साऱ्या स्मृतिपुराणातील सनातन धर्मग्रंथातूनच ही परंपरा पाडलेली आहे. वरील प्रकारच्या साऱ्या मोठ्या, धाकट्या, व्यापक, विक्षिप्त, शतावधानी, क्षणिक आचारविचारांच्या अनुष्टुपाच्या अंती अगदी ठसठशीतपणे ही एकच राजमुद्रा बहुधा ठोकून दिलेली असते की, 'एष धर्मस्सनातनः!'

आपल्या धर्मग्रंथातच ही अशी खिचडी झालेली नसून जगातील इतर झाडून साऱ्या अपौरुषेय म्हणविणाऱ्या प्राचीन आणि अर्वाचीन धर्मग्रंथांचीही तीच स्थिति आहे. हजारो वर्षांपूर्वीच्या मोसेस पैगंबरापासून तो अगदी आजकालच्या अमेरिकेतील मोर्मन पैगंबरापर्यंत सर्वांनी, मनुष्याच्या उठण्याबसण्यापासून, दाढी-मिशा-शेंडीच्या लांबीरुंदीपासून, वारसांच्या, दत्तकाच्या लग्नाच्या निर्बंधापासून तो देवाच्या स्वरूपापर्यंत आपल्या साऱ्या विधानांवर 'एष धर्मस्सनातनः' हीच राजमुद्रा आणि तीही देवांच्या नावाने ठोकलेली आहे! हे सारे विधिनिषेध देवाने साऱ्या मानवांसाठी अपरिवर्तनीय धर्म म्हणून सांगितले आहेत! सर्व मानवांनी सुंता केलीच पाहिजे हाही सनातन धर्म आणि त्रैवर्णिकानी तसे भलतेसलते काहीएक न करता मुंजच करावी हाही सनातन धर्मच! लाक्षणिक अर्थीच नव्हे तर अक्षरशः ह्या साऱ्या अपौरुषेय, ईश्वरी धर्मग्रंथात एकाचे तोंड पूर्वेस तर एकाचे पश्चिमेस वळलेले आहे! आणि तेही अगदी प्रार्थनेच्या पहिल्या पावलीच! सकाळीच पूर्वेकडे तोंड करून प्रार्थना करणे हाही सनातन धर्म आणि सकाळीदेखील प्रार्थना म्हटली की ती पश्चिमेकडेच तोंड करून केली पाहिजे हाही मनुष्यमात्राचा सनातन धर्मच! एकाच देवाने मनूला ती पहिली आज्ञा दिली नि महंमदाला ही दुसरी दिली! देवाची अगाध लीला; दुसरे काय? हिंदूमुसलमानांचे दंगे करवून आपण अंग राखून दुरून मौज पाहात बसण्याचा आरोप शौकतअल्लीवर उगीच करण्यात येतो. हा खेळ चालू करण्याचा पहिला मान त्यांचा नसून असे अगदी परस्परविरुद्ध प्रकार अपरिवर्तनीय सनातन धर्म म्हणून त्या दोघांसही सांगून त्यांची झुंज लावून देणाऱ्या गमती स्वभावाच्या देवाचाच तो मान आहे! ही मूळची त्याची लीला ! आणि त्याची नसेल तर त्याच्या नावावर हे ग्रंथ चापून लादून देणाऱ्या मनुष्याच्या मूर्ख श्रद्धेची!

सारे रोम जळत असताना सारंगी वाजवीत ती गंमत पाहणाऱ्या अशा देवाला कोणी नीरो समजण्यापेक्षा मानवी मूर्खपणावरच वरील विसंगतीचा दोष लादणे आम्हास तरी अधिक सयुक्तीक वाटते. या साऱ्या विसंगत आणि परस्परविरुद्ध गोष्टीस सब घोडे बारा टक्के भावाने 'सनातन धर्म' ही एकच पदवी देण्यास मानवी बुद्धिच चुकली आहे. सनातन धर्म ह्या शब्दांचा हा रूढ अर्थच ह्या विसंवादाला कारण झाला आहे, आणि त्या शब्दांच्या मूळ अर्थाची छाननी क

रूनी त्याला संवादी असणाऱ्या गोष्टीसच तो शब्द लावीत गेल्याने ह्या मतामतांच्या गलबल्यात खरा सनातन धर्म कोणता ते निश्चयपूर्वक नि पुष्कळ अंशी निःसंदेहपणे सांगता येते अशी आमची धारणा आहे. त्या शब्दांच्या अर्थाची ती छाननी अशी :

सनातन शब्दाचा मुख्य अर्थ शाश्वत, अबाधित, अखंडनीय, अपरिवर्तनीय. धर्म हा शब्द, इंग्लिश 'लॉ' ह्या शब्दाप्रमाणेच आणि तसाच मानसिक प्रक्रियेमुळे पुष्कळ अर्थांतरे घेत आला आहे.

(अ) प्रथम त्याचा मूळचा व्यापक अर्थ नियम. कोणत्याही वस्तूच्या अस्तित्वाचे नि व्यवहाराचे जो धारण, नियमन करतो तो त्या वस्तूचा धर्म. पाण्याचे धर्म, अग्नीचे धर्म प्रभृती त्यांचे उपयोग ह्या व्यापक अर्थीच होतात. सृष्टीनियमांस 'लॉ' शब्दही लावतातच, जसे 'लॉ ऑफ ग्रॅव्हिटेशन.'

(आ) ह्याच व्यापक अर्थामुळे पारलौकिक आणि पारमार्थिक पदार्थांच्या नियमांसही धर्मच म्हणण्यात येऊ लागले. मग ते नियम प्रत्यक्षागत असोत वा तसे भासोत! स्वर्ग, नरक, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, ईश्वर, जीव, जगत्यांचे परस्परसंबंध, ह्या साऱ्यांचा समावेश धर्म ह्या शब्दातच केला गेला. इतकेच नव्हे तर हळूहळू तो धर्म शब्द या त्याच्या पारलौकिक विभागार्थच विशेषेकरून राखून ठेवल्यासारखा झाला. आज धर्म शब्दाचा विशेष अर्थ असा हाच होतो, की या अर्थी धर्म म्हणजे 'रिलिजन'.

(इ) मनुष्याचे जे ऐहिक व्यवहार वरील पारलौकिक जगतात त्यास उपकारक ठरतील वाटले, त्या पारलौकिक जीवनात त्याचे धारण करतील असे भासले, तेही धर्मच मानण्यात आले. इंग्लिशमध्ये मोसेस, अब्राहाम, महंमद प्रभृती पैगंबरांच्या स्मृतीतही अशाच खच्चून असलेल्या साऱ्या कर्मकाडास 'लॉ'च म्हटले आहे. या अर्थी धर्म म्हणजे आचार.

(उ) शेवटी वरील आचार वगळून मनुष्यामनुष्यांतील जे केवळ ऐहिक प्रकरणीचे व्यवहार असतात त्या व्यक्तीच्या वा राष्ट्राच्या वर्तननियमांसही पूर्वी धर्मच म्हणत. स्मृतीत युद्धनीति, राजधर्म, व्यवहाअधर्म प्रभूति प्रकरणातून हे गोवलेले असतात. पण आज यांपैकी पुष्कळसा भाग स्मृतिनिष्ठ अपरिवर्तनीय धर्मसत्तेतून निघून आपल्या इकडेही परिवर्तनीय मनुष्यकृत नियमांच्या कक्षेत, शास्त्रीपंडितांनाही निषिद्ध न वाटावा इतक्या निर्विवादपणे समाविष्ट झालेला आहे. जसे गाडी हाकण्याचे निर्बंध, शिवीगाळ, चोई, इत्यादीकांचे दंडविधान तो निर्बंधशासनाचा (कायदेशासनाचा) प्रदेश होय. आपल्या इकडे धर्म शब्द आज जसा 'रिलिजन' ह्या विशेषार्थी राखीव झाला आहे. तसाच इंग्लिशमध्ये 'लॉ' हा शब्द विशेषार्थी ह्या निर्बंधशासनास आज वाहिला जात आहे. ह्या प्रकरणी धर्म म्हणजे निर्बंध (कायदा 'लॉ').

या लेखास अवश्य तेवढा सनातन आणि धर्म ह्या शब्दांच्या अर्थाचा उलगडा असा केल्यानंतर आता धर्म शब्दाच्या या वरील विभागांपैकी कोणत्या विभागास सनातन हा शब्द यथार्थपणे लावता येईल हे ठरविणे फारसे अवघड जाणार नाही. सनातन धर्म ह्याचा वर दाखवल्याप्रमाणे आमच्यापुरता तरी आम्ही निश्चित केलेला अर्थ म्हणजे शाश्वत नियम, अपरिवर्तनीय, जे बदलू नयेत इतकेच नव्हे तर जे बदलणे मनुष्याच्या शक्तीच्या बाहेरची गोष्ट आहे असे अबाधित जे धर्म असतील, नियम असतील, त्यासच सनातन धर्म ही पदवी

यथार्थपणे देता येईल. हे लक्षण वर धर्माचा जो पहिला विभाग पाडलेला आहे त्या सृष्टीनियमांस तंतोतंत लागू पडते. प्रत्यक्ष अनुमान आणि त्यांना सर्वस्वी विरुद्ध न जाणाए आप्तवाक्य या प्रमाणांच्या आधाए सिद्ध होऊ शकणाए आणि ज्याविषयी कोणीही यथाशास्त्र प्रयोग केला असता त्या कार्यकारणभावाच्या कसोटीस जे पूर्णपणे केव्हाही उतरू शकतात असे मनुष्याच्या ज्ञानाच्या आटोक्यात जे जे सृष्टीनियम आणि जी जी वैज्ञानिक सत्ये आज आलेली आहेत त्यास त्यासच आम्ही आमचा सनातन धर्म समजतो. नि:शेष परिगणनास्तव नव्हे तर दिग्दर्शनार्थ म्हणून खालील नामोल्लेख पुरे आहेत. प्रकाश, उष्णता, गति, गणित, गणितज्योतिषि, ध्वनि, विद्युत, चुंबक, एडियम, भूगर्भ, शरीर, वैद्यक, यंत्र, शिल्प, वानस्पत्य जैन, आणि तत्सम जी प्रयोगक्षम शास्त्रे (सायन्सेस) आहेत, त्यांचे जे प्रत्यक्षनिष्ठ आणि प्रयोगसिद्ध नियम आज मनुष्यजातीस ज्ञात झालेले आहेत तोच आमचा खरा सनातन धर्म होय. ते नियम आर्यांसाठी वा अनार्यांसाठी, मुस्लिमांसाठी वा काफरांसाठी, इस्रालियांसाठी वा हीदनांसाठी अवतीर्ण झालेले नसून ते सर्व मनुष्यमात्रास नि:पक्षपाती समानतेने लागू आहेत. हा खरा सनातन धर्म आहे. इतकेच नव्हे तर हा खरोखर मानवधर्म आहे. हा केवळ 'कृते तु मानवो धर्म:' नाही तर त्रिकालाबाधित मानवधर्म आहे; म्हणूनच त्यास सनातन हे विशेषण निर्विवादपणे लागू पडते. सूर्य, चंद्र, आप, तेज, वायु, अग्नि, भूमि, समुद्र प्रभृति पदार्थ ह्या, कोणी लोभाच्या लहईप्रमाणे प्रसन्न वा रुष्ट होणाऱ्या देवता नसून ह्या आमच्या सनातन धर्माच्या नियमांनी पूर्णपणे बद्ध असणाऱ्या वस्तू आहेत. ते नियम जर आणि ज्या प्रमाणात मनुष्यास हस्तगत करता येतील तर आणि त्या प्रमाणात ह्या सर्व सृष्टीशक्तींशी त्याला रोखठोक आणि बिनचूक व्यवहार करता आलाच पाहिजे-करता येतोही. भर महासागरात तळाशी भोके पडलेली नाव सोडून मग ती बुडू नये म्हणून जरी त्या समुद्रास प्रसादविण्यास्तव नारळांचे ढीग त्यात फेकले आणि अगदी शुद्ध वैदिक मंत्रात जरी टाहो फोडला की 'तस्मा अरं गमाव वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा चनः ' तरी तो समुद्र आमच्या 'जनां'सह त्या नावेस बुडविल्यावाचून हजारांत नउशे नव्याण्णव प्रसंगी राहत नाही, आणि जर त्या नावेस वैज्ञानिक नियमांनुसार ठाकठीक करून, पोलादी पत्र्यांनी मढवून 'बेडर' बनवून सोडली तर तिच्यावर वेदांची होळी करून शेकणाए आणि पंचमहापुण्ये समजून दारू पीत, गोमांस खात, मस्त झालेले रावणाचे राक्षस जरी चढलेले असले तरी त्या बेडर रणनावेस हजारांत नउशे नव्याण्णव प्रसंगी समुद्र बुडवीत नाही; बुडवू शकत नाही. तिला वाटेल त्या सुवर्णभूमीवर तोफांचा भडिमार करण्यासाठी सुखरूपपणे वाहून नेतो! जी गोष्ट समुद्राची तीच इतर महद्भूतांची. त्यास माणसाळविण्याचे महामंत्र शब्दनिष्ठ वेदांत वा झेंदावेस्तात, कुराणात वा पुराणात सापडणाए नसून प्रत्यक्षनिष्ठ विज्ञानात (सायन्समध्ये) सापडणाए आहेत. हा सनातन धर्म इतका पक्का सनातन, इतका स्वयंसिद्ध नि सर्वस्वी अपरिवर्तनीय आहे की, तो बुडू नये, परिवर्तन पावू नये, म्हणून कोणताही सनातन धर्मसंरक्षक-संघ स्थापण्याची तसदी कलियुगात देखील घ्यावयास नको. कारण या वैज्ञानिक सनातन धर्मास बदलविण्याचे सामर्थ्य मनुष्यात कोणासही आणि कधीही येणे शक्य नाही.

हीही गोष्ट आम्ही जाणून आहोत की, हे सनातन धर्म, हे सृष्टीनियम, संपूर्णपणे मनुष्याला आज अवगत नाहीत - बहुधा केव्हाही तसे अवगत होणार नाहीत. जे आज अवगत आहेसे वाटते त्याविषयीचे आमचे ज्ञान विज्ञानाच्या विकासाने पुढे थोडे चुकलेलेही आढळेल; आणि

अनेक नवीन नवीन नियमांच्या ज्ञानाची भर तर त्यात निश्चितपणे पडेल. जेव्हा जेव्हा ती भर पडेल वा तीत सुधारणा करावी लागेल तेव्हा तेव्हा आम्ही आमच्या या वैज्ञानिक स्मृतीत न लाजता, न लपविता किंवा आजच्या श्लोकाच्या र्ठांची अप्रामाणिक ओढाताण न करता नवीन श्लोक प्रकटपणे घालून ती सुधारणा घडवून आणू, आणि उलट मनुष्याचे ज्ञान वाढले म्हणून त्या सुधारणेचे भूषणच मानू.

आम्ही स्मृतीस सनातन, अपरिवर्तनीय समजत नाही तर सत्यास सनातन समजतो, अपरिवर्तनीय समजतो. स्मृति बदलाव्या लागतील म्हणून सत्यास नाकारणे हे घर वाढवावे लागले म्हणून मुलांमाणसांचीच कत्तल करण्यासारखे वेडेपणाचे आहे.

धर्म या शब्दाच्या पहिल्या विभागात मोडणाऱ्या सृष्टीधर्मास सनातन हे विशेषण पूर्ण यथार्थतेने लागू शकते हे वर सांगितले. आता त्या धर्म शब्दाचा जो दुसरा विभाग आम्ही वर पाडला आहे त्या पारलौकिक आणि पारमार्थिक नियमांचा विचार करू. या प्रकरणासच आज सनातन धर्म हा शब्द विशेषतः लावण्यात येतो. ईश्वर, जीव, जगत यांच्या स्वरूपाचे नि परस्परसंबंधाचे अस्तिरूप किंवा नास्तिरूप काही त्रिकालाबाधित नियम असलेच पाहिजेत. त्याचप्रमाणे जन्ममृत्यू, पूर्वजन्म, स्वर्गनरक यांविषयीही जी कोणची वस्तुस्थिती असेल ती निश्चितपणे सांगणाए ज्ञानही त्रिकालाबाधित म्हणवून घेण्यास पात्र असणारच. यास्तव या पारलौकिक प्रकरणींचे सिद्धान्तही सनातन धर्म म्हणजे शाश्वत, अरिवर्तनीय धर्म होत यात शंका नाही.

परंतु त्या प्रकरणी जी माहिती नि नियम मनुष्यजातीच्या हाती आज असलेल्या यच्चयावत्‌धर्मग्रंथातून दिलेले आढळतात, त्यातील एकासही सनातन धर्म, अपरिवर्तनीय, निश्चित सिद्धान्त असे म्हणता येत नाही. निश्चित झालेल्या वैज्ञानिक नियमांप्रमाणे धर्मग्रंथातील हे पारलौकिक वस्तूस्थितींचे वर्णन प्रत्यक्षनिष्ठ प्रयोगांच्या कसोटीस मुळीच उतरलेले नाही. त्यांची सारी भिस्त बोलूनचालून एकट्या शब्दप्रामाण्यावर, आप्तवाक्यावर, विशिष्ट व्यक्तींच्या आंतर अनुभूतीवर अवलंबून असते. त्यातही फारसे बिघडले नसते. कारण काही मर्यादेपर्यंत प्रत्यक्षानुमानिक प्रमाणास अविरुद्ध असणारे शब्दप्रमाण, आप्तवाक्य, हेही एक प्रमाण आहेच आहे. पण केवळ या प्रमाणाच्या कसोटीस देखील या धर्मग्रंथातील पारलौकिक विधान लवलेशही उतर नाही. प्रथम आप्त कोण? - तर आमच्या इकडचे धर्मग्रंथच म्हणतात की, चित्तशुद्धीने सत्वोदय झालेली ज्ञानी भक्त आणि समाधिसिद्ध योगी चालेल; या पूर्णप्रज्ञ आप्तात शंकराचार्य, रामानुज, मध्व, वल्लभ यांचा तरी समावेश केला पाहिजे ना? महाज्ञानी कपिलमुनि, योगसूत्रकार पतंजलि यांनाही गाळणे अशक्य, उदाहरणार्थ इतके आप्त पुरेत. आप्तवाक्य, शब्दप्रमाण असेल तर ह्यांचा त्या त्या विशिष्ट वस्तुस्थितीचा अनुभव एकच असला पाहिजे. पण पारलौकिक आणि पारमार्थिक सत्याचे जे स्वरूप आणि जे नियम ते प्रत्येकी सांगतात ते प्रत्येकी भिन्नच नव्हेत तर बहुधा प्रत्येकी परस्परविरुद्ध असतात! कपिलमुनि सांगणार - पुरुष नि प्रकृती ही दोनच सत्ये आहेत; ईश्वरबीश्वर हम कुछ नही जानते! समाधिसिद्ध पतंजलि सांगतात- 'तत्रपुरुषविशेषो ईश्वरः!' शंकराचार्य सांगतात-पुरुष वा पुरुषोत्तम ईश्वर हे मायोपाधिक आणि मायाबाधित असून 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैवनपरः' अद्वैत हेच सत्य! रामानुज सांगतात- साफ चूक आहे; हा प्रच्छन्न बौद्धवाद! विशिष्टाद्वैत हे सत्य!

माध्व-वल्लभ म्हणणार, जीव आणि शिव, भक्त आणि देव, जड आणि चैतन एक म्हणता तरी कसे? द्वैत हेच सत्य! अशा या महनीय साक्षीदारांच्या स्वानुभूत शब्दांसरशी गोंधळून बुद्धि जर उद्‌गारली-

पाहियले प्रत्यक्षची । कथितो पाहियले त्याला ।

वदति सारे । आप्तचि सारे । मानू कवणाला ? ।।

तर त्यात तिचा काय दोष? तरी आम्ही या योगसिद्धांच्या साक्षीत त्या परम योगसिद्धाची - त्या तथागत बुद्धाची साक्ष काढली नाही! देवविषयक हा यच्चयावत्‌विधानसमूह त्याच्या समाधिस्थ स्वानुभूतीत निव्वळ 'ब्रह्मजाल' म्हणून टाकाऊ ठरला! समाधिमय ज्ञान, स्वानुभूति ही ह्या पारलौकिक वस्तुस्थितीस अबाधित नि विश्वासार्ह प्रमाण कसे होऊ शकत नाही, निदान अजून शकले नाही, ते असे पाहिल्यावर इतके सांगणे पुरे आहे की, शब्दप्रामाण्याचीही स्थिति वरील आप्तप्रमाणासारखीच आहे. अपौरुषेय वेद ज्या कारणासाठी अपौरुषेय मानावे त्याच कारणासाठी तौलिद, इंजिल, बायबल, कुराण, अवेस्ता, स्वर्णग्रंथ-एक का दोन ! जगात जवळ जवळ जे पन्नासएक ग्रंथ तरी आजही ईश्वरदत्त म्हणून प्रख्यात आहेत, तेही सर्व औपरुषेय मानणे भाग पडते. आणि त्या प्रत्येकात देवाने प्रत्येक तदितर अपौरुषेय धर्मग्रंथातील पारलौकिक वस्तुस्थितीच्या दिलेल्या माहितीशी विभिन्न, विसंगत नि विरुद्ध माहिती दिली आहे. वेद सांगतात, स्वर्गाचा इंद्र हाच राजा! पण बायबलाच्या स्वर्गात इंद्राचा पत्ता टपालवाल्याला देखील माहीत नाही. देवपुत्र येशूच्या कंबरेस साऱ्या स्वर्गाची किल्ली! देव नि देवपुत्र दोघे एकच Trinity in Unity, Unity in Trinity! कुराणातील स्वर्गात 'ला अल्ला इल्लिला आणि महमंद रसुलल्ला!' तिसरी गोष्ट नाही. रेड इंडियनांच्या स्वर्गात डुकरेच डुकरे, घनदाट जंगले! पण मुस्लिम पुण्यवंतांच्या स्वर्गात असली 'नापाक चीज' औषधाला देखील सापडणार नाही! आणि ह्या प्रत्येकाचे म्हणणे हे की, स्वर्ग मी सांगतो तसाच आहे. प्रत्यक्ष देवाने हे सांगितले; नव्हे, महंमदादि पैगंबर तर वर जाऊन, राहून, स्वतः ते पाहून, परत आले नि त्यांनीही तेच सांगितले! तीच स्थिती नरकाची! पुराणात मूर्तीपूजक नि याज्ञिक तर काय, पण यज्ञात मारलेले बोकड देखील स्वर्गातच जातात असा त्यांचा मेल्यानंतरचा पक्का पत्ता दिला आहे. पण कुराण शपथेवर सांगते की, नरकातल्या जागा, कितीही दाटी झाली तरी, जर कोणाकरिता राखून ठेवल्या जात असतील तर त्या ह्या मूर्तीपूजक आणि अग्निपूजक सज्जनांसाठीच होत! मेल्यानंतरचा त्यांचा नक्की पत्ता नरक! शब्दाशब्दांत भरलेली अशी विसंगति कुठवर दाखवावी! हे सारे धर्मग्रंथ अपौरुषेय यास्तवखरे धरावे तरीही त्यात सांगितलेली पारलौकिक वस्तूस्थिति शब्दाप्रमाणेच देखील सिद्धान्तभूत ठरत नाही- अन्योन्यव्याघातात्! ते सारे मनुष्यकल्पित म्हणून खोटे मानले तर ती सिद्धान्तभूत ठरत नाहीच नाही- वदतो व्याघातात! आणि काही खोटे मानावे तरीही ते तसे नि हे असे का, हे ठरविण्यास त्यांच्या स्वतःच्या शब्दावाचून दुसरे प्रमाणच नसल्यामुळे, ती नाहीच- स्वतंत्रप्रमाणाभावात्!!

यास्तव प्रत्यक्ष, अनुमान वा शब्द यांपैकी कोणच्याही प्रमाणाने पारलौकिक वस्तुस्थितीचे आज उपलब्ध असलेले वर्णन हे सिद्ध होत नसल्यामुळे त्यास सनातन धर्म त्रिकालाबाधित नि अपरिवर्तनीय सत्य, असे म्हणता येत नाही. तशा कोणत्याही विधेयास तसे सिद्धान्तस्ववरूप

येता तेही आमच्या सनातन धर्माच्या स्मृतीत गोवले जाईलच; पण आज तरी तो विषयच प्रयोगावस्थेत आहे आणि आप्तांची या अपौरुषेय ग्रंथांचीही तद्‌विषयक विधाने सिद्धान्त नसून क्लृप्ति (हायपॉथेसीज) आहेत, फार तर सत्याभास आहे; पण सत्य नव्हे! ते जाणण्याचा प्रयत्न यापुढेही व्हावयास पाहिजे, तथापि त्याविषयी शक्य त्या क्लृप्ति योजून ते स्वर्गीय ऋत आणि अनृत प्राप्त करून घेण्यासाठी इतका अतिमानुष प्रयत्न करून, इतक्या दिक्षांना तरी त्यांचा पत्ता लागत नाहीत; ही कृतज्ञ जाणीव येथे व्यक्तविल्यापासून आम्हास पुढचे अक्षर लिहवतच नाही!

शेवटी राहता राहिले धर्माचे शेवटचे दोन अर्थ. आचार आणि निर्बंध. या दोन्ही अर्थी धर्म शब्दास सनातन हे विशेषण लावता येत नाही. मनुष्याचे जे ऐहिक व्यवहार त्याच्या पारलौकिक जीवनास उपकारक आहेत असे समजले जाई, त्यास आम्ही आचार हा शब्द योजतो. अर्थात वर दर्शविल्याप्रमाणे पारलौकिक जीवनासंबंधी अस्तिपक्षी वा नास्तिपक्षी एकून कोणताही नक्की सिद्धान्त मनुष्यास कळलेला नसल्याने त्याला कोणता नक्की सिद्धान्त मनुष्यास कळलेला नसल्याने त्याला कोणता ऐहिक आचार उपकारक होईल हे ठरविणे अशक्य आहे. हिंदूच्याच नव्हे तर मुस्लिम, ख्रिश्चन, पारशी, यहुदी प्रभृती झाडून साऱ्या धर्मग्रंथांतील कर्मकाडाचा पाया असा वाळूच्या ढिगावर उभारलेला आहे. 'क्ष' भू हे बेट की गाव, रान की वैराण, पूर्वेस की उत्तएस, की आहे की नाहीच हेच जिथे निश्चिले गेले नाही तिथे त्या 'क्ष' भूमध्ये सुखाने नांदता यावे म्हणून कोणच्या वाटेने जावे आणि कोणची शिधाशिदोई तिथे उपयोगी पडेल ह्याचे बाईकसाईक अपरिवर्तनीय नियम ठरविणे किती अनमानधपक्याचे काम! तसेच हे; यास्तव अमुक ऐहिक आचाराने परलोकी अमुक उपयोग होतो असे सांगणाऱ्या कोणत्याही नियमास आज तरी सनातन धर्म म्हणजे शाश्वत, अपरिवर्तनीय नि अबाधित नियम असे मुळीच म्हणता येणार नाही. बाकी प्रश्न उरला निर्बंधाचा (कायद्याचा); आणि मनुष्यामनुष्यातील शिष्टाचाराचा. यासही स्मृतीत जरी 'एष धर्मस्सनातनः' म्हणून म्हटलेले असले पाहिजे. स्मृतीतही सत्यादि युगातील सनातन धर्मापैकी काही कलिवर्ज्य म्हणून पुढे त्याज्य ठरविले. म्हणजे काय? त्याचप्रमाणे बहुतेक 'एष धर्मस्सनातनः' पुढच्याच अध्यायातून आपद्‌धर्माच्या अनुष्टुपाने खरडून टाकले जातात. म्हणजे काय? म्हणजे हेच की आपद वा संपद्‌प्रसंगी किंवा युगभेदाने परिस्थितिभेद झाला की हे निर्बंध बदलणेच इष्ट होय. अर्थात ते अपरिवर्तनीय सनातन नसून परिवर्तनीय होत. मनूने राजधर्मात युद्धनीतीचा सनातन धर्म म्हणून जो सांगितला त्यात चतुरंग दलाचा सविस्तर उल्लेख आहे; पण तोफखान्याचा वा वैमानिक दळाचा नामनिर्देशही नाही. आणि सैन्याच्या अग्रभागी शौरसेनी लोक असावेत असे जे सांगितले ते मनूच्या काळी हितावह होते म्हणूनच सांगितले असले तरीही ह्या नियमांस अपरिवर्तनीय सनातन धर्म समजून जर आमचेे सनातन धर्मसंघ आजही केवल धनुर्धरांना पुढे घालून आणि आठ घोडी सजवून एखाद्या युरोपच्या अर्वाचीन महाभारतात शत्रूस थरारविण्यासाठी - अगदी श्रीकृष्णाचा पांचजन्य फुंकीत चालून गेले तर पांचजन्य करीतच त्यांना परत यावे लागेल, हे काय सांगावयास पाहिजे? हिंदूसेनेच्या अग्रभागी मनुनिर्दिष्ट शौरसेनीय प्रभृती सैनिक होते तोवर हिंदूस मुसलमान धूळ चारतच पुढे घुसत आले; पण मनुस्मृतीत ज्यांचे नावगावही नाही ते मराठे, शीख, ते गुरखे जेव्हा हिंदूसेनेच्या अग्रभागी घुसले तेव्हा त्याच मुसलमानास तीच धूळ खावी लागली ! आचार, रूढि, निर्बंध हे सारे मनुष्यामनुष्यातील ऐहिक व्यवहाराचे नियम परिस्थिति पालटेल तसे पालटीतच गेले पाहिजेत.

ज्या परिस्थितीत जो आचार वा निर्बंध मनुष्याच्या धारणास आणि उद्धारणास हितप्रद असेल तो त्याचा त्या परिस्थितीतील धर्म, आचार, निर्बंध. 'न हिसर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रवर्तते । तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरो बाधते पुनः ।। (म. भा. शांतिपर्व.)

१.३.१ सारांश -

(१) जे सृष्टीनियम विज्ञानास प्रत्यक्षनिष्ठ प्रयोगान्ती सर्वथैव अबाधित, शाश्वत, सनातन असे आढळून आले आहेत तेच काय ते खरे सनातन धर्म होत.

(२) पारलौकिक वस्तुस्थितीचे असे प्रयोगसिद्ध ज्ञान आपणास मुळीच झालेले नाही. यास्तव तो विषय अद्याप प्रयोगावस्थेत आहेसे समजून त्याविषयी अस्तिरूप वा नास्तिरूप काहीच मत करून घेणे अयुक्त आहे. त्या पारलौकिक प्रकरणी नाना क्लृप्ति सांगणारे कोणचेही धर्मग्रंथ अपौरुषेय वा ईश्वरदत्त नसून मनुष्यकृत वा मनुष्यस्फूर्त आहत. त्यांच्या क्लृप्ति प्रमाणहीन असल्याने त्यास सनातन धर्म, शाश्वत सत्य असे म्हणता येत नाही.

(३) मनुष्याचे झाडून सारे ऐहिक व्यवहार, नीति, रीति, निर्बंध हे त्यास या जगात हितप्रद आहेत की नाहीत या प्रत्यक्षनिष्ठा कसोटीनेच ठरविले पाहिजेत, पाळले पाहिजेत, परिवर्तिले पाहिजेत. 'परिवर्तिनि संसारे' ते मानवी व्यवहाअधर्म सनातन असणेच शक्य नाही, इष्ट नाही. महाभारतामध्ये म्हटले आहे तेच ठीक की, 'अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारविधि नयेत्।'

***

१.४ यज्ञाची कुळकथा

मनुष्याला हवा तेव्हा नि हवा तितकाच अग्नी जेव्हा कृत्रिमपणे उत्पादिता आला तेव्हा निसर्गावर एक अत्यंत महत्त्वाचा विजय त्याने संपादिला. बाष्प वा विद्युत् वा रेडिअमच्या शोधांनी मनुष्याच्या संस्कृतीचे जसे एकेक नवे युगचे युग प्रवर्तिले, तसेच अग्नीच्या शोधानेही मनुष्याच्या प्राथमिक अवस्थेत प्रगतीचे एक मन्वंतर घडवून आणले. अर्वाचीन ऐतिहासिक काली बाष्प वा विद्युत् किंवा रेडिअम यांचा शोध जितका अलौकिक तितकाच त्या प्राचीन पौराणिक कालातील हा अग्नीचा शोधही एक अलौकिक आश्चर्य होते!

यास्तवच त्या अग्नीचा शोध ज्या ज्या बुद्धिमान पुरुषांनी लावला त्यांना त्यांना त्या त्या प्राचीन लोकात महर्षिपदाचा वा देवत्वाचा मान मिळाला. आपल्या वैदिक आर्यांत काही ऋषींना अग्नीचे शोधक म्हणून वैदिक शक्तिशाली मंत्रद्रष्टयसमान गौरविले जाते. प्राचीन पारसिकात आणि प्राचीन चिनी लोकातही अग्नीचे शोधक, अग्नीची युक्ती काढणारे, अग्नीस प्रकटविणारे म्हणून ह्या वा त्या पुरुषांस त्यांच्या त्यांच्या धर्मग्रंथांतून देवकल्प स्थान प्राप्त झालेले आहे. धर्मग्रंथातील ह्या आख्यायिकांवरूनही अग्नीची 'युक्ती' मनुष्यात कोणीतरी 'शोधून' काढली असली पाहिजे हेच सिद्ध होते.

मनुष्यास, अगदी प्राचीन काळी अग्नीची युक्ती सुचण्याचे दोनच मार्ग संभवनीय असावेत. ज्या विस्तीर्ण रानावनातून तो मनुष्य त्याच्या पशूकल्प वन्यावस्थेत हिंडे, त्यात जे बोलता बोलता झाडावर झाडे घासून प्रचंड वणवे पेट घेत, ते सूक्ष्मपणे अवलोकीत असता त्यांचे 'घर्षण' हे कारण मनुष्याच्या लक्षात हळूहळू आले असावे. आणि त्या त्या लाकडांवर ती ती लाकडे घासून पाहताच ठिणगी उडल्यावाचून राहत नाही हा नियम त्यास कळला असावा. आज अत्यंत तुच्छ नि उपेक्षणीय वाटणारे ते हे दृश्य जेव्हा मनुष्यास दिसले तेव्हा त्यास त्या प्राथमिक बुद्धीच्या युगात केवढे आश्चर्य वाटले असेल! ज्या लाकडास पेटताक्षणीच तो जाळून भस्म करतो, तोच अग्नि ह्या लाकडाच्या पोटात स्वस्थपणे राहतो, केवढे आश्चर्य! मनुष्याच्या पाठीवर थापट मारताच त्याचा तत्क्षणी वाघ होऊन उठावा नि माणसे खात सुटावा असे काही घडताच आज जितके आश्चर्य वाटेल, तितकेच त्या वेळेस ते अद्‌भूत वाटले असले पाहिजे! दुसरा संभव म्हणजे गारगोटीवर गारगोटी सहजगत्या आपटता आपटता ठिणगी उडून खाली पसरलेल्या पालापाचोळ्याने पेट घेण्याचा आणि वारंवार तेच घडता घडता अग्नीच्या उत्पत्तीचा तो नियम ध्यानात यावयाचा. होय ना होय, वन्यावस्थेत मनुष्यास या दोन्हीपैकीच कोणत्या तरी एका नियमाचा पत्ता लागून अग्नीचा 'शोध', अग्नीची 'युक्ती' सापडली असली पाहिजे. आणि ज्याने ती प्रथम काढली किंवा ती माहीत नसलेल्या लोकात प्रथम प्रचारली तो मनुष्य, आज आपणास बाष्पशक्तीचा वा बिनतारी तारायंत्राचा शोधक वाटतो त्याहून कितीतरी अधिक पटीने त्याच्या युगातील वन्य नि अप्रबुद्ध मनुष्यास 'अलौकिक' वाटला असला पाहिजे.

मागच्या वन्य युगातील अत्यंत पुढारलेल्या पण आजच्या वैमानिक युगाच्या मानाने अत्यंत मागासलेल्या अशा ज्या रानटीतील रानटी जाति आज सापडतात त्यांच्यात अग्नि उत्पादिण्याची युक्ती म्हणजे वरील दोन्हीपैकी कोणची तरी एक वा दोन्ही तेवढ्याच सापडतात.

तिसरी युक्ती त्यास ठाऊक असल्याचे बहुधा आढळत नाही. ह्या पुराव्यावरूनही वरील तर्कासच बळकटी येते.

त्यातही वैदिक आर्यांच्या वेदकाळापूर्व परिस्थितीत जेव्हा केव्हा अग्नीची युक्ती सापडली तेव्हा ती ज्वलनगर्भ काष्ठांच्या घर्षणाचीच असली पाहिजे हा तर्क आपल्या यज्ञसंस्थेतील अग्नि उत्पादिण्याची जी क्रिया अत्यंत धर्म्य मानलेली आहे तीवरूनही समर्थिला जातो.

धर्मसंस्कारात ज्या ज्या क्रिया धार्मिक म्हणून चिरस्थायित्व पावतात, त्या बहुधा त्या त्या काळचा इतिहास असतात. भूगर्भित स्तरांतून जशी त्या त्या काळची सृष्टीस्थिति नि समाजस्थिति चिरेबंद करून टाकलेली असते, तसेच धार्मिक संस्कारातून त्या त्या काळचे ज्ञान नि अज्ञान अस्थि-स्थिर (Fossilized) चिरेबंद नि चिरंतन करून ठेवलेले असते. उदाहरणार्थ, विवाहाच्या वेळी आपल्या महाराष्ट्रीय कुमारिका नेहमीप्रमाणे कासोटा न घालता त्या धार्मिक विधीपुरते बिनकासोट्याचे वस्त्र नेसतात. कारण जेव्हा हा विवाहविधी रचला, तेव्हाच्या आर्यकुमारिकात कासोट्याची चाल नसावी. उत्तरेकडे मूळ 'आर्यावर्तात' उच्च वर्णाच्या स्त्रियात आजही कासोटा बहुधा नसतो. लग्नादि कार्ये मुहूर्ताची नक्की शुभ वेळ साधणे अत्यंत महत्त्वाचे वाटत असताही तशी वेळा अचूकपणे दाखविणारे अगदी अद्यतन घड्याळ कोणीही उपाध्याय ह्या धार्मिक विधीतल्या घटिकापात्र-पूजनात पूजणार नाही, त्याला ते स्थान घेऊ देणार नाही. ह्या धार्मिक घटिकालयाचा मान त्या गंगाळात ते भोक पाडलेले घटिकापात्र टाकून बनविलेल्या अत्यंत अडाणी घटिकापात्रालाच मिळणार! कारण ? हेच की जेव्हा हे विवाहविधि रचले व रूढावले तेव्हा आपल्या लोकाचे अत्यंत सुधारलेले घड्याळ म्हणजे गंगाळाचेच होते. त्यावर 'धर्मा'चा छाप पडताच ते जे 'अस्थिस्थिर' होऊन बसले ते बसले. तीच गोष्ट विजेच्या वा ग्यासच्या आजच्या अद्यावत्प्रदीपाची! देवळात वा घरात ह्या लखलखीत दिव्यास देवपणाचा, पवित्रतेचा मान काही मिळणार नाही. त्यांना संध्याकाळी कोणीही 'दीपोज्योतिर्नमोऽस्तु ते' म्हणून नमस्कार क रणार नाही. तो दीपदेवतेचा मान मिळणार त्या मिणमिण्या पंथीला वा समईला; कारण आपल्या पूजाप्रभृती धार्मिक आचारांची ठेवण जेव्हा घडली गेली, तेव्हा त्या काळच्या सुधारलेत सुधारलेला दिवा होती ही पंथी वा समाई; धर्मांचा छाप पडला तिच्यावर त्यासरशी तिचे पावित्र्य 'अस्थिस्थिर' होऊन बसले. 'धर्माचा' दिवा त्या सनातन पंथीचा; असा मिणमिणा, काजळलेला, उजेड थोडा-धूर फार! विज्ञानाचा दिवा विजेचा! अद्यतन!!!

प्राचीन समाजस्थितीत सांगाडा प्राचीन धर्मसंस्कारातील तंत्रातूनच बहुधा गाडलेला सापडतो, या नियमाच्या अनुसंधानाने अग्नीची युक्ती वैदिक आर्यांच्या अत्यंत प्राचीन पूर्वजांस कशी सापडली त्याचा पत्ता त्यांच्या अग्नि चेतविण्याच्या पुरातन धार्मिक तंत्रात म्हणजेच यज्ञविधीत-सापडण्याचा पुष्कळ संभव असणारच आणि ज्या अर्थी यज्ञातला पवित्र अग्नि म्हटला म्हणजे तो काष्ठावर काष्ठ घासूनच उत्पादावा लागतो, त्या अर्थी त्या यज्ञीय तंत्रास रचणाऱ्या प्राचीन युगात अग्नि चेतविण्याची उत्कृष्ट युक्ती काष्ठावर काष्ठ घासून ठिणगी पाडणे ही आणि हीच असली पाहिजे. आता त्याहून अनेक पटींनी सुधारलेली आगपेटी वा वीजबटने जरी निघाली आहेत, तरीही धार्मिक अग्नि, समंत्रक वैदिक अग्नि चेतविण्याचा मान त्या अद्यतन साधनास केव्हाही मिळणार नाही. तो त्या पाच हजार वर्षापूर्वीच्या म्हणजेच पाच

हजार वर्षांनी मागासलेल्या काष्ठावर काष्ठ घाशीत बसण्याच्या रीतीलाच मिळणार. कोणाचेही अज्ञान वा अपकृष्ट प्रघात त्यावर धार्मिक छाप पडला की कसे 'सनातन' होऊन बसतात, पवित्र होऊन बसतात याची ही माननीय उदाहरणे होत. अद्यतन आगपेटीने पेटविलेला अग्नि जरी अग्नीच, तरी तो केव्हाही यज्ञीय पूज्यता पावणार नाही. यज्ञीय पूज्यतेला पात्र असा अग्नि म्हटला की तो त्या पुरातन रानटी पद्धतीने काष्ठावर काष्ठ घाशीत बसूनच पाडला पाहिजे!

अग्नि हवा तेव्हा पेटविण्याची ही युक्ती मनुष्यास सापडताच त्याच्या जीवनावर केवढा क्रांतिकारक परिणाम झाला असेल! त्याचे खाणे, पिणे, राहणी, गतिस्थिती यच्चयावत्प्रकरणी केवढे प्रगतीपर मन्वंतर झाले असेल ते कल्पनेने आपणास सहज जाणता येते. काळ्याकभिन्न मध्यरात्रीस एक प्रतिसूर्य, 'उगव' म्हणताच उगवण्याचे सामर्थ्य मनुष्यात आले! जन्मांध काळोखास डोळा फुटला-दिसू लागले! त्या अग्नीच्या कृपेने जे पचविता येत नव्हते ते अन्न मनुष्य पचवू लागला, वितळविता येत नव्हत्या त्या धातुस वितळवू लागला, काळोखातील भयंकर भीतीला म्हणजतेच भुतांना चक्क उजेडाच्या तीक्ष्ण तरवारीने कापून नाहीसे करू लागला. अशा त्या अत्यंत तेजस्वी असताही मनुष्यास एखाद्या सुहृदाप्रमाणे हाकेसरशी पावणाऱ्या महासत्त्वाविषयी मनुष्यास अत्यंत कृतज्ञता वाटावी आणि मनुष्याने साऱ्या 'चकाकणाऱ्यांत', देवात त्याला अत्यंत प्रिय नि पूज्य मानावे हे अगदी साहजिक होते.

अग्नीची युक्ती सापडली तरी ती फार सोयिस्कर नव्हती. भर रात्री चटकन् दिवा लावायचा तर काष्ठावर काष्ठ घासून, ठिणग्या धरून, विस्तव करणे लांबणीचेच काम, ती अडचण गारगोट्यांच्या युक्तीत. अर्थातच एकदा केव्हातरी सवडीअंती पेटवून ठेवलेला विस्तव तसाचा तसाच पेटलेला ठेवणे, धान्यासारखाच ते शिजविणाऱ्या विस्तवाचाही स्थिर साठा घरात नेहमीचाच सज्ज असणे हेच सोईस्कर. त्या काळी घासलेटासारखी ज्वालाग्राही नि आगपेटीसारखी शीघ्रचेतन साधने जवळ नव्हती. तेव्हा घरात विस्तव सारखा पेटलेला ठेवणे किती सोयीचे नि अवश्य असे, ते अगदी तीस-चाळीस वर्षांपलीकडच्या अत्यंत आधुनिक काळातील गृहिणीही घरोघर सांगू शकतील. कारण या प्रौढा पिढीला बालपणापर्यंत घरातील चुली महिनोगणती सारख्या पेटलेल्याच ठेवल्या जात. दिवसा सैंपाक संपला की, राखेखाली गोवऱ्यांची खांडे खुपसून शिलगलेली ठेवायची; तीच हवी तेव्हा ढोसून पुन्हा भडकवायची. रात्रीचा सैंपाक झाला की पुन्हा राखेत गोवऱ्यांची खांडे शिलगत रात्रभर ठेवायची, सकाळी पुन्हा भडकावून चुलीवर सैंपाक चालू. असा क्रम सतत घरोघर चालला असल्याने बहुतेक घरी चारचार महिन्यांपूर्वी केव्हातरी पेटविलेला विस्तव मध्ये मुळीच न विझता महिनोगणती सारखा जिवंत राहिलेला असे. जर तीस वर्षांपूर्वी ही स्थिति, तर तीनचार हजार वर्षांपूर्वी विस्तव सारखा जिवंत ठेवणे किती सोईचे नि अवश्य वाटत असेल ते सहज ध्यानात येते.

अग्नीच्या अत्यंत उपयुक्ततेमुळे ते दैवी तेज जसे देवातील अत्यंत प्रिय नि पूज्य देव झाले, तसे अग्नि सतत पेटत ठेवण्याची, त्या देवाचे अस्तित्व नि उपस्थिति आपापल्या गृहात सतत शक्य करण्याची ही क्रियाही तिच्या अत्यंत उपयुक्ततेमुळेच एखाद्या दैविक, धार्मिक, पवित्र, क्रियेसारखी कर्तव्य होऊन बसली, संस्कार होऊन बसली, अग्निहोत्रपद पावली! पारसिकात पूजेचा अग्नि पिढ्यान्पिढ्या विझू दिला जात नसे. पडपणजोबांनी काष्ठावर काष्ठ घासून वा गारगोटीने एकदा जी ठिणगी पाडली तिची अव्याहत वंशपरंपरा, तो अग्नि, केव्हाही

न विझता चार चार तर काय, पण चौदा चौदा पिढ्याही सारखा जिवंत ठेवण्यात येई. तीच उपपत्ति आमच्या अग्निहोत्राच्या संस्थेचीही असावी.

चूल वा चिलीम पेटविणाऱ्या व्यावहारिक आगीचे देवीकरण म्हणजेच अग्नि देव, यज्ञीय अग्नि! आणि चुलीत ती आग सारखी पेटत ठेवण्याची व्यावहारिक सोयीची जी क्रिया, तिचे देवीकरण म्हणजेच वग्यारी, अग्न्यागार, वा अग्निहोत्र. एक प्राकृत, घराऊ, ऐहिक व्यवहाराचा शब्द, दुसरा संस्कृत, देवाळू, पारलौकिक धर्माचा शब्द; इतकाच काय तो त्या दोन शब्दांत असलेला भेद सोडला तर सदा शिलगलेली चूल हीच अग्निहोत्रीची वा अग्यारीची आई आहे.

त्यातही घरात झोपडीपाशी आगोटी सदोदित पेटलेली असण्याची आवश्यकता शीत प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांतच जास्त असणार. आजही इंग्लंड, जर्मनी, रशियासारख्या देशांतून बैठकीत, बंगल्यात, सभागृहात, देवालयात, नाट्यगृहात बसाल तिथे एकेक जुनी शेकोटी किंवा अद्यतन पद्धतीचे स्टोव्ह किंवा गरम पाण्याचा नळ इत्यादी साधनांनी कृत्रिम उष्णता नेहमी ठेवावी लागते. साठसत्तर वर्षांपूर्वी शेगड्या नि आगोट्याच सर्वत्र पेटवून ठेवलेल्या असत. अशा शीत प्रदेशात सदा धगधगलेल्या अग्निहोत्राचे नि अग्यारींचे सार्वकालीन सान्निध्य धार्मिक कर्तव्य म्हणून नव्हे तर ऐहिक आवश्यकता ह्या दृष्टीनेही, सुखप्रदच वाटणारे होते. उष्ण देशातही अत्यंत उपयुक्त असलेला अग्नि नेहमी प्रज्वलित ठेवणे त्या वन्य नि अर्धसंस्कृत स्थितीत आवश्यक असेच, पण उष्ण देशात ती आवश्यकता होती तर शीतप्रदेशात सतत प्रज्वाळलेल्या अग्नीचे साहचर्य ही केवळ आवश्यकताच नसून आवडही असे. यामुळे उष्ण देशात आगीचे स्तोम इतके न माजता ते शीत प्रदेशातच माजणे अधिक संभवनीय होते. त्यातही हिमप्रदेशात तर आग-उष्णता म्हणजेच जीवन होते! जीभ बाहेर काढताच गारठून चाटायच्या पदार्थांसच जिथे चिकटून बसावयाची अशा भयंकर रक्त गोठणाऱ्या थंडीत हिममय प्रदेशात अग्नीचे मोठमोठे ढिगारे वस्तीच्या नाक्यानाक्यावरूनही पेटवीत राहिले तरी ते हवेसेच होते, आवडणारेच होते, आवश्यकही होते. उष्ण प्रदेशात आधीच अंगाला उकाड्याने घामाच्या जिथे धारा लागणार - तिथे मोठमोठ्या होळ्यांस गावातून नि शेकोट्यांस घरातून आवडीने कोण पेटवू इच्छिणार? यावरून असे अनुमान सहज निघू शकते की, अग्निपूजा, अग्निहोत्रे, अग्न्यागारे, आणि महिनोगणती, वर्षोगणती सारखे भडकलेले मोठमोठे यज्ञ ह्या सर्व धार्मिक संस्था कोण्यातरी हिम प्रदेशात किंवा शीत प्रदेशातच त्यातल्या त्यात प्रथमतः अत्यंत प्रिय नि पूज्य मानल्या गेल्या असाव्या, 'धर्म' होऊन बसल्या असाव्या. प्रथम आवश्यकता, नंतर आवड, नि शेवटी, देवीकरणधर्मीकरण अशा परंपरेने अग्निपूजा- 'यज्ञ' ही संस्था हिमप्रदेशातच उद्भवली गेली असण्याचा फार संभव वाटतो. तिला एकदा दैवी, धार्मिक, पारलौकिक स्वरूप मिळाल्यानंतर मग ती त्या हिम वा शीत प्रदेशातील जे दुसऱ्या देशात वसत गेले ते लोक, त्या यज्ञादिक अग्निपूजेची आवश्यकता वा सुखद साहचर्य ज्या ठिकाणी वा काळी तितके उरले नव्हते तिथेही त्याच संस्थास धर्मसंस्था म्हणून स्थापिले झाले, त्यांना अंधश्रद्धेने उष्ण प्रदेशातसुद्धा तितका उपयोग नसताही तितकेच चिकटून राहिले असावे.

आमच्या या तर्कास आज उपलब्ध असलेला प्राचीन संस्कृतीची इतिहास आणीत असेल तर बळकटीच आणतो. उष्ण प्रदेशात ज्ञान काळाच्या अगदी आरंभापासून निवसणाऱ्या राक्षस (निग्रोप्रभृती) लोकात यज्ञसंस्था जन्मली नाही इतकेच नव्हे तर ती कळली तेव्हाही ती त्यांना

केव्हाही आवडली नाही. हिमप्रदेशात विकसलेल्या संस्कृतीच्या पारसिक नि भारतीय अनुयायांतच ती अग्निपूजा मुख्यत्वे करून जटिल कर्मकांडाचे धार्मिक केंद्र होऊन बसली. हिम वा शीत प्रदेशात आर्य लोक असता अग्नीचे सतत साहचर्य अपरिहार्यच नव्हे, तर सुखकरही वाटणे साहजिकच होते. मोठमोठ्या होळ्या इंग्लंडमध्येही काही धार्मिक सणात पेटवितात. असहनीय शीतऋतूत गावोगावी त्या सुखकरच होतात. ह्या आर्यप्रभृती जाति उष्ण प्रदेशात आल्यानंतरही ती अग्निपूजा नि यज्ञसंस्था जी असुखोदर्क असताही सोडू शकले नाहीत तो तिच्या देवीकरणाचा-धार्मिकीकरणाचा परिणाम.

१.४.१ सद्य:काली यज्ञाचे व्यावहारिक लाभ

यज्ञसंस्थेच्या या कुळकथेवरून जर काही स्पष्ट होत असेल तर ते हेच की, ज्या आवश्यकतेमुळे ती अग्निपूजा वा यज्ञसंस्था निर्माण झाली आणि व्यावहारिक दृष्टीने उपयुक्त ठरली त्यातील एकही आवश्यकता आज उरली नसल्यामुळे आपल्या हिंदूस्थानासारख्या उष्ण प्रदेशात तर ती अगदी अनवश्यक, अपायकारक अतएव ऐहिक दृष्ट्या तरी टाकाऊच ठरते आहे. अर्थात तिची आज जरी आवश्यकता नसली तरीही मनुष्य जातीस पूर्वी एकदा होती हे मात्र विसरता कामा नये. आणि त्या त्या संस्थेस ह्या पूर्वसेवेविषयी तिचे आम्ही सदैव कृतज्ञच राहिले पाहिजे. ज्या प्राचीन पूर्वजांना ती अत्यावश्यक नि अतिप्रिय वाटली, त्यांच्या परिस्थितीत ती तशीच वाटणे साहजिक असल्याने तिला संगोपिण्यात ते हास्यास्पद ठरत नाहीत; पण ती परिस्थिति आमूलाग्र बदलली असताही त्या काळचे सृष्ट पदार्थाविषयीचे अज्ञान आज पुष्कळ अंशी नाशले असताही, आजही त्या अज्ञानासच धर्म समजून त्याची पूजा करीत राहणे आमचा मूर्खपणा होय. हास्यास्पद आम्ही ठरत आहोत. उपयुक्त यज्ञाच्या कुळकथेत स्पष्ट झालेले तिचे उपयोग आज अनावश्यक नव्हेत तर अगदी टाकाऊ कसे ठरतात ते पाहा -

(१) ज्या कोणी थोर नि बुद्धिमान शोधकांनी त्या अत्यंत अडाणी युगात कृत्रिम अग्नीचा शोध लावला त्यांचे मनुष्यजातीवर उपकार आहेत. त्यांचे उतराई व्हावयाचे म्हणजे इतकेच करावयाचे की, त्या गारगोट्यातून चमक पाडणाऱ्या युक्तीपासून तो आजच्या दूरदर्शक (Television) यंत्रापर्यंतच्या थोर थोर शोधकात, त्या अग्निकोषात, त्या अग्निशोधक म्हणून पुरातन ग्रंथात कीर्तिलेल्या ऋषींची गणना करून त्यांची स्मृति कृतज्ञपणे अमर ठेवावी. परंतु अग्नि पेटविण्याची युक्ती त्यांना त्या अत्यंत अडाणी युगात सुचली एवढेच काय ते तिचे खरे महत्त्व असता त्या युक्तीचा एवढा बडेजाव आजही करावयाचा की तिच्यापुढे आजच्या अग्निविषयक साऱ्या कळी, यंत्रशोध नि शास्त्रे कुचकामाची ठरवायची, केवळ 'मानवी' मानायची आणि आज अगदी रानटी ठरणारी ती लाकडांवर लाकडे घासून ठिणग्या पाडण्याची रीत तेवढी एकदम 'दैवी'ठरवायची, वेदांच्या पवित्र मंत्रांवाचून जे आचरणे पाप असा 'धार्मिक' 'संस्कार' मानावयाचा - हा निर्भेळ खुळेपणा नव्हे काय? वास्तविक पाहता काष्ठावर काष्ठ नि गारगोटीवर गारगोटी घासून ठिणगी पाडणे हा अग्निविद्येतील बिगरयत्तेचा धडा. कुठे ती ठिणगीची युक्ती नि कुठे आजची ती भर काळोख्या रात्री प्रतिसूर्यासमान भर मध्यान्ह करून सोडणारी शोधज्योतीची (Search Light) कळ! तिला मानवी म्हणणे नि गारगोटी घासण्यास 'दैवी' पावित्र्य समजणे, शोधज्योतीचा महत्प्रकाश ओवळा नि तो चिलीम पेटविण्यासाठी

खेडवळ जी ठिणगी पाडतो ती सोवळी मानणे, शोधज्योतीचा उद्भावक साधा माणूस, लाकडावर लाकूड घासून ठिणगी पाडणारा तो 'ऋषि' 'देव' मानीत राहणे म्हणजे बिगरयत्तेच्या पंतोजीला भास्कराचार्यांहूनही थोर अशी गणितशास्त्रपारंगततेची पदवी एवढ्यासाठी देणे होय की त्याने प्रथम शिकविला म्हणून मला बे एक बेचा पाढा तेवढा ईश्वरीय गणित ! भास्कराचार्यांचे सारे गणितशास्त्र केवळ मानवी तुच्छ गणित !! सनकाडीने पूर्वी दिवा लावीत नंतर आगपेटी निघाली; यास्तव देवाचा दिवा म्हटला की, सनकाडीने लावावयचा, आगपेटी अपवित्र! वास्तविक ज्या आगपेटीने अग्नि पेटीत दास करून ठवेला तिनेच यज्ञाचा अग्नि चेतवावयास हवा. यज्ञात ज्या लाकडास घासून ठिणगी पाडतात त्याची स्तुती करणारी स्तोत्रे आहेत!- पण आगपेटीला फुलाची पाकळीदेखील वाहात नाहीत. याचे कारण इतकेच की, यज्ञ निघाले तेव्हा त्या 'त्रिकालदर्शी' मंत्रद्रष्ट्यांस साधी आगपेटीची युक्ती दिसली नाही. जर त्यावेळी आगपेटी असती तर तिच्यावर दोन चार ऋचा रचल्या जाऊन घंटेची, कलशाची, फार काय पण शंखाचीदेखील जिथे पूजा असते त्या विधीत आगपेटीची पूजाही असती. ती कला तेव्हा माहीत नव्हती हा त्यांचा दोष नव्हे; पण आज ती कला माहिती झाली असताही पुन्हा आपले पवित्र अग्नि म्हटला की तो लाकडे घासण्याच्या रानटी पद्धतीनेच पाडला पाहिजे ही समजूत आम्हीही उराशी धरणे म्हणजे रानटी अज्ञान हेच ईश्वरी ज्ञान, पवित्र ज्ञान असे मानण्याचा मूर्खपणा करणे होय.

(२) जी स्थिति गारगोट्यांच्या ठिणगीची, सनकाडीची तीच पुढे आगपेटीचीही. आगपेटी निघाली तेव्हा तो शोध इतका अपूर्व, उपयुक्त नि महाग होता की इंग्लंडात बरीच वर्षे वीसपंचवीस रूपयाला आगपेटीचे एक डझन मिळत असे! पुढे तिच्याहूनही सोयिस्कर युक्त्या निघाल्या आणि आज हातात आगपेटी घेऊन रस्त्याने रात्री जाणारा माणूस विरळा होऊन ज्याच्या त्याच्या हाती हातचमक (Hand battery) नि घरी खोल्याखोल्यांतून वीजबटन झळकू लागले; आगपेटी दीडदमडीची वस्तू झाली. पण आगपेटीच्या आविष्कर्त्याचा सन्मान म्हणून जर कोणी अर्वाचीन धर्मपंथ हातचमक वा वीजबटन याला अपवित्र वस्तू मानू लागला नि दैवी अग्नि म्हटला की देवाचा दिवा म्हटला की, तो आगपेटीनेच पेटविला पाहिजे म्हणून सांगू लागला तर तो आगपेटीपूजक धर्मपंथ जसा अडाणी ठरेल तसाच हा प्राचीन गारगोटी वा लाकूडघाशी पंथही आज अडाणीच मानला पाहिजे; सोडून दिला पाहिजे.

(३) अग्नि हवा तेव्हा पेटविणे कठीण होते तेव्हा तो घरात वा गावात सतत पेटता ठेवणे सोयीचे होते हा जो अग्निहोत्रीचा व्यावहारिक उपयोग नि उगम तोही आता मागासलेला पक्ष, जुना अंक (Back Number) झाला आहे. कारण आता अग्नि हवा तेव्हा काडी ओढली की पेटविता येतो, फुंकर घालताच विझविता येतो. मंत्र नको की तंत्र नको, ते सारे अगडबंब अग्निहोत्र आज एक टीचभर आगपेटीच कोंबून खिशात वा कोनाड्यात माणसाळवून ठेवता येते. सारखे सर्पण ढोशीत त्यास पोसण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. कुंडातील वा चुलीतील अग्निहोत्रास सारखे पेटलेले ठेवण्यात त्याच अग्निनारायणाने भडकून घर वा यजमानच जाळून टाकण्याचा जो अपघात होण्याचा संभव होता तो आगपेटीत जी भीति होती ती बिनधोक आगपेटी (Safety Match) निघाल्यापासून तर मुळीच उरली नाही. त्यातही आता अग्नीचेच व्यावहारिक महत्त्व गॅस नि वीज यांच्या माणसाळविण्यामुळे मुळातच घटले आहे. अग्निहोत्र

प्रथम आगपेटीत अंतर्धानले नि नंतर आगपेटीही वीजबटनात अंतर्धानली! स्टोव्हची राजवट चालू होताच त्या धुरकट चुलीचे तिरसट सासूबाईपण नाहीसे झाले नि आता तर आगीचा धुराचा क्वचित् उष्णतेचाहि त्रास नामशेष करणाऱ्या 'प्रकाशचुली' सूर्यकिरणाच्या योगेच चालणारे स्टोव्ह निघू लागले आहेत. आता लवकरच सूर्यकिरणांच्या वा प्रकाश किरणांच्या केंद्रिकरणाने रात्री वा दिवसा चटकन् पेटणारा नि पटकन् विझणारा स्टोव्ह निघत आहे. त्याला तेल नको, गॅस नको, अग्नीही नको मग धुराची गोष्टच दूर. त्या प्रकाशचुलीवर हवा तेवढा सैंपाक करावा. किरणास विशिष्ट पद्धतीने केंद्रविणाऱ्या काही काचा त्यात अशा जुळविलेल्या असतात की, सूर्यप्रकाश असो वा नसो तो पेटतो नि सैंपाक होऊ शकतो. आजवर अग्नि मनुष्याचा सैंपाकी होता, आता सूर्य सैंपाकी होणार आहे. ज्या सूर्याची लहर लागावी म्हणून मंत्र म्हणत, गायत्री जपत, अर्घ्य देत त्या सूर्यनारायणास आराधिल्याने नव्हे तर एखाद्या निर्जीव पदार्थासारखा सृष्टीनियमानुसार नुसता राबविल्याने! वेदांपेक्षा विज्ञानाने हे सूर्य, अग्नि, प्रकाश, वीज, मरुत्, सोम कसे तत्काळ, बिनचूक नि हटकून माणसाळले जाता ते पाहा ! सैंपाक करणाऱ्या ह्या एका 'प्रकाशचुलीने' त्या प्राचीन शंभर शंभर अग्निहोत्रांनी पावता ना, तसा अग्नि पावणार आहे, 'होती ना' तशी सोय होणार आहे नि त्या आमच्या चुलीपासून किंवा अग्निहोत्रापासून साडी पेटविणारा वा घर जाळणारा धोका, डोळे धुराने लाल करणारा त्रास, नि फुंकणीची फूं फूं नि लाकडे ढोसण्याची खटपट साफ नाहीशी होणारी आहे.'

सैंपाकास स्टोव्ह नि प्रकाशचूल, उजेडास बिनधोक आगपेटी, वीजबटणे, हातचमक्या (Hand Batteries) गॅस नि शोधज्योति (Search lights); गतीस पेट्रोल नि वीज, उबेस तप्तजलाच्या वा विजेच्या घरभर फिरविलेल्या नलिका; फार काय अत्यंत कडक हिवाळ्यातही अंगाची उष्णता हवी तितकी मोजून ठेवता यावी अशी आगतार दोऱ्यासारखी विणलेली वस्त्रेहि निघण्याचा उत्कट संभव. ही सारी ज्या विज्ञानयुगात मनुष्याच्या सेवेसाठी हात जोडून दासांसारखी मनुष्यापुढे उभी राहात आहेत, त्या विज्ञानयुगात अग्नीचे ते प्राचीन वैदिकयुगातील स्तोम साफ नाहीसे झालेले आहे. आता अग्नीचा मनु संपला असून विद्युत रेडियमचे मन्वंतर चालू आहे. अग्निपूजेपासून प्राचीन काळी होणारे व्यावहारिक लाभ आता मुळीच होणार नसल्यामुळे आणि त्याची निर्जीव भावनाशून्य नि नियमबद्ध जड द्रव्यात गणना झाल्यामुळे त्याचे देवत्वही नव्हे तर राक्षसत्वहि नष्ट झाले आहे. तिथे त्या अग्नीची पूजा कसली, प्रार्थना कसली, नसती पर्वा कसली!

(४) अग्नीच्या उपयुक्ततेतून अग्निपूजा निघाली आणि अग्निपूजेतून यज्ञसंस्था, हे वर दिलेल्या यज्ञाच्या कुळकथेवरून अघड होते. पैकी अग्नीचे जे अनन्यसामान्य उपयोगी नि दुर्लभत्व वैदिक युगात होते ते आता मनुष्यास वैज्ञानिक प्रगतीमुळे या वैज्ञानिक युगात राहिलेले नाही हे वर दाखविलेच आहे. त्यातही हिमप्रदेशात वा शीतभूभागात अग्नीचे जे साहचर्य सुखकर वाटते ते आजच्या या हिंदुस्थानच्या उष्ण भूभागात अत्यंत असहनीय झालेले आहे. घरात अगदी अवश्य म्हणून तास रुा तास पेटलेली चूल देखील जिथे सहन होत नाही, नुसत्या बसण्याउठण्याच्या हालचालीनेही अंगातून घामाच्या धारा ज्या अत्युष्ण वायुमानात निघतात नि उन्हाच्या तिरपीसरशी माणसे मरतात अशा देशात नि ऋतुमानात हौसेने अग्निहोत्राच्या होळ्या घरोघर पेटवून ठेवणे किंवा सार्वजनिक यज्ञांच्या आगीचे डोब

महिनोगणती मैदानातून भडकवीत बसणे केवळ असह्य नि तामस धर्माचार होत. असला 'धर्ममप्यसुखोदर्क लोकविकृष्टमेव च।' ऊर्मासारखा त्याज्य होय. मग ज्या केवळ व्यावहारिक दृष्टीनेच आपण या अग्नीकडे पाहात आहोत, त्या व्यावहारिक दृष्टीने तर उष्ण प्रदेशात अत्यंत कष्टप्रद असणाई ही चाल ती पूर्वी हिमप्रदेशात सुखकर होती म्हणूनच केवळ आजही निष्कारण पाळीत बसणे म्हणजे लहानपणी लाकडी घोड्यावर बसून भागे म्हणून मोठेपणीहि खऱ्या घोड्यावर बसण्याच्या प्रसंगी लाकडी घोड्यावर बसून पाहाण्यासारखे खुळचटपणाचे आहे.

(५) यज्ञसंस्थेने भूतकालात आपल्या भारतीय आर्यांवर एवढी छाप जी पाडली त्याचे आणखी एक त्या काळी प्रत्यक्ष फलदायी वाटलेले नि काही प्रमाणात खरोखरीच तसे असलेले कारण हे होते की त्या यज्ञसंस्थेने आपल्या वैदिक काळच्या आर्यराष्ट्राच्या संघटनेस, संस्कृतीस आणि दिग्विजयास फारच मोठे साह्य दिले होते. मरुद्वरुणसूर्यप्रभृती सृष्टीशक्तीप्रमाणे अग्नि ही एक भावनाशील सजीव परमशक्तिमान्‌देवता आहे अशी त्यांची प्रामाणिक निष्ठा असे. त्या काळच्या मानवी ज्ञानानुसार निष्ठा तोच सिद्धान्त वाटणे साहजिकच होते. त्या निष्ठेने बद्ध असलेल्या, उत्स्फूर्त झालेल्या, त्या आर्यांचे पुरोहित, योद्धे, कारस्थानी राजे, प्रजा-सारे राष्ट्र त्या यज्ञसंस्थेभोवती जमत, त्या यज्ञाग्नीचे तेज आमच्यात संचरो म्हणून प्रार्थीत नि त्या देवतेच्या भावनामय आशीर्वादास मस्तकी धरून शत्रूंवर तुटून पडत-आणि त्यास अनाऱ्यादिक अयाज्ञिक राष्ट्रांवर विजयामागून विजय मिळत. अग्नि पुढे पुढे जसाजसा जाई, तसेसते त्याच्या मागोमाग आर्यांचे वीर्य, पराक्रम, राज्य, संस्कृति पुढे पुढे सरत, नवनवे देश पादाक्रांत करीत. विदेहात अग्नि पुढे गेला. आर्यांचे प्रभुत्वही पुढे गेले, अशी जी उत्स्फूर्त यशोवाक्ये आपल्या प्राचीन मंत्रांतून संकीर्तिलेली आहेत ती एकदा घडलेली घटना नसून शंभरदा तशाच घटना घडल्या! मोठमोठ्या यज्ञांची प्रस्थे पडलेली असताना शास्त्रांच्या चर्चा चालत, तत्त्वज्ञानांच्या परिषदा भरत, दूरवर पसरलेली आर्य राष्ट्रे तिथे प्रतिनिधीली जाऊन राष्ट्रीय ऐक्याच्या भावनेने पुनः पुनः संघटित होत, आर्यसंस्कृतीत एकसूत्रता नि एकजीव, एकरूपता नि एकप्राण पुनः पुनः संचरला जाई. आर्यांच्या ज्ञानाचे, पराक्रमाचे, वाणिज्याचे, राज्याचे, आर्यराष्ट्राचे नि राष्ट्रसंघाचे ही यज्ञसंस्था प्रत्यक्ष हृदयच झालेली असे! पराजित राष्ट्रे अयज्ञीय, विजेते आर्यराष्ट्र यज्ञीय. या विरोधाने ज्या त्या आर्यांची भावना सहजच अशी झाली, असा कार्यकारणाभाव ह्या साहचऱ्याने सहजच सुचला की यज्ञ तिथे जय, जिकडे अग्नि तिकडे विजय. अर्थात आर्यांना जो विजय बहुधा हटकून मिळे, तो अग्निदेवतेची कृपा होय, यज्ञाचा प्रताप होय, अशी भावना बळावली. यज्ञ तिकडे जय, अग्नि तिकडे विजय, हे साहचर्य त्या वैदिक काळी भारतीय आर्यांपुरते तरी एकंदरीतखरे होते. पण त्या काळच्या धार्मिक भावनामय युगात अनुभवाच्या अभावी त्यांच्या हे ध्यानात आले नाही वा येऊ शकणेच कठीण होते की यज्ञ तिकडे जय हे केवळ साहचर्य होते; कार्यकारण भाव नव्हे.

अग्निपूजक यज्ञप्रस्थ भारतीय आर्यांना वैदिक काळी, एकंदरीत, त्यांच्या शत्रूंवर जयामागून जय मिळत ही गोष्ट खरी. पण ते जय अग्निपूजेमूळे मिळत नसून त्या काळच्या त्यांच्या शत्रूहून ते आर्य अधिक संघटित, सुसंस्कृत नि वीर्यशाली होते म्हणून. ऐहिक शस्त्रास्त्रविद्या प्रभृती भौतिक साधनांनी संपन्न होते म्हणून. अनार्यांहून ते त्या काळच्या राष्ट्रशासनशास्त्रप्रभृती विज्ञानात ज्या मानाने श्रेष्ठ होते त्या मानानेच वरिष्ठ नि गरिष्ठही ठरते. अद्ययावत्‌विज्ञानाने

अग्नि ही देवता नसून भावनाशून्य नि जड अशा सृष्ट पदार्थातील एक पदार्थ आहे हे जसे सिद्ध केले आहे तसेच अद्ययावत्इतिहासाने हेही निर्विवाद सिद्धिले आहे की नि यश, अग्निपूजा नि पराक्रम यांचा काहीएक कार्यकारणसंबंध नाही, ऐहिक विजय ऐहिक साधनांनीच मिळतात आणि जेव्हा केव्हा त्या साधनांच्या भरीस यदृच्छा म्हणजेच आपण मानवास अजून अज्ञान वा आपल्या कह्यात नसलेल्या कारणांची कार्ये उभी राहतात तेव्हा तेव्हा देखील तो योगायोग अग्निपूजकाच्याच वतीने जुळून येतो असे मुळीच नाही. आर्य अनार्यांवर वैदिक काळी जे जय मिळवीत ते जर अग्निपूजेचे फळ होते, आर्य साग्नि, त्यांचे शत्रू निरग्नि म्हणून आर्यांना अग्नि विजय देई, आर्य यश पावत कारण ते यज्ञपूजक होते आणि त्यांचे शत्रू अपयश पावत कारण ते यज्ञध्वंसक असत; असेच जर असते तर वैदिक, यज्ञीय नि आर्य अशा पौरस राजाला त्या अवैदिक म्लेंच्छाने कसे जिंकले? रणांगणात यदृच्छा, दैव म्हणून जे असते त्या योगायोगास जर भगवंताचे अधिष्ठान, अग्नीची कृपा म्हणावयाचे तर अलेक्झांडरच्या अलौकिक चरित्रात ते दैव त्याच्याच बाजूने तितके वेळा कसे अनुकूल झाले की आर्यांतही म्हण पाडावी ‘त्याचे दैवच शिकंदर!’ शिकंदराचे शस्त्रबळ नि भारतीयांचीच फूट हे पौरसाच्या नाशाचे ऐहिक प्रत्यक्ष कारण! तीच फूट न पडू देता शिकंदराहून सवाई शस्त्रबळ भारतीयांनी संपादताच चंद्रगुप्ताने त्याच म्लेंच्छास दाती तृण धरविले, पौरसापेक्षा चंद्रगुप्त हा काही यज्ञाचा अधिक एकनिष्ठ भक्त थोडाच होता? उलट तो यज्ञत्यागी निरग्नि जैन मतास अवलंबिता झाला होता असेहि दिसते. अत्यंत विस्तृत, प्रबल नि स्मरणीय असे आर्यांचे ऐतिहासिक भारतीय साम्राज्य होते अशोकाचे - एका त्यक्तयज्ञ, निरग्नि, वेदबाह्य बुद्धवीराचे! हे तर नुसते त्यक्तयज्ञ होते पण यज्ञध्वंसक हूणांनी नि मुसलमानांनी भारतादि आर्यांवर जे जयांमागून जय मिळविले ते कसे? जे अग्नीस पूजीत ते विझून गेले आणि जे यज्ञध्वंसक तमाचे पूजक-ते प्रकाशले! कशाने? पराक्रमाने, ऐहिक साधनांनी! दैव म्हणजे जर भगवंताचे अधिष्ठान असेल तर तो भगवंत यज्ञध्वंसकास कसा मिळाला? रामदेवाचा पराभव झाला त्यास म्हणे भगवंताचे अधिष्ठान नव्हते! हे असे ‘ज्ञानमंदिरात’ एका लेखकाने लिहिले आहे! पण त्यातल्या त्यात यज्ञाचा, अग्नीचा, वेदाचा, आर्य धर्म ज्यास ‘भगवंत’ म्हणतो त्या भगवंताचा रामदेव हा मुसलमानांपेक्षा तरी अधिक अभिमानी नि पूजक नव्हता काय? बिचारा रामदेवराजा! लढाईला जावयाच्या आधी देवास, अग्नीस, गाईस, ब्राह्मणांस किती आदराने पुजून, काकुळतीने हे ‘धर्मराज्य रक्षा’ अशी करुणा भाकून मुसलमानांशी लढू गेला ते हृदय हलवून सोडणाए वर्णन ह्या लेखक महाशयांनी जुन्या बखरीतून एकदा वाचावे. जर त्या तितक्या भक्तीनेही भगवंताचे अधिष्ठान त्यास मिळाले नाही म्हणून अपयश आले, जर रणांगणातले यश भगवंताच्या अधिष्ठानावर अवलंबते, तर अल्लाउद्दिनाला यश आले तर त्याच्याकडे भगवंताचे अधिष्ठान होते म्हणूनच आले असेही मानलेच पाहिजे. मग काय अल्लाउद्दिन रामदेवापेक्षा अधिक यज्ञभक्त होता, अग्निपूजक होता? वेदब्राह्मणांचा भक्त होता? कोटी कोटी रामनाम, त्रिकाळ स्नान आचई? अग्निहोत्री होता होय तो अल्लाउद्दिन? म्हणून भगवंत रामदेवास आपले अधिष्ठान न देता ते अल्लाउद्दिनास त्यावर बसावयासाठी देता आला? अहो, जो गोभक्षक, यज्ञ-ध्वंसक, ब्रह्महत्याई, देवशत्रू, भगवद्द्रोही-त्यास यश आले ते जर भगवंताच्या अधिष्ठानामुळे असेल तर तसल्या त्या अभद्र भगवानाला प्रसादविण्याचा खरा मार्ग हा मूर्तीपूजक हिंदुधर्म नि यज्ञपूजा नसून तो मूर्तीभंजक, यज्ञध्वंसक मुसलमानी धर्मच होय असे म्हणावे लागेल! तसे बरळायचे

नसेल तर ऐहिक यशापयश नि राष्ट्रीय बलाबल हे ऐहिक साधनांच्याच बलाबलावर नि योगायोगावर अवलंबून असून ती ऐहिक नि भौतिक प्रत्यक्ष साधने वा ती अप्रत्यक्ष यदृच्छा, योगायोग, ही अग्निपूजा वा अग्निनिंदा, पुराणीय मंत्रतंत्र वा कुराणीय शिव्याशाप यावर अवलंबून नसतात असे तरी निश्चितपणे मानावे लागेल!

जड अग्नीची पूजा हा जसा धर्म नव्हे अज्ञान आहे, तसेच जड अग्नीची निंदा, यज्ञाचा विध्वंस यांनाच देवप्रिय धर्म समजणे हेही धर्म नव्हे-दुष्टपणा आहे; अग्निपूजेने देव पावत नाही, अग्निनिंदेनेही पावत नाही, अग्निनिंदक यज्ञध्वंसी नि कुराणानुयायी मुसलमानांसही पहिल्या बाजीरावाच्या तरवारीचा विळा कुरणासारखा सपासप कापीत गेला - अग्निहोत्रादि तो पूजीत होता म्हणून नव्हे तर तरवारीची धार परजीत होता म्हणून! तेच शेवटले बाजीराव पाहा, पहिल्या बाजीरावापेक्षा पंचमहायज्ञाचे कितीतरी अधिक अभिमानी, पण तरवारीचा ढिला-राज्य बुडविले!

आज तर बोलावयासच नको. अग्नीचे आजही त्यातल्या त्यात कट्टे उपासक असलेले ते पारसिक आणि प्रत्यही अजूनही कुठे ना कुठे दोनतीन तरी यज्ञ नि शेकडो अग्निहोत्रे पुजणार हे आम्ही भारतीय आम्ही दोघेच जगताचे पददलित! आणि उभ्या आयुष्यात, युगानुयुगात, सिगारेटवाचून दुसरी समिधा ज्यांनी कधी पेटविलीच नाही आणि आप्पलपोटेपणाच्या कुंडांतील जठराग्नीवाचून इतर कोणत्याही आहवनीय अग्नीत आहुति म्हणून ज्यांनी दिलीच नाही- ते ते सारे जग राज्यपदाधिष्ठित!

तेव्हा अग्निपूजेचे यश होते, यज्ञाने संतति, संपत्ति, राज्य, साम्राज्य प्रभृती ऐहिक लाभ होतात ही गोष्ट इतिहासाच्या अन्वयी आणि व्यतिरेकी पुराव्याने साफ खोटी ठरत आहे. विज्ञानाने ठरत आहे की अग्नि ही देवता नसून एक जड सृष्ट पदार्थ आहे. प्राचीन काळी अग्निपूजेपासून होतात असे वाटलेले नि काही अंशी झालेले लाभ आज मुळीच होत नाहीत, होणारे नाहीत. वैज्ञानिक नि व्यावहारिक दृष्टीने ते यज्ञाचे अडाणी प्रपंच आता अगदी खुळचटपणाचे ठरत आहेत. अनावश्यक आहेत. इतकेच नव्हे तर अज्ञानाची पूजा ठरत आहेत. हे झाले ऐहिक व्यावहारिक दृष्टीचे विवेचन, परंतु पारलौकिक दृष्टीने, श्रद्धेच्या दृष्टीने, यज्ञाचे काहीच लाभ नसतात काय? ते विवेचन नि या विषयाचा समारोप आता करू.

ऐतिहासिक दृष्टीने यज्ञाची कुळकथा सांगून आम्ही असे दाखविले की, ज्या कारणांसाठी नि लाभांसाठी अत्यंत प्राचीन काळी मनुष्यातील अनेक राष्ट्रांस यज्ञ, अग्निहोत्रप्रभृती अग्नीपूजेचे प्रकार अत्यंत प्रिय झाले, त्या कारणांपैकी नि लाभांपैकी एकही गोष्ट आजच्या परिस्थितीत उचित वा उपयोगाची ठरत नाही. यासाठीच रोम, ग्रीस, बौद्धप्रभृती राष्ट्रांत नि पंथांत अग्निपूजा नामशेष झाली असताही त्यास त्यामुळे कोणतीही उणीव भासत नाही. आपणा भारतीय वैदिक हिंदूंनाहि भासण्याचे कारण नाही. त्याचे त्रोटक स्पष्टीकरण असे -

(१) अग्नीची युक्ती काढणाऱ्या शोधकाची संशोधक प्रकल्पक (Inventor) वर्गात गणना करून त्यास सन्मानिले की त्यांचे आपण अनृणी झालो. त्यास देव वा देवता कल्पिणे व्यर्थ, त्याहून अनेक आश्चर्यकारक असे बाष्प, विद्युत, रेडियम प्रभृती शक्तींचे नि युक्तीचे संशोधक आज प्रत्यही निघत असता त्यास जसे अतिमानुष वर्गात ढकलण्याचे भोळेपण किंवा त्या

युक्तीस दैवी कृपेचे चमत्कार म्हणून समजण्याचे वेडेपण आम्ही करीत नाही, तसेच अग्नि नि त्यास स्वेच्छेनुसार प्रकटविण्याची युक्ती काढणारा संशोधक यांच्याही प्रकरणी आपली समज वैज्ञानिक कसोटीचीच असली पाहिजे.

(२) मानवी व्यवहारात अग्नीपासून जे आश्चर्यकारक उपयोग पूर्वी झाले, याहूनही अधिक प्रमाणात नि अधिक सोयीचे उपयोग बाष्प, विद्युत, रेडियम प्रभृती शक्तींच्या व्यवहारीकरणाने आज मनुष्यास गति, प्रकाश, उष्णताप्रभृती प्रकरणी होत आहेत. त्या अनुभवामुळे अतिप्राचीन काळी अग्नीचे जे अपूर्वपण नि अद्वितीयपण वाटले ते आता वाटण्याचे कारण नाही. अग्नीचे महत्त्वही आता त्या काळापेक्षा प्रत्यक्ष व्यवहारात पुष्कळ कमी झाले आहे. आणि बाष्प, विद्युत, रेडियम प्रभृती अनेक शक्ति जशा देवता नसून अगदी ठराविक नियमांनी ठराविक कार्ये करणाऱ्या जड, हृदयशून्य, भावनाहीन सृष्ट पदार्थ आहेत हे विज्ञानाने ठाम ठरविले आहे, तसाच अग्नि हाही एक पदार्थ आहे हेही आता अनुभवसिद्ध झाले आहे. त्यास ताजी ताजी तुपाची धार नि ओदन मोहन भोगाचे ढीग अर्पिले काय किंवा रखरखीत कोळशाचे तोबरे दिले काय, तो अग्नि जळायचा तितकाच नि तसाच जळतो, जाळावयाचे तेच जाळतो. त्याला संस्कृत मुळीच येत नसल्यामुळे वेद वा अवेस्ता जी कळकळीची गौरवपूर्ण स्तुति करतात तिने तो भाळत नाही. यजमानाच्या हितार्थ त्यात समंत्रक बोकड घातला तरी तो जसा जाळतो तसा बोकडाच्या हितार्थ यजमानाला जरी त्यात ढकलले तरी तो यज्ञाग्नि त्या यजमानाचीही राख करून टाकण्यास सोडीत नाही. त्यास अरबी, वा हिब्रूही येत नसल्याने कुराणीय वा तौलिदीय अग्निनिंदेचे शिव्याशाप देणाए मंत्र म्हटले तरी त्यासही तो अग्नि भीक घालीत नाही. अनेक मुल्लांच्या नि परिसीझांच्या दाढ्या त्याने जाळल्या आहेत. खलिफांच्या राजधान्यांच्या राजधान्यांची त्याने गवताच्या गंजीसारखी होळी केली आहे. सारांश, अग्निपूजक, वेद-अवेस्तातील यज्ञप्रस्थांची स्तुति किंवा अग्निनिंदक कुराण, बायबल, तौलिदादिकातील यज्ञपाखंडाची निंदा ही धार्मिक खुळे व्यावहारिक दृष्ट्या आज साफ चुकीची, भलत्याच भाबडेपणावर उभारलेली धर्मवेडे ठरली आहेत. त्यांच्या पाळण्याने अग्नीचे व्यावहारिक परिणाम लवलेश बदललेले आढळत नाहीत. अग्नीचे जे ठराविक वैज्ञानिक सृष्टीनियम आहेत त्यांच्या अनुरोधे त्याचा मनुष्यहितास जो उपयोग करून घेता येतो तो करून घेत राहणे हाच मार्ग या वैज्ञानिक युगातील खरी नि प्रत्यक्ष फलदायी अग्निविद्या होय. त्या उपयोगास्तव त्या जड, मनुष्यभावनाहीन, नि ज्ञप्तिहीन सृष्ट पदार्थांची कृतज्ञता वा उपकार मानण्याचेही काहीएक कारण नाही. आगगाडीच्या इंजिनाचे आभार मानण्याचेही जसे कारण नाही, गिरणीच्या बंबाची पूजा जशी खुळी, तशीच यज्ञकुंडाची वा अग्यारीची.

(३) मानवी स्तुतिनिंदेने अग्नीच्या व्यापारात जसा कोणताही फरक होत नाही तसाच यज्ञसंस्थेपासूनही आजच्या युगात पूर्वीचा एकही राष्ट्रीय लाभ होत नाही. पूर्वी अग्नि चेतविणे दुर्घट म्हणून काष्ठघर्षणाने चेतविलेला अग्नि सतत पेटत ठेवणे उपयुक्त असे. त्या क्रियेचे धार्मिकीकरण म्हणजे अग्निहोत्र. पण आता आगपेट्या, वीजबटणेप्रभृती साधने झटपट अग्नि चेतवितात, यास्तव अग्नि सतत पेटत ठेवण्याचे कारण नाही. आता अग्निहोत्राचे आगपेटीकरणच युक्त ! तसेच ती सतत पेटलेली अग्यारी, ती यज्ञाग्नींनी महिनोगणती भडकलेली यज्ञकुंडे, त्या होळ्या हे सर्व अग्निपूजेचे प्रकार हिम वा शीत प्रदेशात सुखकर होते;

पण आजच्या भारतीय उष्ण वायुमानात असह्य उष्णता उत्पादिणाऱ्या ह्या चाली अतिशय तापकारकच होत. हिमप्रदेशातही थंडीपुरते लागलेच तर विद्युतादि साधने नि युक्त्या होळ्यांहून अधिक सोयीच्या अशा कितीतरी निघालेल्या नि निघण्यासारख्या असता आता लाकडांवर लाकडे घाशीत आग भडकावून तीत तुपाच्या नद्या, नाना प्रकारचे मंत्रतंत्र म्हणता म्हणता घामाघूम होत्साते, ओतीत राहण्यात काय अर्थ आहे!

(४) 'वेदात आहे म्हणून आम्ही यज्ञ करणार - उपयोग असो वा नसो' - असे म्हणणाऱ्या 'वचनात्प्रवृत्ती'चा अर्थ जितका सुसंगत वाटतो, तितकादेखील या यज्ञप्रभृती धार्मिक प्रथांचे समर्थन त्या आजही उपयुक्त आहेत, म्हणून आजही आचरणीय आहेत, अशा व्यावहारिक दृष्टीनेही करू पाहणाऱ्या अर्धवट आधुनिकांचे म्हणणे सुसंगत दिसत नाही. यज्ञ का करावा, तर म्हणे चंदनादि द्रव्ये जाळल्याने वायु सुगंधित राहतो, तूप जाळल्याने स्निग्ध होतो. पण ते कार्य घरोघर एक धुपाळे नि एक तुपाळे ठेवूनही होईल. मशिदीत, चर्चांमध्ये, बुद्धविहारात वातावरण काय सुगंधी नसते! युरोपादि पुढारलेल्या जगात काय यज्ञीय आऱ्यावर्ताहून शतपट अधिक आरोग्यबल, तेजओज आज नांदत नाही? पुन्हा हे वायु स्निग्ध करण्याचे कार्य धूप नि तूप जाळण्यास समर्थिते - यज्ञांच्या त्या मंत्रतंत्रजटिल अगडबंबास नव्हे!

(५) चांगल्या चांगल्या आचार्यांकडूनच नव्हे, तर आजकालच्या काही व्याख्यात्यांकडूनही यज्ञाचे समर्पक कारण म्हणून सांगण्यात येते की,'यज्ञात्भवति पर्जन्य:!' मोठमोठ्या यज्ञांनी उत्पन्न होणाऱ्या तापामुळे वातावरणात मेघ जमतात अशी क्लृप्ति आणि एकटदुकट वेळा येत गेलेला काकतालीय अनुभव यांहीकरून प्राचीन काळी मनुष्यास असे वाटणे साहजिक होते की, यज्ञाने पर्जन्य पडतो हा भौतिक दृष्ट्याही एक सृष्टीनियम आहे. परंतु वास्तविक पाहता ह्या भगवद्गीतेसारख्या विचारपरिप्लुत ग्रंथातही उल्लेखिलेल्या समजुतीचे मूळ कारण धार्मिक निष्ठा होय. इंद्र हा पर्जन्यांचा-जलांचा' विमोचक. पर्जन्य तो पाडतो; आणि यज्ञाने तो सोमप्रिय इंद्र प्रसादतो. या दोन निष्ठा वेदांच्या मंत्रा मंत्रातून व्यक्त होतात. त्या धार्मिक निष्ठेतच 'यज्ञात् भवति पर्जन्यः' ह्या नियमाचे मूळ आहे. ही मूळची एक निर्भेळ, प्रत्यक्ष पुराव्याची अपेक्षाच न ठेवणारी, पोथीजात समजूत. पण प्रत्येक पोथीजात समजुतीला, बुद्धादिक, अवैदिक लोकाच्या नि आताच्या भौतिकविज्ञानवाद्याच्याही गळी उतरविण्यासाठी ती धार्मिक समजूत सृष्टीविज्ञानाच्या प्रत्यक्ष कसोटीलाही उतरते हे सिद्ध करण्याच्या मोहामुळे तिच्यावर हे वैज्ञानिक पूटही चढविण्यात आले की, इंद्र यज्ञाने प्रसादून पाऊस ही नुसती आमची शब्दनिष्ठ कल्पना नव्हे, तर हा एक प्रत्यक्ष अनुभवास येणारा वैज्ञानिक नियम आहे. आमचा 'धर्म' विज्ञानदृष्ट्या सत्य आहे. यज्ञाने वातावरणात तपमान वाढते, त्यायोगे मेघीभवन होऊन पाऊस पडतो हे सृष्टीविज्ञानाचे तत्त्व आमच्या महर्षीस ठाऊक होते, असे समर्थिले जाऊ लागले आणि आजही बेधडकपणे मोठमोठ्या विद्वानांच्या तोंडी ते जे वाक्य रुळून गेले ते तसेच रुळलेले आहे.

पण ही समजूत पोथीजातच काय ती असून तिला मनुष्याच्या अनुभवाने साफ खोटी पाडली आहे. प्रत्यक्ष भारतात यज्ञभगवान्नि दुर्गादेवीचे दुष्काळ हातात हात घालून युगोयुगे नांदत आले आहेत! यज्ञसंस्थेचे पुरस्कर्ते समुद्रगुप्तादिक सम्राटही राज्यातील दुष्काळनिवारणार्थ मोठमोठे कालवे बांधवीत; मोठमोठे नुसते यज्ञ ठिकठिकाणी पेटवून स्वस्थ बसत नसत! जर

यज्ञांनी पाऊस, सृष्टीनियमाच्या निश्चिततेने निरपवाद पडते तर जगातून यज्ञसंस्था लुप्त होण्याचे जे महान भय शास्त्रीमंडळास पडले आहे ते न पडता जगातून आजला दुष्काळ लुप्त झाले असते! ज्या देशात यज्ञ नि अग्निपूजा युगोयुगात कधी झाली नाही इतकेच नव्हे तर अग्निपूजा करील तो नरकात जातो असे कंठरवाने सांगणारे 'धर्म' प्रचलित आहेत; दक्षिण अमेरिकेपासून तो दक्षिण आफ्रिकेपर्यंतच्या पृथ्वीवर दुष्काळाचे प्रमाण सारखे हटत आहे वैज्ञानिक साधनांच्या प्रभावामुळे! आणि द्वादशवार्षिक सत्रांपासून तो दोन वर्षांमागच्या कुरुंदवाडच्या यज्ञापर्यंत ज्या भारतात यज्ञकुंडे सारखी धगधगलेली आहेत, त्या भारतात दुष्काळाच्या खाईही सारख्या धगधगलेल्या आहेत! आज युरोपमध्ये नि अमेरिकेत, त्या यज्ञध्वंसी राष्ट्रांत दुष्काळाच्या नावाचा दुष्काळ पडत असता दुष्काळाचेच प्रमाण नव्हे, तर दुष्काळात मृत्यूमुखी पडणाऱ्या लक्षावधी मनुष्यांचे प्रमाण जर कोणत्या भूभागात अधिक असेल तर ते आहे या यज्ञीय भारतातच! मोठमोठ्या नद्यांचे कालवे काढून दुष्काळ प्रत्यक्षपणे हटविता येतात, सुकाळातील प्रदेशांतून धान्य आणून दुष्काळातील प्रदेशातील माणसांचे जीव जसे निश्चितपणे वाचविता येतात तसे जोवर प्रत्यक्षपणे, नियमितपणे, निश्चितपणे यज्ञ करताच निदान ते यज्ञकुंड विझविण्यापुरते तरी पाणी आकाशातून घळाघळा वर्षत नाही तोवर ह्या काकतालीय निव्वळ पोथीजात नि काल्पनिक 'यज्ञात्भवति पर्जन्यः' ला, 'प्रातःकाले शिवं दृष्ट्वा निशिपापं विनश्यति । आजन्मकृतमध्याह्ने सायाह्ने सप्तजन्मनि' या स्मृतीपेक्षा किंवा 'पाण्यात पाहिले तर दात पडतात अं?' या अर्भकास पढविल्या जाणाऱ्या आजीबाईच्या सूत्रापेक्षा सृष्टीज्ञानाच्या दृष्टीने दमडीचेही अधिक मूल्य देता येत नाही. यज्ञाने पाऊस पडून दुष्काळ हटतो, यापेक्षा जर मनुष्यास कोणता अनुभव रोखठोक येत असेल तर तो असले नसले धान्य नि तूप अग्नीत जाळून टाकल्याने दुष्काळ त्या त्या प्रमाणात वाढविला मात्र जातो हाच होय!

सदा यज्ञ होतात त्या राष्ट्रात बारा वर्षे दुष्काळ पडावे इतका पावसाचा अभावही होतो - मुळीच यज्ञ नसतात तिथे पाऊस, कुठे बारा महिनेसुद्धा यथावत पडतो, या अन्वयव्यतिरेकी उभयविध अनुभवाने 'यज्ञात्भवति पर्जन्यः' हे वचन साफ खोटे पाडले आहे. त्यातही यज्ञाने वातावरण तापल्यामुळे मेघीभवन पावते असे समर्थन क्षणभर किंचिदंशी गृहीत धरले तरी त्यामुळे पर्जन्याचे कारण उत्ताप असे सिद्ध होईल; पर्जन्याचे कारण यज्ञ असे काही सिद्ध होणार नाही. उत्ताप यज्ञानेच काही होत नाही. मोठमोठ्या युद्धात तोफा प्रभृती अग्न्यस्त्रांच्या धुमधडाक्याने वातावरण उत्तप्त नि क्षुब्ध होऊन पाऊस पडतो असे क्वचित्आढळते. म्हणून काय जी माणसे जगावयासाठी पाऊस हवा, तीच लक्षावधी माणसे युद्धात मारवून तो पाऊस पाडायचा? उत्तापच म्हणाल तर तो शेकडो यज्ञ पेटवून होतो तसाच प्लेगमध्ये लक्षावधी चितांचे भडाग्नी भडकतात तेव्हाही होतो. मग काय चिताग्नीने पाऊस पडतो असे सूत्र बांधून टाकायचे? उत्तापाने पाऊस असला तरी ते समर्थन कोणच्याही विटा अशाच रचा, इथे उठा, तिथे ओणवे व्हा, इथे हा मंत्र, तिथे हे मंत्र, इथे बोकड बांधा, असा बोकड बुकला, असा मटामट खा, या जटिल यज्ञीय अगडबंबाचे नव्हे!!

दूरध्वनीच्या (टेलिफोनच्या) कर्ण्याला हाती घेतले की वाटेल त्या मनुष्याचा ध्वनि वाटेल तितक्या लांब जसा मोजून मापून निरपवाद धाडता येतोच येतो तशा निश्चितीने 'पड पावसा' म्हटले की पाऊस पडलाच पाहिजे अशी वैज्ञानिक जी युक्ती रशियादिक देशंतील प्रयोगामुळे

निघण्याच्या बेतात आली आहे तिलाच काय ते पर्जन्याचे वैज्ञानिक सूत्र म्हणता येईल. अर्थातच आता त्या पूर्वीच्या काळी खऱ्या वाटलेल्या पोथीजात सूत्राला अनुभवान्ती खोट्यात काढून, पण पूर्वीच्या लोकाची तशी समजूत असणे त्या काळच्या ज्ञानात साहजिक होते, इतकेच नव्हे त्यांनी ती उपपत्ति नि तो प्रयोग उपयोजून पाहिला म्हणूनच आज आपणास तो चुकीचा आहे असे ठाम सांगता येऊन खऱ्या कारणाकडे वळता आले, याविषयी त्या प्राचीन प्रयोगाचे कृतज्ञ राहून, आपण आता 'यज्ञात्भवति पर्जन्यो' या सूत्राच्या ठायी 'विज्ञानादेव पर्जन्यो' हे सूत्र स्थापिले पाहिजे.

(६) वरील सर्व कारणांसाठी यज्ञापासून प्राचीनकाळी होणारे किंवा होतात असे भासलेले प्रत्यक्ष लाभ आज अप्राप्य आहेत ही गोष्ट ज्यांना मनातून पटलेली असते अशा आधुनिक गृहस्थांपैकी देखील कित्येकांना यज्ञ हे तरीही मधून मधून व्हावे असे वाटते. ते एवढ्यासाठी की, यज्ञसंस्था ही आपल्या प्राचीन संस्कृतीचे केंद्र, प्राचीन संस्कृतीचे स्मृतिचिन्ह म्हणून तरी ती रक्षिणे उक्तच. परंतु या त्यांच्या सदिच्छ युक्तीवादात मुख्य हेत्वाभास हा की, प्राचीन संस्कृतीतील सर्वच गोष्टी आज 'संस्कृत' समजता येत नाहीत. प्राचीन संस्कृतीतील यज्ञसंस्था जरी घेतली तरी नृयज्ञ हाही त्यातील एक प्रकार होता. मग त्याची ओळख बुजू नये म्हणून आज मधून मधून नरमेधही सांगोपांग करीत बसावयाचे की काय? पूर्वी शास्त्रात वराहाचे मांस ब्राह्मणास खाऊ घालीत. किती प्रकारचे मांस, मासे, पक्षी 'श्राद्धीय' याची टिपणीच मनुस्मृतीत देऊन 'नियुक्तस्तु यथाशास्त्र यो मांस नात्ति मानवः। स प्रेत्य पशूतां याति संभवानेकविंशतिम्' श्राद्धात मांस न खाणारा ब्राह्मण पतित होतो, एकवीस जन्म पशूयोनि पावतो, असा भयंकर शापही दिला आहे! मग आज त्या प्राचीन 'संस्कृतिरक्षणार्थ' तशा श्राद्धात डुकरांचे मांस, मासे ब्राह्मणांनी खात बसावयाचे का? प्राचीन काळी नियोग असे. द्यूत खेळता खेळता राज्येची राज्ये पणास लावणे, राजपत्नीही शेवटी बटीक म्हणून हरणे, धर्मराजही क्षत्रियांचा धर्म मानीत. मग आजही काही नियोग सार्वजनिकपणे घडवून, काही राजांनी, निदान काही धर्माभिमानी सज्जनांनी तरी वर्षाकाठी दोनदा तीनदा तसे द्यूत खेळून शेवटी स्वभार्यांचीही पैज लावावी की काय? सनातन संस्कृत ग्रंथांचा लोप होऊ नये म्हणून?

१.४.२ संस्कृतिरक्षणाचा खरा अर्थ

संस्कृतिरक्षणाचा खरा अर्थ, प्राचीन काळी वेळोवेळी ज्या ज्या उलटसुलट प्रथा त्या काळच्या ज्ञानाज्ञानाप्रमाणे 'संस्कृत' वाटल्या त्या साऱ्यांची तशीच्या तशी पुनरावृत्ति करणे, त्या रूढि आज व्यर्थ वा विक्षिप्त वा विघातक ठरत असल्या तरीही त्या तशाच चालू ठेवणे, हा नव्हे. जी वेदकाळची रूढि किंवा आचारात्मक धर्म आज विज्ञानाच्या दिव्यतर प्रकाशात समाजघातक रोगाणूंनी लडबडलेला दिसतो ती ती रूढि वा आचार आजच्या संस्कृतीत न मोडता दुष्कृतीतच मोडला पाहिजे. मग तो प्राचीन काळी लोकांना परवडला असो वा नसो, संस्कृत वाटला असो वा नसो. आज जे संस्कृत म्हणून अभिमानाने रक्षावयाचे ते, प्राचीनातले आजही संस्कृत ठरणारे, मनुष्यास हितकारक असणारे, तेवढे तेवढेच काय ते होय.

प्राचीनातले जे आजही उत्तम अनुकार्य, उदात्त, अपेक्षणीय, प्रगत नि प्रबुद्ध ठरते ते ते आजचे संस्कृत, ते ते रक्षिणे म्हणजे खरे खरे संस्कृतिरक्षण होय. तसे प्राचीन संस्कृतिरक्षण हे आजचे कर्तव्य होय, प्राचीन दृष्कृतिरक्षण हे नव्हे.

त्या संस्कृतिरक्षणाच्या कर्तव्याहूनही पुढचे कर्तव्य म्हणजे संस्कृतिविकसन! प्राचीनातले जे आजच्या विज्ञानातही संस्कृत वाटते ते रक्षूनच चालणार नाही तर त्यात नवीन सत्याची नि तथ्याची भर टाकून संस्कृतिवर्धन केले पाहिजे. ते मुख्य कर्तव्य! त्यास जे अडथळा करील, त्या कसोटीत जे हिणकस ठरेल त्यास त्यागिणे म्हणजे संस्कृतिरक्षण, संस्कृतिविकसन.

यज्ञसंस्था त्या कसोटीस आज हिणकसच ठरते. लाखो मनुष्ये नाचण्याच्या आंबिलीचा भुरकाही मिळेना म्हणून ज्या राष्ट्रात पटापट भुकेने मरताहेत त्या राष्ट्रात प्रत्यक्ष लाभात अगदी कुचकामाच्या ठरलेल्या ह्या यज्ञसंस्थेस संस्कृति म्हणून आगीचे डोबाळे भडकावून त्यात खंडोगणती अन्नाचे ढीग नि मणोगणती तुपाचे हौद समंत्रक, समारंभपूर्वक जाळीत बसणे म्हणजे, नकळत आगलावेपणा होत आहे; संस्कृतिरक्षण नव्हे!

तरीही यज्ञाचे कर्मकांड होते तरी कसे इतकेच ऐतिहासिक दृष्टीने विस्मरू द्यावयाचे नसेल तर ऐतिह्य संग्रहालयात ब्राह्मणे नि मीमांसादिक ग्रंथरक्षण केले की पुरे. त्याहीपेक्षा प्रत्यक्ष यज्ञ सदा पेटवलेला नि मंत्रघोष चाललेला पिढ्यान्पिढ्या दाखविण्याचीही उत्कृष्ट सोय विज्ञानाने आज केली आहे! एकेका यज्ञाचा एकेक बोलपट एकदा केव्हा तरी काढून ठेवला की पुन्हा तुपाचा एक बिंदूही न दवडता वाटेल तेव्हा यज्ञ चाललेला प्रत्यक्ष पाहता येईल!

१.४.३ यज्ञाचे पारलौकिक लाभ

ऐहिक दृष्टीने यज्ञसंस्थेपासून जे जे प्रत्यक्ष या लोकी मिळणारे लाभ म्हणून आजवर कल्पिले गेले किंवा जे प्राचीन काळी काही अंशी झाले, त्यांची छाननी इतका वेळ आपण केली. यज्ञसंस्थेची ही छाननी करताना इतका वेळ केवळ ऐतिहासिक नि ऐहिक कसोटीच आम्ही वापरली.

परंतु ज्या आमच्या अनेक हिंदूबांधवांची श्रद्धा यज्ञाच्या पारलौकिक फलांवरही असेल ते, त्यांना वरील कोटिक्रम पटला तरी विचारणारच की, ‘यज्ञापासून आजच्या वैज्ञानिक युगात वैदिककाळामध्ये आपल्या राष्ट्रास जे ऐहिक लाभ होऊ शकत किंवा होतातसे वाटत, ते जरी होणार नसले तथापि पारलौकिक लाभ तरी होतात की नाही? त्यासाठी तरी यज्ञसंस्था रक्षणीय आहेच आहे!’

या आमच्या श्रद्धाशील धर्मबंधूंना त्यांच्या श्रद्धामय कसोटीच्या दृष्टीनेही आम्ही प्रथम असे विनवू इच्छितो की, यज्ञाची प्रक्रिया यथावत्पार पाडली तरच ते पारलौकिक लाभ पदरात पडणार असल्यामुळे आणि ती प्रक्रिया नक्की कशी आहे याविषयीच अत्यंत शब्दनिष्ठ सज्जनांतही तीव्र मतभेद असल्यामुळे ते पारलौकिक लाभ पदरात पाडून घेण्याचाही यज्ञ हा अत्यंत संदेहास्पद नि अनमानधपक्याचा मार्ग ठरत आहे. यज्ञापासून ऐहिक लाभ तर निश्चयपूर्वक आता मिळत नाहीत; आणि पारलौकिक लाभ वचनात्प्रवृत्तीच्या कसोटीनेदेखील सर्वस्वी अनिश्चित आहेत. कसे ते उदाहरणार्थ एका पशूहनन-प्रक्रियेच्या प्रश्नावरूनच पाहा.

१.४.४ पुष्ट पशू की पिष्ट पशू

पशुयज्ञात पशू मारावा लागतो म्हणूनच यज्ञ गर्ह्य होय असे आम्ही मुळीच मानत नाही. जर पशूहननाने मनुष्यजातीचा ऐहिक वा पारलौकिक यथाप्रमाण लाभ होत असेल तर एक सोडून एक हजार पशू यज्ञात मारावे लागले तरी मारले पाहिजेत. त्यातही मनुष्याच्या पोटासाठी सहस्रावधि पशू प्रत्यही कसाईखान्यात मारताना ज्यास दु:ख करावेसे वाटत नाही त्यांना, पोटासाठी जरी दहापाच बोकड यज्ञात मारले तरी कांगावा करण्याचा काय अधिकार आहे? जे पिढ्यान्‌पिढ्याचे मांसाशनी त्यांनी सागुतीच्या वासाचे भपकारे टाकणाऱ्या आपल्या तोडांनी काही ब्राह्मणांनी केव्हातरी एकदा एक बोकड मारून खाल्ला म्हणून भूतदयेच्या गोष्टी बोलणे म्हणजे अट्टल चोराने अस्तेयावर व्याख्याने झोडीत चोऱ्या करीत राहण्यासारखाच बेरडपणा होय. शंभर शंभर गाईंचे कळप मिरवणुकी काढून उघड उघड कत्तल करविण्यात प्रसन्न होणारे देव ज्या मनुष्याजातीस अजून खपतात तिने अहिंसेच्या दृष्टीने बोलायचे तरीही एका बोकडाच्या आलभनानेच संतोषणाऱ्या देवाच्या पायाचे तीर्थच घेतले पाहिजे. पशूस आत्माच नाही म्हणून चक्क प्रतिज्ञा करणाऱ्या ख्रिश्चनास किंवा प्रत्यही पशूंच्या मांसावर पिंडे पोसणाऱ्या नि येता जाता देवाच्या पुढे कुरबानीच्या सुऱ्याने पशूंच्या रक्ताचे पाट वाहविणाऱ्या मुसलमानास ‘यज्ञात मारलेल्या पशूचा आत्मा उत्तम गतीस जातो’ असे सांगणाऱ्या श्रुतिस्मृतीतील श्लोकास हसताना स्वत:चीच लाज वाटली पाहिजे! इतकेच नव्हे, तर पशूहननपर एकेका श्लोकाच्या खंडनार्थ ‘मा हिंस्यात्सर्वभूतानि’ म्हणून टाहो फोडणारी नि प्रत्यक्ष आचरणात मनुष्यास शक्य ती अहिंसा व्यवहारविण्यास कारणीभूत झालेली जी शंभर शंभर वचने हिंदूंच्या श्रुतिस्मृतिशास्त्रात सापडतात, त्याहीकरून देवाला शक्य तितके खरेखरेच देवलसी करून सोडलेल्या नि भूतदयेच्या ध्येयास यावच्छक्य तो या हिंसामय सृष्टीतही व्यवहार्य करून सोडण्याचा यत्न करणाऱ्या हिंदूधर्माच्या सदिच्छेपुढे तरी जगताने स्वत:चे मस्तक नमविलेच पाहिजे.

इतक्या प्रयत्नांनीही जर काही ना काहीतरी हिंसा आचरली जाणे अपरिहार्यच असेल तर तो बुद्ध, जैन, वैष्णव प्रभृती हिंदुराष्ट्राच्या अनेक पंथोपपंथांच्या दयाशील सदिच्छेचा वा प्रयत्नांच्या पराकाष्ठेचा दोष नसून ज्याने ही सृष्टी मूलत:च ‘जीवो जीवस्य जीवनम्’ ह्याच मुख्य सूत्राच्या पायावर रचली त्याचा, त्या आदिशक्ताचा वा शक्तीचा दोष आहे!

यास्तवच भूतदयेची व्याप्तिही मनुष्यास मनुष्यजातीबाहेर फारशी नेता येणे शक्य नाही, इष्ट नाही. ‘चलानामचला भक्ष्या दंष्ट्रिमामप्यदष्ट्रिण:। सह स्तानामहस्ताश्च शूराणां चैव भीरव:’ हे जे सूत्र मनु भगवानांनी सांगितले ते त्रिकाळ सत्य आहे. मनुष्यहितास अवश्य ती हिंसाच मनुष्यधर्म! मनुष्यहितास अनुकूल तितकीच भूतदया नि तितकीच अहिंसा श्रेयस्कर, इष्ट, उचित; मानवनीति ती इतकीच!

या दृष्टीने मनुष्याचे ऐहिक वा पारलौकिक हित जर यज्ञात पशूहननाने खरोखरीच साधत असेल तर यथाप्रमाण अवश्य तितके पशू यज्ञात बळी देणेच हितप्राप्त, अतएव धर्म्य ठरते. पशूहिंसेमुळेच यज्ञसंस्था गर्ह्य ठरत नाही.

पण यज्ञाचे पारलौकिक फळ मिळते असे गृहित धरले तरी त्याची प्रक्रिया नि:संदेह बिनचूक कळली तरच मिळणार हे शास्त्रसिद्धच आहे. आणि अडचण ती इथेच आहे. पशूहननाचाच प्रश्न घेतला असता वेदांतील त्या वाक्यांचा अर्थ मोठमोठे आचार्य अनेक प्रकारचा करीत आहे. पशूंचे हनन असे करावे; वपा, नसी, मेंदु, मज्जा, रस, रक्त प्रभृती अंगोपांगांच्या छेदन, अर्पण, दहन, भक्षण प्रभृती प्रक्रिया काही वेदभागात इतकी स्पष्ट आहे की, प्रत्यक्ष पशू मारणेच त्या वेदमंत्रात विहित आहे यात शंका उरत नाही. पण इतर वेदभागात किंवा अधेमधे असे उलट अर्थाचे मंत्र नि प्रक्रिया येतात की, पशूहननाची ती निंदाच होय हेही स्पष्ट दिसते. मग प्रश्न येतो समन्वयाचा, की फावलेच मतभेदास! योगाने अतींद्रिय ज्ञान पावले. त्यांचा साक्षात्कार झाल्याचा ज्यांचा विश्वास, तसल्या आचार्यांचा, स्मृतिकारांचा, नव्हे प्रत्यक्ष मंत्रद्रष्ट्या ऋषींचा तो मतभेद! कोणा लुंग्यासुंग्याचा नव्हे! काही म्हणणार पशू मारण्याचे परिस्फुटपणे वर्णिल्याप्रमाणे देवांना तो पशू नुसता गोठ्यात बांधण्यापुरता नको असून खावयास हवा असतो! त्याचे निरनिराळे मांसाचे आपापले पुरोडाश खाण्याचीच लालसा उत्पन्न झाली असले तर, तो पशू यज्ञात नुसता त्यांना दाखवून सोडून दिल्याने केवढी देवांची निराशा होईल, नव्हे, त्यांना केवढा राग येईल! बुंदी-जिलबीच्या भोजनाचे आमिष दाखवून भुकेलेल्या ब्राह्मणास वा पाहुण्यास जेवावयास बोलवावे आणि त्यास नुसते तुपाचे बुधले नि साखरपीठ-मसाल्याची पोती दाखवावी, हात जोडून म्हणावे हेच सर्व आपण बुंदी-जिलेबीच्या ठायी 'कल्प्यन्ताम्!' आणि लगेच ती सारी सामग्री ज्या वाण्याकडून आणली त्या वाण्याच्या घरी धाडून द्यावी! नाहीतर 'त्या पाहुण्याच्या' नावे गावातल्या इतर लोकानांच वाटून टाकावी! असले 'आलभन' म्हणजे त्या आमंत्रितांना बळाने पाडलेले कडकडीत लंघनच नसून जसा त्या आमंत्रितांवर केलेला एक अपमानाचा अत्याचारच होईल, तसेच देवास 'पशूचे रुचिर मांस देतो या, या, या' म्हणून वेदमंत्रांनी आवाहनावर आवाहने करून, मांसाच्या त्या मसालेदार अपेक्षेने तोंडास पाणी सुटलेले ते देव येताच त्यास पशू नुसता दाखवून सोडून देणे नि सांगणे की 'यावे आता! ह्या आलभनालाच भोजन म्हणतात!' ही निव्वळ चेष्टा होणारी आहे.

पिष्टपशूचा विकल्प तर त्याहूनही! पशू सोडून देणे ही जर चेष्टा तर पिष्ट पशू निव्वळ वंचना! पशूच्या पायाचे, काळजाचे, मज्जाचे, पाठीचे, अशा निरनिराळ्या रुचीच्या मांसाच्या लालसेस संतोषविण्याचे वेदमंत्रपूर्वक गंभीर वचन देऊन बोलाविलेल्या देवतांसमोर पिठाचा गोळा ठेवायचा आणि म्हणायचे 'पशू समजून हे पीठ खा!' 'पशू' हा शब्द तेवढा त्या दोन्ही पदार्थास लावल्याने मसाला घातलेल्या मांसाची नि तिखटमीठ देखील न घातलेल्या त्या पिठाच्या गोळ्याची बरोबई होईल काय? देव काही 'पशू' हा शब्द खावयास आलेले नसतात. मग पुष्ट पशूच्या ठायी पिष्टपशू देण्याने त्यांची वंचनाच होईल, नाही का? दुधासाठी हपापलेल्या द्रोणाचार्यांच्या मुलास 'दूध देतो आं' म्हणून पिठांत पाई कालवलेले पेय दिले; तेव्हा लहान मूल म्हणून फसले नि दूधच मिळाल्यासारखे मिटक्या मारू लागले. पण सुरुचिर नि संपन्न मांसाची रुचि शतऋतूत मिटक्या मारमारून आस्वादिलेले देव तसे का फसणार आहेत? लहान मुलांहून तरी अधिक चाणाक्षपणा देवात असतो हे गृहित धरणे बए नव्हे काय?

ही सगळी आपत्ती टाळावयास जे अगदी ठासून सांगतात की, 'वेदात पशूहनन मुळी सांगितलेलेच नाही; मांस म्हणजे माष - डाळीची एक जात! ती पशूहनन प्रकरणी सारी रूपके

आहेत!’ त्या तसा अर्थ करणाऱ्या थोरथोर आचार्यांचे म्हणणे प्रमाण समजावे तर तितक्याच थोर असणाऱ्या दुसऱ्या आचार्यांचे म्हणणे अप्रमाण का मानावे ते ठरविण्यास स्वतंत्र साधनच नाही! प्रत्यक्ष सृष्टीतील प्रकरणी दोघा थोर पुरुषांचा मतभेद झाल्यास समक्ष पुराव्याने तो निवारता येतो. ‘लंडन हे नगर आहे’ ‘लंडन हे एक केवळ सरोवर आहे’ अशी भिन्न मते दोघा अतींद्रिय म्हणविणाऱ्या समयोग्य आचार्यांनी बसल्या बसल्या दिली तर लगेच लंडनला जाऊन दहा जणांच्या डोळ्यांसमक्ष नि डोळ्यांनी ते पाहून ते नगरच आहे हे सिद्धिता येते. पण मरणाने डोळे नित्याचे मिटल्यानंतरच जे दिसणार नि जे तसे दिसते की नाही हे सांगण्यास परत येण्याची मुळीच सोय नाही, ते स्वर्गादिक प्रकरणीचे समज्ञानी आचार्यांचे मतभेद मिटणार तरी कसे? इतर प्रकरणीचे मतभेद, शब्दनिष्ठ श्रद्धा म्हणजे ते गृहीत धरले तरी, वेदवचन मिटविणार. पण वेदवचनच काय म्हणते या प्रकरणीचा मतभेद मिटविण्यास श्रद्धेलादेखील, तिच्याच शब्दनिष्ठ प्रतिज्ञेप्रमाणे बुद्धीवाचून दुसरे साधन नाही!

वेद स्फुरविणाऱ्या ईश्वराने जोवर अशी सोय केलेली नाही की, वेदाचे शब्दही एकच नि त्यांचा मनुष्यबुद्धीत प्रतीतणारा अर्थही एकच; दुसरा अर्थच बुद्धीत प्रतीतणे अशक्य, तोवर वेदवचनांविषयीच होणारा इतका सर्वस्वी परस्परविरुद्ध मतभेद, आणि सर्वकालज्ञानी म्हणविणाऱ्या साक्षात्कारी अधिकाराच्या आचार्यांमधला!- केव्हाही मिटणे शक्य नाही. समन्वयही सदोदित संशयास्पदच राहणार. कारण समन्वयाविषयीच तीव्रतर मतभेद शास्त्रकारांत होत आलेले आहेत.

तेव्हा पशूहनन, पशूविसर्जन, पिष्टपशूहनन, किंवा अपशूहनन यांपैकी कोणची प्रक्रिया खरी हे सदा संशयास्पद राहणार असल्यामुळे यज्ञ हा केव्हाही निःसंशयपणे, यथाविधि पार पाडता येणे दुर्घटच असणार! अर्थात त्याच्या यथाविधि सांगतेवरच अवलंबणारी पारलौकिक फळेही सदा संशयास्पदच राहणार, इतकेच नव्हे, तर या चारांपैकी कोणच्या तरी तीन वेदांविरुद्ध चुकाच होणाऱ्या असल्यामुळे वेदविध एका अक्षरानेही अयथावत्होताच ‘इंद्रशत्रू’ न्यायाचे घोर परिणाम मात्र बिचाऱ्या यजमानादिक यज्ञकर्त्यास भोगावे लागण्याचा संभव तिप्पट असणार! स्वर्गादिक फलप्राप्तीचा एकेरीही संभव संशयास्पद!!

पुन्हा हे साग्निस्थूल यज्ञ हिणकस ठरविणारी आणि यज्ञाची याहून प्रभिन्न अशी निरग्नि सात्त्विकतर नाना रूपे नि प्रकार सांगणारी वेदवचने भरपूर सापडतात ती काय उगीच समजायची? तीही वेदवचनेच! जपयज्ञ आहे, तपयज्ञ आहे, ज्ञानयज्ञ आहे, द्रव्ययज्ञ आहे. फार काय, कामयज्ञही आहे! कामाग्नि हाच अग्नि, योनि हेच यज्ञकुंड, असे वर्णिता वर्णिता लावणीतही सांगता येत नाही इतक्या स्फुटतेने कामसंभोगाच्या प्रक्रियेवर यज्ञ - प्रक्रियेचे रूपक वर्णिणारे कामयज्ञाचे प्रशंसक मंत्र आहेत! जेवण हाच यज्ञ, जीवन हाच यज्ञ, जठराग्नि, कामाग्नि, संयमाग्नि, नाना प्रकारचे असे अग्नि वर्णिले आहेत. त्यातून काय निवडायचे? आणि निवड जर वेदविहित आहे तर ती कोणच्या कसोटीने करायची?

सर्व धर्म हे ‘धारणाद्धर्ममित्याहुः धर्मो धारयति प्रजाः। तस्मात्धारणसंयुक्तं तं धर्म वेद तत्त्वतः’ याच कसोटीने परीक्षिले पाहिजेत, हेच शास्त्रे प्रतिपादित असल्यामुळे या नाना प्रकारच्या यज्ञात निवड करण्याचीही तीच कसोटी शब्दनिष्ठ श्रद्धेच्या दृष्टीनेही त्यातल्या त्यात अधिक निरपवाद मानली पाहिजे.

त्या कसोटीस लावता ज्या अग्निपूजेपासून प्रत्यक्ष ऐहिक हित काडीचेही आता या वैज्ञानिक युगात साधणे शक्य नाही; उलट समाजाची भाबडी प्रवृत्ति जोपाशीत राहिल्याने बुद्धिहत्या केल्याचा दोष पदरी पडून द्रव्याचा, कालाचा नि कष्टांचा अपव्यय होऊनही प्राचीन अडाणीपणास चिरंतनविण्याची हानीच हानी घडते; आणि पारलौकिक दृष्ट्याही ज्यांची फळे मिळविणे सांग प्रक्रियेच्या प्रश्नी वेदमंत्राचा कोणचाही निश्चितार्थ ठरविता येणे मानवी बुध्दीस अशक्य झाल्यामुळे सर्वदा नि सर्वथा संदेहास्पदच असते; ती यज्ञाग्निपूजा आता 'कलिवर्ज्यात' ढकलून ते सारे यज्ञसाहित्य त्या अग्नीसह यज्ञसंस्थेने प्राचीन काळी आपल्या राष्ट्रावर केलेले उपकार ममत्वपूर्ण कृतज्ञतेने वारंवार संस्मरत, भगवान बुद्धाप्रमाणे गंगेत विसर्जिणे हेच राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने श्रेयस्कर आहे!

त्यातही जी स्वर्ग, संतति, संपत्ति प्रभृती ऐहिक, पारलौकिक काम्य फळे साग्नि यज्ञापासून लाभतात म्हणून सांगितले आहे तोच नि त्याहूनहि क्वचित इष्टतर फळेच जपतपनृसेवाज्ञान प्रभृती स्वरूपाचे निरग्नि-यज्ञ आणि इतर साधने यांनीही मिळतात असे नि:संदेहपणे श्रुतिस्मृतिशास्त्रे वचन देत आहेत. स्वर्गादि पारलौकिक फलप्राप्तीचे साधन साग्नियज्ञ हेच नसून त्याहून भक्ति, त्याग, सेवा, दया, ज्ञान, जनहितरतता प्रभृती अनेक साधने वेदात नि शास्त्रात भरपूर आहेत, त्यांच्यापेक्षा शतपटीने अधिक साधक नि सिद्ध ह्या यज्ञाव्यतिरिक्त साधनांनीही क्षमाशील स्वर्गपद पावले इतकेच नव्हे तर अक्षय्य, मोक्षपदही पावले, असे नामावलीसह त्याच वेदशास्त्रपुराणांतून नि अर्वाचीन संतकथांतून आपणास संकीर्तिलेले आढळते.

या यज्ञदानतपोभक्ति इत्यादी नाना साधनांनी श्रद्धेच्या शास्त्राप्रमाणेच, जे काही पारलौकिक लाभ मिळतात ते, या साधनांनी तो 'यज्ञतपसाम्' भोक्ता नि फलाफुलांचा नियंता तो भगवान, जो नारायण, तोच संतोषून अर्पितो नव्हे काय? आणि यज्ञज्ञानतपांनाही ज्याच्या योगेच धर्म्यपण येते त्या लोकधारणव्रतापेक्षा, नारायणाची त्यातल्या त्यात अत्यंत उत्कृष्ट व्यक्ति जो नर त्या मनुष्यजातीच्या उद्धारार्थ झिजण्यापेक्षा नारायणास संतोषविणारा दुसरा कोणचा यज्ञ, कोणचे व्रत, कोणते तप असू शकणार आहे बरे? यज्ञापासून होणारे जे कोणचे पारलौकिक लाभ आहेत ते, श्रद्धेच्या नि शास्त्राच्या दृष्टीनेही, ज्या अर्थी परोपकारी जनसेवेपासून नि:शंकपणे होणार असलेच पाहिजेत आणि ज्या अर्थी यज्ञापासून आज जे मुळीच होत नाहीत ते ऐहिक लाभ तर मनुष्यजातीच्या पदरात ह्या परोपकारी जनसेवाव्रताने रोखठोक येथल्या येथेच मोजून टाकता येतात, त्या अर्थी आम्ही नरांची सेवा तीच नारायणाची सेवा समजून त्या सेवायज्ञावाचून इतर साग्नियज्ञाचे नित्याचे विसर्जन करणेच खरा धर्म आहे, खरे कर्तव्य आहे.

१.४.५ अगदी आजच्या हिंदुराष्ट्राच्या परिस्थितीत एकेक अनाथालय हे ऐकेक अश्वमेध यज्ञाइतके पुण्यप्रद आहे

यज्ञ करणारा सहस्रावधी सत्यनारायण तर सत्यनारायण करीत राहणारा आणि त्यात लक्षावधी रूपये खर्चणारा जो वर्ग आज भारतात वा महाराष्ट्रात आहे, तोहि धर्मात्मा नि हिंदुराष्ट्राचा अभिमानी वर्गच आहे. त्यास लेखाच्या शेवटी आमची विनंती अशी की, आज हिंदुराष्ट्राच्या अस्तित्वावर जे धार्मिक भ्रष्टीकरणाचे आक्रमण होत आहे ते धर्मदृष्ट्याच अत्यंत भयंकर विघातक असल्यामुळे त्यांनी त्याचे तरी निवारण करण्याचे व्रत आधी घ्यावे.

शुद्धीकरणाची कामगिरी ज्या ज्या हिंदूसभा करीत आहेत त्यांचा अनुभव आहे की, आज भारतामध्ये तर राहोच, पण महाराष्ट्रातही एखादे दुसरेसुद्धा आर्थिक संपन्नतेच्या पायावर बळकटपणे उभारलेले हिंदू अर्भकालय नसल्यामुळे म्लेच्छांच्या तावडीतून वाचविता येण्याची संधी आली तरी हजारो हिंदू अर्भके पाळणे अशक्य झाले असून मुसलमानाच्या हाती ती पडल्याने अहिंदू धर्माच्या शिकवणीने हिंदुराष्ट्राच्या शत्रूंची संख्या नि बळ आमचीच हिसडून नेलेली अर्भके वाढवीत आहेत - वाढविताना डोळे मिटून पाहत बसावे लागत आहे. इतर सर्व कर्तव्ये राहोत, धर्म्य विषयाशी ज्याचा अत्यंत निकट संबंध पोचतो ते एक कर्तव्य तरी त्या सज्जनांनी जशा तातडीने त्यांनी सत्यनारायणसहस्रके वा यज्ञ पार पाडला तशा तातडीने पार पाडावे. आमची या विषयानुरोधे अशी विनंती आहे की, त्यांनी प्रत्येकी एकेक हिंदू अर्भकालय, विशेषतः अहिंदूंच्या हातून हिंदूसभांनी सोडविलेल्या अर्भकास पालनपोषण-शिक्षण यांनी हिंदुराष्ट्राचे सैनिक बनविणारी ही उद्धारालये तत्काल संकल्प सोडून स्थापावी. यज्ञात वा सत्यनारायणात जो अन्नाचा एका दहापाच दिवसांत फडशा पडतो, गेल्या दोन वर्षांत जे लाखो रूपयांचे द्रव्य त्यापायी इंदूर, कुरुंदवाड, केडगाव, मोर्शी प्रभृती ठिकाणी व्यय झाले त्याच द्रव्यात प्रत्येकी एकेक अर्भकालय स्थापता आले असते, तर शंभर वर्षे तरी टिकणारी एक नोंदीव (रजिस्टर्ड) संस्था काढण्याचे पुण्य लाभते! असे हिंदू धर्माच्या नि हिंदू राष्ट्राच्या अस्तित्वास आज अत्यंत अवश्य असलेले हिंदू अनाथालय हे पारलौकिक दृष्ट्यादेखील, एका यज्ञाने वा हजार सत्यनारायणांनी संतोषविला जातो त्याहून त्या नारायणास नरांच्या उद्धाराचे धर्मकृत्य म्हणून अधिक संतोषवील हे श्रद्धेलादेखील नाकारता येणार नाही. आणि हिंदुराष्ट्राच्या अभिमानास जागविणारे नि जगविणारे सारे ऐहिक लाभ तर यज्ञादिकाहून ह्या धर्मकृत्याने येथल्या येथे रोखठोक पदरात पाडून घेता येतील.

मसूरकर महाराजांनी गोमांतकात दहा हजार ओधव जे अहिदूंच्या सांस्कृतिक बंदीत आज तीन शतके खितपत पडले होते यास सोडविले नि हिंदूंच्या छावणीत परत आणले नि त्यास हिंदू धर्माचे अभिमानी करून सोडिले, तो आजच्या परिस्थितीत या हिंदू राष्ट्रधर्माची एक खरी कामगिती पार पाडणारा यज्ञच नव्हे काय? नारायणाची पूजा दहा हजार घरी पुन्हा चालू झाली! हिंदुराष्ट्राचा जो कोणी अभिमानी देव असेल तो ह्या अशाच यज्ञाने अधिक संतोषेल आणि यज्ञाची म्हणून जी पारलौकिक फळे मिळणे ती, मिळत असतील तर, अधिक निश्चितीने मिळाल्यावाचून कधीही राहणार नाहीत. जेवढ्या द्रव्यात ते दहा हजार लोक अहिंदूंच्या बंदीतून सोडविले, ग्लेंच्छांची तीन शतकाची कारवाई विफल केली, त्यांचे उट्टे काढले, तेवढीच मोठी रक्कम कुरुंदवाडास एक बोकड मारण्याच्या कार्यी खर्ची पडावी हा काय देशकालपात्रविवेक? का हिंदुधर्मरक्षण? याचा विचार शांत चित्ताने आमच्या हिंदू बांधवांनी करावा.

ज्या परिस्थितीत हिंदुराष्ट्राच्या धारणास नि उद्धारणास जे कृत्य प्रत्यक्षपणे लाभदायक नि अवश्य असेल ते संपादिणे हाच त्या परिस्थितीतील यज्ञ, हिंदू धर्म! मनुष्यजातीस हितप्रद-तो मनुष्यधर्म!

***

१.५ गोपालन हवे, गोपूजन नव्हे !

गाय हा पशू हिंदुस्थानसारख्या कृषिप्रधान देशाला अत्यंत उपयुक्त असल्यामुळे अगदी वैदिक काळापासून आपणा हिंदू लोकास तो आवडता असावा हे साहजिकच आहे. गाईसारखा वत्सल, माणसाळू, बापडा, सुरेख, दुधाळ पशू कोणास आवडणार नाही? आईच्या दुधाखालोखाल तिचे दूध आपल्या देशात तरी मुलास मानवते, मृगयाशील युग ओलांडण्याइतका सुधारताच त्या प्राचीन काळापासून मनुष्याची जी गाय आज युगानुयुगे अत्यंत प्रामाणिक सोबतीण झालेली आहे आणि शेतीचे खालोखाल जिच्या दूधदहीलोणीतुपावर मनुष्याचा पिंड आजही पोसला जात आहे, त्या अत्युपयुक्त पशूचे आम्हा मनुष्यास एखाद्या कुटुंबीयांइतके ममत्व वाटावे हे अगदी माणुसकीस धरूनच आहे. अशा त्या गाईचे रक्षण करणे, पालन करणे, हे आपले वैयक्तिक नि कौटुंबिकच नव्हे तर आपल्या हिंदुस्थानपुरते तरी एक राष्ट्रीय कर्तव्य आहे.

इतकेच नव्हे, तर जो प्राणी आपणास इतका उपयुक्त आहे त्याविषयी मनात एक प्रकारची कृतज्ञ भावनाही उपजणे, विशेषतः आपणा हिंदूंच्या भूतदयाशील स्वभावास, अगदी साजेसे आहे.

आपणास गाय ही उपयुक्त आहे म्हणून प्रिय वाटते ही गोष्ट इतकी निर्विवाद आहे की, जे गोभक्त तिला कृतज्ञतेच्या भरात देवी मानून तिला पुजतात, त्यास देखील ती पूजा योग्य आहे का, असे विचारताच, ते त्या पूजेच्या समर्थनार्थ गाय ही देवता आहे, इतकेच कारण सांगण्याच्या आधी चटकन ती गाय आपणास किती उपयुक्त आहे, हेच सांगू लागतात. तिच्या दुधापासून तो शेणापर्यंतच्या सर्व पदार्थांचे मनुष्यास किती भिन्न भिन्न प्रकाराचे ऐहिक उपयोग होतात, ह्याचाच यथाप्रमाण अतिप्रमाण पाढा वाचू लागतात. अर्थातच, जे त्या गाईला देवता मानतात, ते देखील ती गाय मनुष्यास इहलोकिसुद्धा उपयुक्त आहे म्हणून देवता होय. मनुष्यास ती गाय सिंहासारखी जर ह्या जगात खाऊ लागती, दूध देऊन पोषण्याच्या ठायी सापासारखेच विष दंशून ठार मारती, तर ती गाय आम्ही अशी देवता म्हणून मानली नसती, पुजलीच असती तरी कृतज्ञतेने नव्हे, तर मरीआईस पुजतो तशा त्रासिक भीतीने; हे सत्य ते गोपूजक गोभक्तदेखील कळत वा नकळात पण अपरिहार्यपणे मानून जातात.

तेव्हा, गाय हा पशू मनुष्यास ह्या जगी उपयुक्त आहे म्हणून पालनीय आहे असे म्हणणारे आणि गाय ही मनुष्यास इहलोकीसुद्धा इतकी उपयुक्त आहे की, ती एक पूजनीय देवता आहे, असे म्हणणारे या दोन्ही पक्षात मनुष्यास गाईंपासून ह्या जगात पुष्कळ उपयोग होतात, म्हणून ती पाळावी नि पूजावी हे विधेयच काय ते निर्विवाद मान्यता पावलेले असते.

मग उभयपक्षास अगदी निर्विवादपणे मान्य असलेल्या या विधेयास (पॉइंटला) अनुसरून जर तेच सत्य व्यवहारिले जाताना त्यातील त्या मुख्य उद्दिष्टाची अधिकात अधिक पूर्तता व्हावी, या हेतूने अशा सूत्रात सांगितले की, मनुष्यास तिचा ज्या योगे अधिकात अधिक ऐहिक उपयोग होईल, अशा रीतीनेच गाईचे पालन नि पूजन केले जावे, ज्यायोगे त्या गाईपासून मनुष्याच्या हितास उपयोग तर नाहीच पण उलट हानी होते, माणुसकीस कमीपणा येतो, अशा गोरक्षणातील मुख्य हेतूसच विफलविणारा गोरक्षणातील अतिरेक त्याज्य होय, तर ते सूत्र

यच्चयावत्गोरक्षण कार्यकर्त्यांस मान्य व्हावयास काय बरे हरकत आहे? निदान इतके तरी निर्विवादच आहे की, मनुष्यास गाईचा ज्यायोगे अधिकात अधिक उपयोग ऐहिक दृष्ट्यादेखील होईल, असेच आपल्या राष्ट्राचे गोविषयक धोरण नि व्यवहार असला पाहिजे, हे सूत्र कोणास आवडले नाही तरी नाकारता येणे शक्य नाही. कारण, गोपालनाचेच नव्हे, तर गोपूजनाचेही समर्थन गोभक्तही गाय ही मनुष्यास ह्या जगात सुद्धा अत्यंत उपयुक्त आहे, ह्याच कोटिक्रमावर मुख्य भर देऊन करतात.

आता ह्या कसोटीने गाईविषयीचे आपले सारे व्यवहार नि भावना परीक्षू जाताच पहिल्या धक्यासच आपल्या ध्यानात येते की, मनुष्याला गाईचा अधिकाधिक प्रत्यक्ष उपयोग जर करून घ्यायचा असेल तर, देवता समजून गोपूजनाची भावना सर्वस्वी त्याज्य आहे हे आपणास मानावे लागेल. त्याची काही कारणे अशी

(१) देवकोटि ही मनुष्यकोटिहून उच्चतर अशा वास्तव वा कल्पित भावजातांची असते; मनुष्याहून सद्‌गुणांचा, सच्छक्तींचा, सद्‌भावांचा विकास ज्यात एकंदरीत प्रकर्षलेला असतो तो देव वा देवता, परंतु पशू ही मनुष्याहून हीनतर कोटी. अतिमानुष ती देवता, देव. अपमानुष तो पशू, कीटक. गाय ही धादांत एक पशू. मनुष्यातील अगदी निर्बुद्ध माणसाइतकी बुद्धि देखील ज्यात नाही अशा कोणच्याही पशूला देवता मानणे म्हणजे माणुसकीचाच अपमान करणे आहे. मनुष्याहून सद्‌गुणात वा सद्‌भावात उच्चतर अशा प्रतीकास एक वेळ देव मानता येईल, पण अणकुचीदार शिंगे नि गोंडेदार शेपूट ह्यांवाचून ज्या पशूत मनुष्याहून अधिक निराळे असे सांगण्यासारखे कोणचेही आधिक्य नाही. मनुष्याला उपयुक्त म्हणून काय तो ज्याचा थोडाफार गौरव नि ममत्व मनुष्यास वाटावे अशा गाईस काय नि कोणत्याही पशूस काय, माणसाने देवता म्हणून मानणे म्हणजे माणुसकीसच नव्हे तर देवत्वासही पशूहून कमी लेखणे होय!

गोठ्यात उभ्या उभ्या गवत कडबा खात असलेल्या, एकीकडे खाताखाताच उभ्या उभ्या दुसरीकडे मलमूत्रोत्सर्ग निःसंकोचपणे करणाऱ्या, थकवा येताच रवंथ करीत त्याच मलमूत्रोत्सर्गात स्वेच्छया बैठक मारून बसणाऱ्या, शेपटीच्या फटकाऱ्याने स्वतःच्या शेणमूत्राचा तो चिखल अंगभर उडवून घेणाऱ्या, दावे सुटून थोडा फेरफटका करण्याची संधी मिळताच अनेक समयी कोठेतरी जाऊन घाणीत तोंड घालणाऱ्या नि तसेच ओठ चाटीत गोठ्यात आणून बांधल्या जाणाऱ्या त्या गाईस, शुद्ध नि निर्मळ वसने नेसलेल्या सोज्ज्वळ ब्राह्मणाने वा महिलेने हाती पूजापात्र घेऊन गोठ्यात पुजावयास जावे नि तिच्या शेपटीस स्पर्शून आपले सोवळे न विटाळता उलट अधिक सोज्ज्वळले आणि तिचे ते शेण नि ते मूत्र चांदीच्या पेल्यात घोळून पिताना आपले जीवन अधिक निर्मळले असे मानावे! ते सोवळे की जे आंबडेकर महाशयांसारख्या महनीय स्वधर्म बंधूच्या श्रेष्ठ मनुष्याची सावली पडताच विटाळावे, ते ब्राह्मक्षात्र जीवन की जे तुकारामासारख्या संताच्या नुसत्या पंक्तीस बसून सत्त्वस्थ दहीभात खाल्ला असताही भ्रष्टावे! ते सोवळे नि ते ब्राह्मक्षात्र जीवन त्या गोठ्यातल्या अमंगळखाऊ गाईच्या मलमूत्रात लडबडलेल्या शेपटीस शिवता सोज्वळावे, गोमयगोमूत्र पिता निर्मळावे, पवित्रावे!! पशू तो देव, देवासारखा माणूस तो पशू! ह्या दोन्ही रूढि धर्म नि सदाचार म्हणून एकसमयीच एकत्र गौरविणाऱ्या वस्तुस्थितीहून, धर्माचा छाप पडताच केवळ विसंगत मूर्खपणा, सुसंगत

शहाणपणा, सच्छील पवित्रपणा वाटू लागतो, मनुष्याची कशी बुद्धिहत्या होते, याचे आणखी दुसरे समर्पक उदाहरण ते कोणते द्यावे?

(२) परंतु पशूला देवता मानल्याने माणुसकीसच हा जो असा कमीपणा येतो, तो नुसता तात्त्विक किंवा लाक्षणिकच असता तरीही ह्या अतिरेकाचा इतका तिटकारा आला नसता. पण 'गाय ही देवता आहे, गाय ही गोमाता आहे' या वाक्यास केवळ आलंकारिक भाषा न मानता अक्षरशः सत्य मानून तोच धर्म समजून मनुष्याच्या हितास प्रत्यक्ष व्यवहारातही त्या गोपूजेच्या वेदीवर बळी देण्यास जेव्हा ही गोभक्ति चुकत नाही, तेव्हा तर तीस निषेधिणे हे एक राष्ट्रीय कर्तव्य होऊन बसते. गाय देवता म्हटली, गोपूजन हे कर्तव्य म्हटले की मनुष्य हा गाईसाठी आहे अशी श्रद्धा उत्पन्न होणारच होणार; पण मनुष्यास गाईचा उपयोग आहे म्हणून तिचे पालन करणे उचित इतकाच गोपालनाचा अर्थ स्पष्टपणे मर्यादिलेला असला की मनुष्यास उपयुक्त होण्याच्या ठायी गाय ही राष्ट्रहानीस कारणीभूत होत आहे असे पाहताच अशा परिस्थितीत गोरक्षण हेच त्याज्य, निंद्य, पाप होणार आहे हे न शिकविताही आपोआप समाजास समजतच असते. गाय ही मनुष्यासाठी असून मनुष्य हा गाईसाठी नाही या सूत्राप्रमाणे मनुष्याचे, राष्ट्राचे एकंदर हित साधत असेल तर गोहत्याही करण्यास कोणीही कचरणार नाही.

समजा, उद्या आपल्या हिंदू राष्ट्राचे कोण्या अहिंदू राष्ट्राशी निकराचे युद्ध जुंपले. पुण्यासारख्या वा दिल्लीसारख्या हिंदुराष्ट्राच्या राजधानीस वा सैनिककिल्लीच असलेल्या एखाद्या महत्त्वाच्या किल्ल्यास शत्रूचा वेढा पडला, अन्न संपून गेले. परंतु आणखी काही दिवस जर ते स्थान हिंदु सैन्य लढवू शकले तर बाहेरून नव्या हिंदू सैन्याचे साहाय्य येऊन ते बाणीचे ठिकाण शत्रूच्या हातून सोडविणे शक्य आहे; तसा टिकाव न धरता ते ठिकाण शत्रूच्या हाती पडू देणे एकंदर हिंदुराष्ट्राच्या अपजयास कारण होणार आहे. अशा स्थितीत त्या शत्रूच्या वेढ्यात गवसलेल्या हिंदू सैन्यास अन्नाचा पुरवठा करण्यासाठी जे पशू लढाईत गुंतलेले नाहीत ते मारून खाणेच राष्ट्रीय दृष्ट्या अत्यंत पवित्र गोष्ट होय. अशा आणिबाणीच्या वेळा इतिहासात प्रत्येक राष्ट्रास आलेल्या आहेत. अशा वेळी गाय हा उपयुक्त पशू आहे, मनुष्यास अधिकात अधिक उपयोग करून घेण्यासाठीच गोपालन कर्तव्य असते, आज त्या वेढ्यात सापडलेल्या हिंदूंच्या राजधानीच्या ह्या दुर्गाच्या संरक्षणासाठी तेथील बाठ्या नि युद्धार्थ अनावश्यक अशा गाईही मारून त्यांचे मांस खाणे हाच त्यांस हिंदुराष्ट्रास उपयुक्त करून घेण्याचा खरा मार्ग आहे असे आढळताच हिंदू सैन्याने त्या गाई मारून खाणे नि त्या बळावर हिंदुराष्ट्राच्या शत्रूशी झुंजत राहणे हाच हिंदूंचा खरा धर्म ठरणार! गोपालन नव्हे, तर गोहत्या हीच पुण्यप्रद होणार!

परंतु जर गाय ही देवता, तिचे पूजन हाच धर्म अशा भावनेस अक्षरशः सत्य मानणारे गोभक्त हिंदू त्या सैन्यात असतील तर ते तशा गोहत्येच्या बातमीसरशी 'धर्म बुडाला' म्हणून खवळून त्या हिंदू सेनापतीच्याच विरुद्ध बंड उभारतील, नव्हे ते राष्ट्रीय शक्तीचे केंद्र हिंदूशत्रूंच्या हाती पडून देतील! राष्ट्रहत्या करतील पण गोहत्या करणार नाहीत! कारण गाईला माता नि बैलाला पिता मानणाऱ्या ह्या आजकालच्या भारूड पोथ्या गोहत्या हे महापाप आहे हे शतावधि अनुष्टुप ओव्यांतून सांगत असताना स्वराष्ट्रहत्या हे त्याहूनही सहस्रपटीने महत्तर पाप आहे,

प्रत्यक्ष या लोकीच त्या पापी मनुष्यास पचवीत राहणारा महानरक आहे, हे विधान मात्र चुकनही फारसे करीत नाहीत!

गाईला देवता मानण्याच्या य:कश्चित् एका देवलसी प्रवृत्तीचे परिणाम इतके भेसूर नि राष्ट्रहितघातक होतात हे केवळ अतिशयोक्त वर्णन आहे, असे सहजगत्या वाटणाऱ्या वाचकांनो, तुम्हांला हे ऐकून आश्चर्य वाटेल की, गाय ही मनुष्यासाठी नसून मनुष्य हा गाईसाठी आहे ही भाबडी भावना गोपूजनाचा, गाईचे देवीकरण करून सोडण्याचा, अवश्यंभावी परिणाम आहे. हे नुसते तर्कट नसून आपल्या इतिहासात अनेक समयी तसे परिणाम प्रत्यक्षपणे घडलेले आहेत. गाईपायी हिंदू राष्ट्राच्याच पायात पारतंत्र्याची बेडी ठोकण्यासही हातभार लावण्यास ही भाबडी भावना नकळत मूर्खपणाने कचरली नाही. मुसलमानांच्या इतिहासातही हिंदूंच्या या भाबडेपणाचा उल्लेख आहे. आपल्याही इतिहासकारांनी त्या घटना उल्लेखिल्या आहेत. मुसलमानांची आक्रमणे प्रबळ वेगाने जेव्हा हिंदुस्थानावर चालू झाली, तेव्हाच्या त्या हिंदूंच्या अत्यंत भाबड्या काळात प्राण गेला तरी हिंदू लोक गाईवर हात उगारणार नाहीत ही गोष्ट ठाऊक होताच काही प्रसंगी मुसलमान सैन्याने स्वत:च्या व्यूहापुढे गाईंच्या कळपांचे गोल बांधून त्यांस पुढे रेटीत हिंदूंच्या सैन्यावर चढून यावे. ते पाहताच शस्त्रास्त्रसज्ज हिंदू सैन्याने अकस्मात् एकही बाण सोडण्याचे वा एकही हत्यार चालविण्याचे नाकारावे! कारण मुसलमानांवर तसा बाण सोडताच वा हत्यार चालवू जाताच प्रथमत: शत्रूपुढच्या गाईवरच त्याचा मारा होणारा असल्यामुळे गोहत्येचे महापाप घडणारच घडणार! कोणताही हिंदू गोहत्येच्या पापाचा अधिकारी होऊ धजेना! रणांगणावर मुसलमानांशी झुंजण्यासाठी दळबळासहित चालून आलेले ते हिंदू सैन्य सिंहाचा पंजा अकस्मात लुळा होताच सिंह जसा गाय बनतो तसे गाय बनून रणांगणातून मागेमागे हटू लागावे! लढाई न लढताच मुसलमानांनी जिंकावी आणि त्या विजयाचा उत्सव त्याच गाई कापून त्यांच्या मांसावर ताव मारीत साजरा करावा! जी गाईची गोष्ट तीच देवळांची. मुलतानावर प्रबळ हिंदू सैन्य चालून येताच मुसलमानांनी धाक घातला की, ‘तेथील विख्यात नि पवित्र सूर्यमंदिर पाडून टाकू एक पाऊल पुढे याल तर!’ ह्या पापास भिऊन मुलतान मुसलमानांच्या हातून सोडविण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे नि त्या प्रसंगी त्या प्रबळ हिंदु सैन्यास दुर्घट नसलेले राष्ट्रकार्य तसेच टाकून हिंदु माघारे फिरले! ‘श्री’ सोडवावी’ (काशी स्वतंत्र करावी) हे वाक्य, ही तळमळ पहिल्या बाजीरावापासून तो नाना-महादजीपर्यंत सर्वांना सारखी लागलेली पत्रोपत्री उल्लेखित आहे. पण मल्हारराव होळकरांनी काशीवर अचानक छापा घालून हिंदूपदपादशाहीचा तो मुकुटमणि हस्तगत करायचा यत्न करताच मुसलमानांनी धाक घातला, ‘देवळे पाडू, ब्राह्मण मारून टाकू, तीर्थ बाटवू!’ त्यासरशी काशीच्या हिंदू नागरिकांनी त्या मुसलमानांचेच दात तिथल्या तिथे पाडण्याचे सोडून उलट मल्हाररावांपुढे दात विचकले, धरणे धरले, शपथा घातल्या, की काशी मुसलमानांकडेच राहू द्यावी नाहीतर तीर्थक्षेत्र ते बाटवितील; हिंदू धर्मास कलंक लावणाऱ्या महापापाचे खापर मल्हाररावांच्या माथी फुटेल! शेवटी काशीचेच नागरिक मुसलमानांच्या पक्षास मिळालेले पाहून छाप्याचा बेत दुर्घट म्हणून मराठ्यांस सोडून द्यावा लागला!!

दहा देवळे, मूठभर ब्राह्मण, दहापाच गाई मारण्याचे पाप टाळावे यास्तव राष्ट्र मरू दिले! गोहत्येचे पाप टाळावे म्हणून राष्ट्रहत्या घडू दिली! राष्ट्राहून राष्ट्रातील एक पशू श्रेष्ठ मानला!

राष्ट्रस्वातंत्र्य पडले तरी चिंता नाही, एक देऊळ पडण्याची चिंता! असा एखादा जरी प्रसंग इतिहासात घडता, तरीही 'धर्माच्या' भाबडेपणास अधर्माहूनही नरकगामी ठरविता. मग जिथे असे प्रसंग महंमद गजनवीच्या काळापासून तो दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळापर्यंत ह्या वा त्या रूपाने वारंवार घडलेले आढळतात, तिथे या पोथीनिष्ठ, विवेकशून्य, राष्ट्रघातक 'धर्मभोळे'पणाचा आम्हांस अत्यंत तिटकारा यावा ह्यात कोणाचा दोष बरे! आम्हां उपयुक्ततावाद्यांचा का त्या राष्ट्रबुडाऊ धर्मभोळेपणाला अजूनही चिकटून राहू पाहणाऱ्या आमच्या भाबड्या पोथीवाद्यांचा!

हे पाप! हे पुण्य! बस्स, इतकीच अरेरावी आज्ञा पोथी सोडते! ते पाप का, पुण्य का, त्यांचा हेतू काय, कोणत्या परिस्थितीत किती कालावधि; तो प्रश्न देखील ती विचारू देत नाही, विशदीत नाही! गोहत्या पाप, गोपूजन पुण्य; बस्स! गोहत्याच पाप का, म्हैसहत्या वा गाढवहत्या का नाही? राष्ट्रहत्या नि गोहत्या असा विकल्प उपजता त्यांच्या तरतमभावाची कसोटी काय ते पोथी सांगणार नाही, विचारू देतच नाही. त्यामुळे ज्या मूळ उपयोगासाठी गोहत्या पाप ठरली त्या हेतूचीच हत्या ती गोहत्या टाळण्यासाठी वारंवार अशी घडावी हे पोथीनिष्ठांच्या प्रकरणी अपरिहार्य होऊन बसते. परंतु विज्ञान नुसते हे 'पाप' हे 'पुण्य' अशी अरेरावी आज्ञा न देता तसे का, त्याचा हेतू काय, तरतमभाव कोणता, कसोटी कोणती ते प्रत्येक प्रकरणी स्पष्टपणे ऐहिक प्रत्यक्षाचे पुरावे देऊन विशदिते. मनुष्यास गाय हा एक उपयुक्त पशू आहे, यास्तव तो मनुष्यास तसा उपयुक्त असेतो मारू नये, उपयुक्त न होता हानीकारकच ज्या परिस्थितीत होईल, त्याप्रसंगी गोहत्याही अवश्य, असे विज्ञान रोखठोक उत्तरते. त्यामुळे कोणत्याही प्रसंगी विज्ञाननिष्ठ मनुष्यास आपले कर्तव्य पोथीनिष्ठ मनुष्यापेक्षा त्यातल्या त्यात अधिक अचूकपणे ठरविता येते.

वर उल्लेखिलेल्या ऐतिहासिक प्रसंगी जर ह्या वैज्ञानिक उपयक्ततेची कसोटी लावता आली असती तर त्या हिंदू सैनिकास नि सेनापतीस आपले कर्तव्य दिवसासारखे ढळढळीतपणे दिसू लागते. जे हिंदू धर्मच उच्छेदू आले, हिंदूंचे राज्यच बुडवू निघाले, त्या दैत्यांच्या पुढे असलेल्या त्या गाईंच्या कळपास त्या हिंदू सैन्याने चराचर कापून त्या प्रत्येक गाईच्या हत्येचे प्रायश्चित्त म्हणून त्यांच्याप्रमाणे त्यांच्यामागे दडलेल्या त्या शतशत म्लेंच्छांच्या रक्तात आपले हात धुवून टाकले असते. कारण त्या रणप्रसंगी त्या मूठभर गाई वाचविण्यासाठी मुसलमानांच्या मुठीत आपल्या हिंदु स्वातंत्र्याचेच नरडे करकचू दिल्याने अशी एक गाय, एक देऊळ, एक तीर्थ वाचण्यासाठी ऐकेक लढाई मुसलमानांस जिंकू दिल्याने, एकेक हिंदू राज्य बुडवू दिल्याने, एकेक मुसलमानी बादशाहीच उरावर चढवून घेतल्याने, शेवटी उभ्या हिंदुस्थानातील साऱ्याच देवळांच्या मशिदी होतील, सारीच तीर्थे भ्रष्टतील, प्रत्येक दहादहा हजार गाईंची कत्तल करणारा कसाईखाने शतकोशतके ह्याच हिंदुस्थानात की ज्यात एकही गाय अन्नासाठी अशी कापली जाणे दुर्घट होते, त्याच हिंदुस्थानात नित्याचे उघडले जातील आणि शेवटी 'देवमात्र उच्छेदिला! जित्यापरीस मृत्यू भला!' अशी सगळी हिंदू पृथ्वी आंदोळून उठेल हा आपला भीषण परिणाम त्या कालच्या हिंदू सेनानींस नि हिंदू जनतेस ढळढळीतपणे दिसण्यास एक क्षणाचाही विलंब लागता ना! मुलतानचे एक सूर्यमंदिर पाडण्याचा धाक मुसलमानांनी घालताच पोथीने अंधळलेला हिंदु नसता तर त्याने तत्काळ उलट प्रत्युत्तरिले असते की 'पाड ते सूर्यमंदिर; पण म्लेच्छा, समजून ऐस की, ही हिंदू सेना आता परती न जाता ते मुलतान तुझ्या हातून सोडवून

काबूलपर्यंत जितकी म्हणून मशीद दिसेल तिच्या तिच्यावर गाढवाचा नांगर फिरवून देण्यास सोडणार नाही! आणि त्या काबूलच्या शाही मशिदीच्या शिळांच्याच पायावर मुलतानचे सूर्यमंदिर पुन्हा उभारले जाईल!' मल्हारराव होळकर पुढे आले तर काशीचे एकही तीर्थ, देवालय, ब्राह्मण उरू देणार नाही म्हणून अयोध्येच्या नबाबाने काशीच्या ब्राह्मणादिक हिंदूस धरणी धरून धाकविताच ते उत्तरले असते, 'पाड ते देऊळ! औरंगजेबाने त्या विश्वेश्वराचे देऊळ अर्धे पाडून पूर्वी मशीद बनविलीच आहे- तू बाकीचे पाड! नि काप ही आमची मूठभर ब्राह्मणांची शिरे! पण ध्यानात धर की आज तुझी गाठ दिल्ली गदगद हालवून सोेडणाऱ्या मराठ्यांशी आहे नि तिकडे पुण्यास आज आहे 'ब्राह्मणी राज्य जोरावर. घोड्यावर स्वार, लाख्खो शिपाई!' ते या एका काशीच्या देवळाचा सूड घेण्यासाठी महाराष्ट्रात तरी मशीद म्हणून उरू देणार नाहीत. रस्ते साफ करून मशिदी नि वाद्ये हा प्रश्नच आमच्या पुढच्या पिढ्यांना त्रास देण्यास मागे ठेवणार नाहीत! राजकीय लढ्यांत धर्मस्थाने न अवमानण्याची आम्हां हिंदूंची वहिवाट; शनवारवाड्यातदेखिल एक पीर सुरक्षित ठेवला; पण जर तुम्ही म्लेंच्छ ती वहिवाट पुन्हा तोडाल तर हिंदूही तिला ठोकरून देतील; कारण आज तरी सिंधूपासून सेतुबंधापर्यंत मराठ्यांचे शस्त्र हेच शास्त्र आहे. महाराष्ट्रात तुमच्या मशिदी त्यांच्या पायावर उभ्या नाहीत तर आमच्या दयेवर!' पोथीने अंधळलेले नसते तर ते हिंदू त्या नबाबास असे धमकावते नि धमकावणी खरी करून दाखविण्याचे सामर्थ्यही हिंदू खड्गात त्या वेळी होते. पण त्यांनी अंधळ्या पोथीनिष्ठेसाठी मूठभर गाई मारण्याचे 'पाप' घडू नये म्हणून राष्ट्र बुडवून लक्षावधी गाई शतकोशतके मारणाऱ्या कसाईखान्यांची ताम्रपत्रे म्लेच्छास दिली. देवाचे एक देऊळ उच्छेदु नये म्हणून देवाचे राज्यच उच्छेदू दिले!! म्हैस, घोडा, कुत्रे; फार काय गाढवदेखील आपापल्यापरी गाईसारखेच मनुष्यास उपयुक्त आहे.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होईल की, मनुष्याला अधिकाधिक उपयोग ज्यायोगे होईल अशा प्रकारेच गाईची जोपासना करावयाची असेल तर तो हेतू साधण्यास गोपालन हे राष्ट्राचे कर्तव्य होय असे सुक्त राष्ट्रापुढे ठेवले पाहिजे. गोरक्षण हा धर्म आहे, ते ऐहिक नि पारलौकिक पुण्य आहे, ते ऐहिक नि पारलौकिक पुण्य आहे, गाय ही देवता आहे, इतकेच नव्हे, तर तिच्यात एक सोडून तीस कोटी देवता राहतात प्रभृती बाष्कळ कल्पनां व अनुष्टुपे रचून गोपूजन हाच हिंदू धर्म आहे हे सूत्र राष्ट्रापुढे ठेवल्याने गाईचे रक्षण तर हवे तसे होत नाहीच, पण भाबडेपणाची प्रवृत्ति राष्ट्रात वाढून गोभक्तीपायी राष्ट्रभक्तीचेच खोबरे होते, मनुष्याच्या हिताचाच बळी गाईपुढे देण्यात येऊन गोरक्षणातील मूळ हेतूलाच धक्का पोचतो. कितीही उपयुक्त असला तरी तो एक पशू, त्या गाईला देवता मानल्याने सामान्य लोक तिची जोपासना उत्कटपणे करतील म्हणून तिला देवता मानावी, गोपूजन हा धर्म मानावा, ही समजूत अशी खुळचट ठरते, समाजाच्या बुद्धिहत्येस कारणीभूत होते.

कारण उपयुक्ततेच्या दृष्टीनेदेखील गाईचे इतके स्तोम माजविणे चुकीचे आहे. घोडा आणि कुत्रे हे दोन पशू तरी गाईहून आधी, निदान गाईबरोबरच मनुष्याचे अत्यंत प्राचीन काळापासून अत्यंत एकनिष्ठ सेवक झालेले आढळतात. कृषियुगाच्या नि गोपालनयुगाच्या आधीच्या मृगयायुगात मनुष्य भटकत होता तेव्हादेखिल गाईपेक्षा कुत्रे नि घोडा हेच त्याच्या जीवास जीव देणाए सवंगडी असत. मृगयेत सावज पकडताना आपल्या धन्याच्या जिवासाठी हिंस्र

पशूंवरही चाल करून जाणारा, घराद्वाराचे चोराचिलटांपासून रात्रंदिवस रक्षण करणारा, धनी निजला तरी आपण जागे राहून मध्यरात्रीही आलोचन पाहारा देत राहणारा, ज्या गाईस आम्ही देवता म्हणून गौरवतो तिच्या खिल्लारांसही अनेक प्रसंगी ज्याच्या तिखटपणामुळेच निर्भयपणे रानावनात चरता येते, आजवर जो प्राणी पोलिसांची सुबुद्ध कर्तव्येही युरोपसारख्या देशात करू लागून मनुष्यसमाजाची जवळजवळ सेवा करीत आहे, त्या कुत्र्याचा उपयोग मनुष्यजातीस काय थोडाथोडका झालेला आहे? गाईने दूध दिले तर कुत्र्याने अनेक प्रसंगी मनुष्यास जीवदान दिलेले आहे. मुलांचा मित्र, मृगयेची बंदूक, घराचे कुलूप, पडतो दाराशी, खातो भाकरीचे तुकडे, करून घेतो साऱ्यांची हड हड, नुसते यू म्हटले की चटकन त्याने पाय चाटू लागावे इतका विनम्र, संकटात जीवास जीव देण्याइतका कृतज्ञ शिवाय शेतकऱ्यांपासून शाहू सम्राटांपर्यंत ज्याचा त्याचा एकनिष्ठ चाकर! त्या कुत्र्याला सन्मान कोणता, वेतन काय? तर त्याचे नाव ही एक शिवी; जात अस्पश्य. उपयुक्ततेत घोड्याची योग्यताही तशीच निस्सीम. उभ्या राष्ट्राचे जीवन वा मरण अनेक समयी त्याच्या घोडदळाच्या शक्तीवर नि सज्जतेवर अवलंबून होते. मराठ्यांपाशी भीमथडीची तट्टे होती म्हणून हिंदूपदपादशाहीस केवढे साहाय्य झाले. हिंदूधर्माच्या सरक्षणाचे ते केवढे अमोघ साधन ठरले! गाईच्या खिल्लारांच्या बळे अटकेपर्यंत हिंदूधर्माच्या शत्रूंस मराठ्यांनी 'दे माय धरणी ठाय' केले नाही तर घोडदळाच्या बळेच होय. गाय तर उपयुक्त आहेच आहे, पण प्रसंगी गाईच्या दुधाचा तुटवडा तितकासा भासण्याचे कारण नाही; म्हैस ती उणीव पुष्कळ प्रमाणात भरून काढते. पण रणांगणासारख्या प्राणसंकटातही राष्ट्राचे रक्षण करणारा, प्रतापसिंहासारख्या राष्ट्रवीराचे प्राण हळदीघाटाच्या संग्रामातून वाचविणारा, झांशीच्या राणीस इंग्रजासारख्या अहिंदूंच्या कडोनिकड पाठलागातील बंदुकाच्या सारख्या भडकणाऱ्या आगीतून काल्पीपर्यंत एका दमात पोचवून, स्वातंत्र्यसमराच्या देवतेचे प्राण वाचविण्याचे महत्कार्य सरताच आपण श्रमे गतप्राण होऊन पडणारा तो घोडा, त्याची उणीव, दुसरा कोणता पशू भरून काढील? घोडाच काय, काही देशांत गाढवही मनुष्याला आपल्या इकडे गाय आहे तितकेच उपयुक्त ठरलेले आहे. ज्या लोकात गाढवाला मनुष्याचा इतका एकनिष्ठ सेवक समजत की, त्याचे नाव उपयुक्ततेचे उपमान होऊन बसावे. येशू ख्रिस्त जेव्हा ईषप्रेषिताच्या अधिकाराने जेरुसलेलममध्ये आपला पहिला विजयप्रवेश करते झाले, तेव्हा त्यांनी तशा धर्म नि दैवी कार्यांस साजेलसे वाहन म्हणून गाढवाची योजना केली. 'अशा विजययात्रेस पवित्र वाहन गाढव! तर जा नि एक पांढरे स्वच्छ गाढव घेऊन या!' म्हणून त्याने शिष्यास आज्ञापिले आणि त्या शुभ्र गर्दभावर बसून तो देवदूत ख्रिस्त जेरुसलेममध्ये आपला विजयप्रवेश करता झाला! अनेक देशात गाढव हे प्रत्यहीचे आबालवृद्धांच्या स्वारीचे वाहन आजही आहे. सिंध देशात आपले हिंदूही बसावयास गाढव इतके नि:संकोचपणे वापरतात की, ब्राह्मणांच्या मुली सासरीमाहेरी जाता येता गाढवावर बसून तशाच हौशीने डुलताना आढळतात की, जशा बैलगाडी छकड्यातून जाताना आमच्याइकडे. कित्येक जातींची सारी उपजीविका चालते गाढवावर; त्यांचे मुख्य धन गोधन नसून गाढवे; घरातल्या एखाद्या माणसासारखे ते बिचारे घरधन्यासाठी राबते, ओझी वाहते आणि असते किती स्वस्त! त्याचा पगार म्हणजे गावचा उकिरडा फुंकून जे काय पोट भरता येईल ते. गाईच्या दुधानेही बरे होत नाहीत, पवित्र पंचगव्यानेही क्षालन होत नाहीत अशा काही रोगांच्या वेळी ब्राह्मणांच्या मुलांसही गाढवीचे दूध उपयोगी पडते. पण गाढव इतके उपयुक्त नि इतके प्रामाणिक, इतके सोसाळू असते, म्हणून

त्यास पशू न मानता आजवर कोणी त्याची देवता बनविली; किंवा एखादी गाढव-गीता रचून गाढवपूजनाचा संप्रदाय काढला आहे काय? कुंभारदेखील गाढव पाळणे इतकेच आपले कर्तव्य समजतो, गाढवपूजन नव्हे! घोडा हा अत्यंत उपयुक्त राष्ट्रीय पशू म्हणून त्याचाही एक घोडदेव कल्पून त्याच्याविषयीची कृतज्ञता व्यक्तविण्यास्तव वर्षाकाठी चातुर्मास्यभर तरी मुनष्याने घोड्यावर स्वारी न भरता घोड्यासच मनुष्यावर समारंभपूर्वक स्वारी द्यावी असे एखादे व्रत कोणी प्रचलाविले आहे? कुत्रा अति उपयुक्त, प्रत्यक्ष दत्तात्रेयाचा आवडता; म्हणून कुत्र्यासच देवता कल्पिली, श्वानहत्या हे 'पाप' ठरविले आणि उद्या एखाद्या म्लेंच्छ शत्रूच्या रणतरी (Battle-ships) भारतावर चढाई करून आल्या असता त्यावर असणारी कुत्री मरतील, श्वानहत्या घडेल, या पापभीरू शंकेने हिंदू सैनिकानी त्या शत्रूच्या रणतरीवर गोळीबार करण्याचे नाकारले आणि त्यांस हिंदुस्थानात सुरक्षितपणे उतरू देऊन लाखो हिंदू स्त्रीपुरुषांची कत्तल उडवू दिली तर ते कृत्य कृतज्ञतेचे स्तुत्य प्रदर्शन समजले जाईल का बाष्कळपणाचा वेडाचार?

मग गाय हा उपयुक्त पशू आहे, यास्तवच त्याची देवता कल्पून आपण हे सारे वेडेचार जे गाईच्या प्रकरणी करतो तेही निव्वळ बाष्कळपणाच, मूर्खपणाच म्हणावयास नको काय? घोडा, कुत्रा, गाढव ह्या उपयुक्त पशूत गाईत आहेत हे वांच्छनीय गुण नसले, तर त्यांच्यात जे मनुष्यास आवश्यक गुण आहेत ते गाईत नाहीत. देवता कल्पून त्यास पूजले नाही म्हणून काय त्यांची जोपासना कमी होते?

ते उपयुक्त पशू आहेत, ह्यामुळेच म्हैस, घोडा, कुत्रा यांची योग्य ती जोपासना जशी होतेच आहे, तशीच गाईचीही, तिला देवता न मानले तरीही, तिच्या उपयुक्ततेच्या बळावरच होईल हे नक्की. इतकेच नव्हे, तर तिला देवता केल्यापेक्षा अधिक उपयुक्त प्रकारे आणि पशूस आवडेल अशा पशूच्या प्रमाणातच होऊन गोपूजनामुळे होणाऱ्या राष्ट्राच्या बुद्धिहत्येचे पापही टळेल. परंतु गोपालन इतके कर्तव्य नसून गोपूजन हा हिंदूचा 'धर्म' आहे, ते ऐहिकच नसून पारलौकिक 'पुण्य' आहे, ते अशा भाबड्या भावनेपायी आम्ही गाईस देखील नकोसे व्हावे असे तिचे कोण स्तोम माजवून ठेविले आहे पाहा!

१.५.१ गोग्रास

बोलूनचालून गाय बिचारी पशू; तिला हिरवेचार गवत खाण्यातच खरा आनंद. आणि मनुष्याच्या पक्वान्नापैकी तिला जर कोणचे पक्वान्न त्यातल्या त्यात आवडत असेल तर एका भक्कम घमेल्यात पंगतीतले सारे उष्टेखरकटे एकत्र करून घातलेले मसालेदार ओखटवाणी! ते तिचा आवडता गोग्रास. पण तिला देवता करण्याच्या खुळापायी तिला नको तेच तिच्या दैवी आम्ही बळे बळे बांधणार. शुचिर्भूत ब्राह्मणाच्यापुढे ठेवावे तसेच एक केळीचे पान कापून त्यावर वडे, कोशिंबिरी एका बाजूस, भाज्या दुसऱ्या बाजूस, लिंबू-मीठ-खीर, भाताची मूद, वरण, लाडू सुव्यवस्थितपणे वाढून, घरची मुलेमाणसे जेवण्याच्या आधी ते पान गोमातेच्या पुढे ठेवायचे! इतके बरे झाले की, नुसते देवांपुढच्यासारखे वाढलेले पानच तेवढे तिच्यापुढे ठेवायचे म्हणून पोथी सांगते. कोण्या गोभक्ताने दहापांच संस्कृत अनुष्टुपे तीत घुसडून जर का असे सांगितले असते की गाईस नैवेद्याच्या वेळी गोठ्यात न बांधता देवघरात बांधावे, एक चंदनी पाट मांडून तीवर तीस दहापांच माणसांनी धरून साडीचोळी चढवून मागच्या पायांची मांडी घालून बसवावे

नि पुढच्या पायांनी तिला जेवता न आले तर आपल्या हातांनी रीतसर भरवावे, तर पोथीत आहे म्हणून आम्ही तोही बाष्कळपणा करावयास सोडतो ना! गंगेस महापुरात साड्याचोळ्या आम्ही वहातोच की नाही ! पण पोथीत तेवढे गळल्यामुळे देवब्राह्मणांसारखे ते वाढलेले केळीचे पान आम्ही गोमातेस पण गोठ्यातच नेऊन नैवेद्य अर्पितो! पण म्हणून तिला काही त्याची जाणीव? छट्, तिच्या पशूधर्माचा तो एक अपमानच वाटून की काय न जाणे - ती गाय प्रथम खीर, मग हळूच तूप ओतून वरणभात कालवून पान हालू न देता देवतेसारखी अनुक्रमे जेवायच्या ठायी, जिकडून लग्गा लागेल तिकडून जी जिभेचा लफ्फा मारते ती मीठ, खीर, भेंड्याची भाजी, वडा, कोशिंबीर, लाडू, वरण सारे लपालप सापडेल तसे मचमचीत त्या साऱ्या सोज्वळ पदार्थांचे तिला हवे ते ओखटवाणी करून सोडते - केव्हा केव्हा तर भाताची मूद फोडून कालविण्याच्या आधीच ते हिरवागार केळीचे पान पाहूनच तिच्या तोंडास अधिक लाळ सुटल्यामुळे पानच जिभेने उलटून ओरबडून खाऊ लागते- पक्वान्न, आमटी, तूप सारे भुईवर तिच्यापुढच्या शेणसड्यात सांडते!

यापेक्षा सुग्रास मनुष्ययोग्य अन्न मनुष्यास तेवढे देऊन पशूस प्रिय नि पशूयोग्य ते पंगतीतील उष्टे खरकटे, शिळेपाके तेवढेच ओखटवाणी घमेल्यात गाईपुढे ठेवून तिला जिभेचे लपके यथेच्छ मारू देण्यात तिलाही बरे, नि व्यर्थ जाणारे उष्टे कारणी लागल्याने मनुष्यासही बरे होईल, नव्हे काय? पशूइतकीच नि पशूसारखीच जोपासना केल्याने गोपालन अधिक चांगले कसे होते त्याचे हे एक उदाहरण पुढे आहे.

पण दुसरे हवेच असेल तर गाईची स्थिती नि प्रगती अमेरिकेत किती उत्कृष्ट रीतीने होते ती पाहा. हिंदुस्थानाइतकीच अमेरिकेतील काही कृषिप्रधान भागात गोधनाची आवश्यकता आहे. पण मनुष्यास उपयुक्त असा एक पशू इतक्याच दृष्टीने ते तिकडे पाहत असल्यामुळे, गोपालन इतकेच कर्तव्य मानले जात असल्याने, गोपूजनाचा भाबडेपणा हा माणुसकीस हीनता आणणारा आहे ही जाणीव त्यास असल्यामुळे तो पशू ज्यायोगे मनुष्यास अधिकाधिक उपयुक्त करता येईल या त्याच उपायांनी नि प्रमाणात तिची जोपासना करण्यात येते. तिच्या दुधात जे विशेष गुण ते कसे वाढतात याचे वैज्ञानिक प्रयोग करून, तिची वीण, वाढ, दुधाळपणा ज्या चारावैरणीने वाढते त्याचे सप्रयोग कोष्टक करून ती ती चारावैरण तिला देण्यात येते. तिचे गोठे पशूंच्या आरोग्यास अवश्य त्या प्रकाश, स्वच्छता, कीटघ्न औषधप्रभृती साधनांनी त्या पशूस हितकारक असे बांधण्यात येतात. तिच्या जाति कोणत्या, उत्कट पैदाशीसाठी निवडक वळू कोणते, ऋतु कोणते, ते वैज्ञानिक प्रयोगांनी ठरवून गाईची निपज प्रत्येक पिढीस अधिक सुएख, दुधाळू, धष्टपुष्ट अशी करविली जात आहे. भागवतातील गोकुळांमधल्या गोधनाचे जे काव्य ती आज अमेरिकेतील वस्तुस्थिती आहे! ती त्याची हिरवीचार विस्तृत चराऊ राने, ती एकाहून एक सुंदर, उंच, सुश्लिष्ट, एकही गोचीड अंगावर नसलेल्या, विशाल नेत्राच्या, हंड्याएवढ्या कासेच्या, दुधाळ, सवत्स नि निरोगी गाईंची शेकडो खिल्लारे, उत्तम गाईची प्रदर्शनांतून लागलेली चढाओढ आणि त्या मदोत्कट डरकाळ्या फोडीत चाललेल्या, बळकट वृषभांच्या झुंजी, ते दहीदूध लोण्याचे विशुद्ध नि सत्वस्थ क्षीरसागरोपम हौदचे हौद! खरोखर आजवर कुठे भागवतातील गोकुळ पृथ्वीवर नांदत असेल तर ते गोमांसभक्षक असताही गाईस एक उपयुक्त पशू मानूनच काय ती तिची जोपासना करणाऱ्या गोपालक अमेरिकेत होय आणि

गाईस देवता म्हणून पोसणाऱ्या, तिचे शेणमूतही पिण्यात पुण्य मानणाऱ्या भारतात कोणत्या गोसंस्था नांदत आहेत? मुख्यतः पांजरपोळ आणि कसाईखाने!

तेव्हा आमची साऱ्या गोरक्षक संस्थांस अशी विनंति आहे की, त्यांनी गोपालक बनावे, वैज्ञानिक साधनांनी मनुष्यास त्या पशूचा अधिकाधिक उपयोग कसा करता येईल ह्याच काय त्या दृष्टीने तिची अमेरिकेसारखी सकस नि सुरेख वीण वाढवून, दूध वाढवून, आरोग्य वाढवून जोपासना करावी, गोरक्षण करावे, राष्ट्राचे गोधन वाढावावे. परंतु त्या नादात भाबडेपणाची भेसळ होऊ देऊन पशूला देव करून पूजण्याचा मूर्खपणा करू नये. गाईचे कौतुक करायचे तर तिच्या गळ्यांत घंटा बांधा. पण कुत्र्याच्या गळ्यात आपण पट्टा घालतो त्या भावनेने, देवाच्या गळ्यात आपण हार घालतो त्या भावनेने नव्हे! हा प्रश्न एका फुटकळ धर्मसमजुतीचा नाही. अशा धार्मिक छापाच्या ज्या शेकडो खुळ्या समजुती आपल्या लोकाची बुद्धिहत्या करीत आहेत त्या भाकड प्रवृत्तींचा आहे. तिचे एक उपलक्षण म्हणून आम्ही गाईची गोष्ट तेवढी निवडली!

आमच्या 'गाई'वरील लेखाचा ज्या आमच्या गोभक्त बांधवांस राग आला असेल त्यांनी असा शांतपणे विचार करावा की, आम्हां हिंदूंच्या संस्कृतीचा उपाहास जर कोणचा कागद करीत असेल तर तो आमच्या लेखाचा नसून गाईत तेहतीस कोटी देवता कशा नांदतात हे दाखविणारा तो सर्वत्र आढळणाऱ्या चित्राचा कागद होय!

पंढरपूरच्या यात्रेच्या रामरगाड्यांच्या दिवसात तिसऱ्या वर्गातील आगगाडीच्या डब्यात वारकरी जसा धर की कोंब चालू होते, तसे या गाईच्या शरीरात देवांची रगडारगडी, कोंडमार झालेली आहे! विष्णु, ब्रह्मा, चंद्र, सूर्य, यम, कोणी कंठात कोणी दातांवर, कोणी नाकावर ज्याला जिथे साधेल तिथे तो लगटला. पृष्ठवंशात तर इतकी दाटी की, कुणी सनातनीही रागाने जेव्हा उनाड गाईच्या पाठीत दोहताना तिने लाथ झाडताच हटकून एक काठी घालतो तेव्हा दहापांच देव तरी लंबे झाल्यावाचून राहूनच नयेत! नाकातोडातील आस्वाद्य रसात लडबडलेल्या देवांची तर करुणाजनक स्थिति आहेच; पण त्यातल्या त्यात त्या बिचाऱ्या मरुत् नि वरुणावर! जागा मिळण्याच्या खटपटीत शेवटी 'अपाने तु मरुद्देवो योनौ च वरुणस्थितिः।।'- आणि मूत्रे गंगा!! हे काय चित्र की विचित्र!!! आपल्या हिंदू संस्कृतीचे विडंबन आजच्या विज्ञानयुगात जर कोणी करीत असेल तर ते आमचा लेख नसून देवांनाच पशूहून पशू करून सोडणारी ही असली भाकड संस्कृत अनुष्टुपे होत; आणि आमच्या आचाराचे विडंबन ते पंचगव्य!!

गाईस एक वेळ गोमाता म्हणा, लाक्षणिक अर्थी ते क्षणभर चालेल; पण ते अक्षरशः खरे मानणे नव्हे त्याहीपुढे जाऊन आईचेदेखील जे पदार्थ असेव्य मानायचे ते देखील गौाईचे सेव्य मानून,पावन मानून, तिचे शेण नि गोमूत्र समारंभपूर्वक प्यायचे हा का आचार की अत्याचार? काय म्हणे, गोमूत्राने हे अमके तमके रोग बरे होतात आणि शेण हे उत्तम खत आहे! इतकेच असेल तर त्या रोगांनी पछाडलेल्या रोग्यांस ते गोमूत्र पिऊ द्या. घोड्याचे मूत्र, गाढवीचे दूध, कोबडीची विष्ठा हीही उपयुक्त औषधे आहेत. मनुष्यमूत्रातही काही गुण आहेत. त्या त्या रोगावर ती घेतात तसे गोमूत्र घ्या. पण कोंबडीची विष्ठा सर्पदंशावर उतारा मानतात म्हणून श्राद्धाच्या दिवशीही चटणीसारखी थोडी थोडी सेवावी की काय! शेण खत आहे तर शेतात घाला. पोटात कशाला? शेण खत आहे तर विष्ठाही खत आहे. मेलेले उंदीर गुलाबास उत्तम खत. पण म्हणून मेलेले उंदीरच गुलाबासारखे नाकाशी धरून हुंगायचे की काय? तेव्हा गाईचे शेण नि गोमूत्र

ह्यात अमुक गुण आहेत अशी कितीही लांब टाचणे गोभक्तांनी प्रसिद्धिली तरी त्यायोगे त्या रोग्यापुरते वा उपयोगापुरते ते उपसेविणे समर्थनीय ठरेल. पण गोमूत्र पिणे नि शेण खाणे हे पुण्य कसे ठरेल? आत्मशुद्धीचा संस्कार म्हणून, पवित्र म्हणून, जे पंचगव्य प्यायले जाते त्याचे समर्थन कसे होईल? खरी गोष्ट मुळातच आहे की, ज्या भाबड्या प्रवृत्तीमुळे गाईसारख्या एका धादांत पशूची एक देवता बनविली त्याच धर्मभोळ्या भाबडेपणाने तिचे गोखूर दाराशी काढणे शुभ मानणे, तिची शेपटी डोळ्यांवरून फिरविणे कल्याणकारक मानणे, तिला पुजणे धर्म मानणे आणि शेवटी वेडेचारांचा कळस होऊन तिचे शेण नि गोमूत्रही पवित्र ठरविणे, ते खाल्ल्याने नि प्याल्याने आत्मशुद्धि होते. पापक्षालन होते, इहपरलोकी पुण्य लागते, इतका भाबडेपणा अतिरेकास गेला!

आपल्या थोर हिंदूसंस्कृतीचे विडंबन जर कोणी करीत असेल तर ह्या आपल्या असल्या पुण्य म्हणून शेण खाणाऱ्या नि गोमूत्र पिणाऱ्या भाबड्या चाली होत. ह्या पोथीनिष्ठ मूर्खपणाचा निषेध आमच्या सनातनी बंधूंनी ते विडंबन नको असल्यास करावा; तो मूर्खपणा आहे असे आपल्या लोकास समजून सांगणाऱ्या आमच्या लेखाचा नव्हे!

आता आता पंचगव्याची एक उपपत्ति सांगावीशी वाटते. ती कुठेही आढळत नाही. आम्ही सिद्धान्त म्हणून नव्हे तर सूचना म्हणूनच सांगतो. आम्हांस असे वाटते की, गाईचे शेण खाणे नि मूत्र पिणे ही पूर्वी केव्हातरी एक उपमर्दकारक निंदाव्यंजक शिक्षा दिली जात असावी. पाप्याची मिशी काढणे, गाढवावर बसविणे इत्यादी धिंडवड्यांप्रमाणे त्याला दंड म्हणून गाईचे शेणमुत खाणे भाग पाडले जात असावे. प्रायश्चित्तांतून गोमयोगमूत्राचे ठळकपण हेच दाखविते, पुढे त्या शिक्षेचाच संस्कार म्हणजेच धर्मीकरण झाले आणि ज्यायोगे पापनिवृत्ति होते ते पुण्यकारक ह्या सहजभावानुक्रमे गाईचे शेण खाणे नि गोमूक्ष पिणे हे स्वयमेवच पुण्यकारक होय, अशा धर्मभोळ्या मताला अगदी सहज असलेली समजूत होऊन बसली. कारण हा पंचगव्याचा किंवा नुसते गोमूत्र म्हणून आचमिण्याचा प्रश्न सोडला तर अजूनही व्यवहारात 'शेण खाणे, मूत्र पिणे' ही शिवी आहे. संस्कार नव्हे!

***

१.६ साधुसंतांचे बोलपट कसे पाहावे ?

महाराष्ट्रात साधुसंताच्या बोलपटांचा ऋतु सदा बहारलेला असतो. त्या बोलपटांना सहस्रावधी स्त्री-पुरुषांचा समाज लोटावा हे अगदी साहजिक आहे.

हे बोलपट पाहिले असता त्यापासून होणारे लाभ नि करमणूक पदरात पाडून घेऊनही भलत्याच दृष्टीने ते पाहिले असता समाजाची जी अपरिमित हानी होणारी आहे, ती शक्यतो कशी टाळता येईल त्याविषयी काही सूचना दिग्दर्शनार्थ म्हणून देत आहो.

साधुसंतांचे बोलपट आज कसे पाहावे हे सुचविताना साधुसंतांची चरित्रेच मुळी कशी वाचावी, मननावी, ते सांगितले पाहिजे.

संतांचे बोलपट पाहताना मुख्य गोष्ट जी ध्यानात ठेवायची ती ही की ती चरित्रे ऐ ैतिहासिक नाहीत, तर आहेत दोन्ही अर्थी निव्वळ 'चमत्कारिक'! संतांची जी चरित्रे आज उपलब्ध आहेत ती आहेत तशीं तरी आजपर्यंत जिवंत ठेवली हे महिपतीसारख्या संतचरित्रकारांचे उपकारच आहेत.

त्या काळच्या समाजाच्या भावभावना तरी कशा असत हा सामाजिक इतिहासाचाच एक भाग आहे. तो तरी त्यांनी म्हणूनच जिवंत ठेवला. परंतु ह्यापलीकडे त्या चरित्रात ऐतिहासिक सत्य काय ते निश्चितपणे सांगणे फारच दुर्घट झालेलें आहे. इतकेच नव्हे, तर ह्या आज उपलब्ध असणाऱ्या चरित्रांविषयी जर काही निश्चितपणे सांगता येत असेल तर ते हेच की ती चरित्रे भाबडट कथांनी नि अनैतिहासिक प्रमादांनी खच्चून भरलेली आहेत. पुन्हा जुन्या ऐहिक बखरींतील वृत्त पडताळून पाहण्याची इतर साधनेही संतविजय, भक्तिविजय प्रभृती दैविक ग्रंथांची कसोटी पाहण्यास सर्वथैव अपुई पडतात. संत हे बहुधा स्वभावतःच व्यवहारपराङमुख; अनेक असे की ज्यंाच्या हातची, साध्या घडामोडीची वा पत्रव्यवहाराची बोटभर चिठ्ठीसुद्धा बहुधा धाडलेली नसावयाची, सापडणे त्याहून विरळा.

दुसरे साधन परकीय इतिहासातील उल्लेख. परंतु आपल्या राजकारणी पुरुषांविषयी परकीय लिखाणात भरपूर उल्लेख आढळत असताही, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, तुकारामादि संतांविषयी तर काय, पण प्रत्यक्ष पडताळून पाहण्यास उपयोगी पडतील, असे धुंडाळताही सापडणे कठीण जाते. त्या संतांनी अनेक वेळा मुसलमानी बादशहांना नाकी नव आणल्याचे जे 'चमत्कार' त्यांच्या चरित्रात वर्णिलेले आढळतात, त्यांचा मागमूसही मुसलमानी वा इंग्रज, डच, फ्रेंच यांच्या समकालीन लिखाणात सापडत नाहीत. बरे मुसलमान, युरोपियनांना ते त्यांचे आमच्या संतांनी केलेले पराभव लज्जास्पद वाटतात म्हणून मुसलमानादिकाच्या लिखाणात आलेले नाहीत असे म्हणावे तर मुसलमानादिकाचा अनेक संग्रामातून हिंदू वीरांनी जो वारंवार बोजवारा उडविला त्यांची वर्णने या वा त्या प्रकारे पण परकीय इतिहासात भरपूर सापडतात, उल्लेख असा तर सहसा टाळलेलाच नाही. तुकारामांच्या कीर्तनप्रसंगी शिवाजीराजे आले असता त्यांना पकडण्यासाठी आलेल्या मुसलमानांनी वेढा दिला. त्या वेळी तुकारामांच्या भक्तीचा चमत्कार होऊन जिकडे तिकडे शिवाजीच शिवाजी दिसू लागले नि त्या गोंधळात राजे निसटले - हा तुकारामांचा चमत्कार मुलसमानांनी त्यांच्या इतिहासात त्यांना अपमानकारक म्हणूनच गाळला असे म्हणावे तर तेच शिवाजीराजे औरंगजेबाच्या हातावर तरी देऊन दिल्लीहून जे निसटले त्या मुस्लिमांच्या पराभवाची वर्णने मुस्लिमांनी दिलेली आहेत.

संतांचे चमत्कार हे संताजीच्या चमत्कारांइतके परकीयांना खरेखुए वाटले नाहीत किंवा खरेखुरे नव्हते किंवा तुच्छविले जाण्याइतके भाकड भासले, यास्तवच परकीयांनी त्यांच्या चमत्कारांचा तर काय, पण संतांच्या अस्तित्वाचासुद्धा महत्त्वपूर्वक असा उल्लेख फारसा केलेला नाही असे म्हणा, वा म्हणू नका पण ते उल्लेख नाहीत हे काही नाकारता येणे शक्य नाही. त्यामुळे संतांची चरित्रे पडताळून पाहण्याचे तेही साधन मुळीच उपलब्ध नाही.

संतांचे स्वतःचे ऐहिक पत्रव्यवहार वा लिखाण आणि त्यांच्याविषयीचे परकीय शत्रूमित्रांचे उल्लेख ही दोन्ही ऐतिहासिक साधने अगदी विरळ असल्याच्या अशा अडचणीतच तिसरी अत्यंत महत्त्वाची अडचण जी त्या प्रकरणी इतिहाससंशोधकाना अडते ती त्यांच्या असलेल्या

महिपतीप्रभृती चरित्रकारांच्या चरित्रांतील अंतर्गत सुसंगति- विसंगति-तुलनेची. इतर पुरुषांच्या पुष्कळ गोष्टी त्यंाच्या वर्णनांतील विसंगतीवरून केव्हा केव्हा तत्काळ खोट्याखऱ्या ठरविता येतात. समजा, एखाद्या बखरीत असे वर्णन आले की, ''चिमाजीअप्पांनी वसई घेताच थोरल्या शिवाजीमहाराजांनी त्यांना रायगडावर बोलविले; 'पोर्तुगीतांचा सूड उगवलास, परशुरामक्षेत्री धर्म राखलास!' असे गौरविले आणि श्रीपतराव प्रतिनिधीकडून प्रधानपद काढून चिमाजीअप्पांना दिले.'' - तर ह्या वाक्यांतील विसंगति स्थलकालपात्र दृष्ट्या तत्काळ सिद्ध करून देता येते. शिवाजीमहाराज म्हणजे शाहूमहाराज असावे अशी काही चुकी काढून सुधारून त्या विसंगतीतही अंतर्गत पुराव्याच्या रूपाने जे सत्य असते ते पाखडून काढता येते. कारण ती चरित्रे बोलूनचालून ऐहिक बुद्धिवादाचा, मानुषीय तर्काचा विषय हे सर्वांनी गृहीतच धरलेले असते. पण संतचरित्राचे मूळ गृहीत (axiomatic assumption)च आध्यात्मिक, दैविक, अतिमानुष असते. जी घटना जितकी विसंगत, तितकीच त्यात संग्राह्य. 'चमत्कार' नसला तर ते संतचरित्र सांगण्यासारखेच नव्हे! त्यामुळेच त्यातील घटना ऐहिक वा बौद्धिक भाषेत तर्कशून्यच असणार! ही संतचरित्रे म्हणजे बोलून चालून असंभव अलंकाराची उदाहरणे! समजा, वर शिवाजी महाराज चिमाजी अप्पांना भेटले वा श्रीपतरावांचे प्रधानपद चिमाजीअप्पांस दिले गेले ही जशी विपर्यस्त विधाने केली आहेत तशी एखाद्या संतचरित्रात जर विधाने आली, की श्रीधरस्वामींना ज्ञानेश्वरमहाराज भेटले नि त्यांचा पांडवप्रताप ग्रंथ ते ज्ञानेश्वर वाचीत बसले, किंवा महिपतीचे अध्याय नामदेवांनी लिहिले, तर ती तशी ऐतिहासिक दृष्ट्या धडधडीत चुकीची ठरणारी विधानेसुद्धा चुकीची म्हणून भक्तिपंथीयांना पटवून देणे अशक्य आहे! कारण स्थलकाल संभवासंभव प्रभृतींवर उभारलेल्या मानुषीय तर्काची कसोटी त्यांना मुळी लागतच नाही हे तर संतचरित्रकारांचे आद्य नि अशंकनीय गृहीत (Axio)! ते म्हणणार, 'ज्ञानेश्वरांची योगसिध्दीच तशी होती किंवा विठ्ठलाला अशक्य ते काय? त्याने ज्ञानदेवांची भेट श्रीधरांशी, नामदेवांची भेट महिपतींशी करविली!' अशा प्रकारची अनेक अनैतिहासिक उदाहरणे ह्या संतचरित्रांतून सापडतातही! 'अलौकिक सिद्धि', 'नामप्रताप', 'देवाची करणी' अशा तर्कातीत म्हणजेच ऐतिहासिक भाषेत तर्कशून्य असलेल्या गृहीतांमुळे संतचरित्रांतून ऐतिह्य असे ठामपणे काढणे नि पटवून देणे ही, इतिहाससंशोधनाचे जे अंतर्गत पुराव्याचे तिसरे लौकिक साधन, त्याच्या साहाय्यानेही दुर्घट ठरते. हिंदूंचेच नव्हे तर ख्रिश्चन, मुस्लिम, यहुदीप्रभृती धर्मछाप असे जे जे संतवाङमय जगात आहे त्या साऱ्यालाच ही गोष्ट लागू आहे!

अनेक 'चमत्कार', लाक्षणिक भाषा शब्दशः खरी समजल्यानेच काय ते चमत्कार बनून तोंडीतोंडी वाढत गेलेले असतात. कोणत्याही ऐतिह्यसंशोधनाच्या साधनांनी पडताळून न पाहता येणारी ही आज उपलब्ध असलेली सारी संतचरित्रे ऐतिहासिक दृष्ट्या केव्हाही जशीची तशीच खरी मानता येणार नाहीत. हीच गोष्ट, आणखी एका पुराव्यानेही लक्षात येऊ शकते. ह्या चमत्कारात अनेक 'चमत्कार' केवळ लक्षाणिक वर्णने शब्दशः खरी समजणाऱ्या भक्तमंडळीच्या कल्पनेचे प्रपंच आहेत. संतांची भावना सर्व काही भगवान करवितात ही ! त्यांची वृत्ति निरहंकारी. जे स्वतः करावयाचे ते स्वतः केले म्हणून न संागता भगवंताने केले अशी भाषा त्या भावनेच्या लाक्षणिक अर्थी वापरण्याचा त्यांचा प्रघात. श्रीधरस्वामी रामविजयादि ग्रंथ लिहिताना किंवा महिपती भक्तिविजय लिहिताना वारंवार म्हणतात.

'मी मंदमति, ग्रंथ कसा रचणार? पण पांडुरंगानं लेखणी हाती दिली नि म्हटलं लिही, लिहविता तो! तो सांगेल तसं लिहिलं ! इ.' संतांच्या अभंगात, ओव्यांत, ग्रंथांत ही भाषा वरील लाक्षणिक अर्थी येई. पण त्यांच्यापुढील भक्तगण ती भाषा शब्दशःच वस्तुस्थिती समजून प्रत्यक्ष पांडुरंग अवतरले, लेखणी वस्तूतःच उचलून त्यांनी संतांच्या हाती दिली किंवा संत सांगत ते पांडुरंग लिहीत; वा पांडुरंग स्वतःच सांगत जात, ते संत लिहीत; किंवा संत कीर्तन करीत, नि हनुमंत मागे साथ देत स्वतःच प्रत्यक्षपणे उभे राहत, अशी वर्णने संतचरित्रांतून घालीत चालले. पिढीमागे पिढी, कीर्तनकारामागून कीर्तनकार त्या वर्णनात अधिकाधिक भडक रंग भरीत चालले, लक्षावधी भक्तेन तो 'चमत्कार' अक्षरशः घडला असे प्रामाणिकपणे समजत चालले. संतेन म्हणाले 'सोने आणि माती । आम्हां समान दो हाती।।' किंवा 'वैराग्याचा परीस माझ्या हाती आला, आता दगडदेखील सोने झाले, सोनेसुद्धा दगड झाले ।' रामकृष्णाची एक साधना अशी होती, की एका हातात सोने घ्यावे, एकात माती, आणि त्या वस्तू ह्या हातातून त्या हातात वाटेल तशा चाळवीत सोनेमाती मातीसोने असे उलटसुलट तोवर म्हणत बसावे की जोवर कशात माती नि कशात सोने ते ध्यानातही येऊ नये - सोन्याला माती शब्द लागावा, मातीला सोने! पण अशा प्रखर वैराग्याच्या लाक्षणिक शब्दांना संत जे उच्चारित, ते पुढे पुढे तोडातोंडी संतचरित्रलेखक, भक्तगण नि कीर्तनकार शब्दशः खरे समजून नि तीत मन मानेल तसे रंग भरून त्याचे अनेक 'चमत्कार' करून सोडीत. खऱ्या खऱ्या मातीचे अमक्या संताने खरे, खरे सोने केले किंवा श्रीनामदेवांनीं दगड उचलविले ते परीस झाले. परीस म्हणून ज्यांनी हपापून ते घेतले त्यांचे दगड झाले इत्यादी चमत्कारही ह्या वर्गातीलच होत.

उलटपक्षी, शब्दशः खरी घडलेली घटना लाक्षणिक अर्थी सांगताच चमत्कार बने, हा दुसरा वर्ग. तुकारामाच्या जाड पुठ्ठ्यांच्या वाणीछाप वह्या पाण्यात बुडविल्या त्या फुगून वर आल्या - ही घटना खरी पण साधी. तुकोबासारख्या परम श्रद्धाळू नि निरहंकार भगवद्भक्ताने साहजिकपणेच म्हटले, 'विठ्ठलाने माझी अंभगवाणी परत दिली!' तीच भावना बळावून, त्याच लाक्षणिक रंगात ती साधी घटना रंगत रंगत आज तिची एक किती अद्भूत कथा होऊन बसली आहे! साध्या घटनेचा एक दैवी चमत्कार बनला! दामाजीपंतांच्याही कथानकाची अशीच फोड कागदपत्रांच्या आधारेच राजवाड्यांनी केलेली आहे! दामाजीपंतांचा दंड विठू नावाच्या महाराने भरला आणि त्यांना बंदिगृहातून सोडविले ही खरी पण साधी गोष्ट. परंतु त्या महाराचे नांव होते विठू आणि दामाजी होते संत! त्यायोगे भाविक जनांनी विठूचा बोलता बोलता विठ्ठलच करून सोडला!

खऱ्या नांवावर नुसते श्लेष करून त्यावर अद्भूत चमत्कारांच्या रचलेल्या ज्या निव्वळ काल्पनिक कथा तो चमत्कारांचा एक तिसरा प्रकार आहे!

जाट हे जातीचे खरे नाव. त्यावर श्लेष सुचला नि त्याची एक अद्भूत उत्पत्तिकथा त्यावर रचली गेली की, 'महादेवाच्या जटेपासून ते उत्पन्न झाले म्हणून त्यांना जाट नांव पडले! न्हाव्याचे नांव नाभिक असे कल्पून त्यावर लगेच कोटी लढविली गेला की, ते ब्रह्मदेवाच्या नाभीपासून जन्मले, ब्राह्मण मुखातून नि क्षत्रिय बाहूपासून जन्मले या सुंदर रूपकाला अक्षरशः सत्य मानण्याच्या भाबडेपणाइतकाच न्हावी - नापिक - नाभिक हे ब्रह्मदेवाच्या नाभीपासून प्रकटलेले हा विश्वासही भाबडटा! कर्णाच्या नावावर श्लेष झाला. लगेच त्याचा एक अद्भूत

चमत्कार बनला की कर्ण हा कुंतीदेवीच्या कर्णातून - कानातून जन्मला म्हणूनच त्याचे नाव कर्ण! पुन्हा, अलौकिक पुरुषांचा जन्मही अलौकिकच असला तर शोभतो ह्या खुळ्या आदरापायी अनेक थोर पुरुषांना ईशसंभव वा अयोनिसंभव कल्पिण्याकडे सामान्य जनांचा, जगात कुठेही गेलात तरी भाई कल! जीजस हा सुताराचा मुलगा नसून कुमाई मेईला ईश्वरी गर्भापासून झाला ही खिश्चन कथा पाहा. तीच गोष्ट संत नामदेवांची. श्रीनामदेव अलौकिक संत, त्यांचा जन्म अलौकिक असला पाहिजे! तो शोध लावण्याचे काही साधन? -हो हो ! ते शिंपी होते ना? अर्थात तो शिंपी शब्दच ते गूढ उकलवू शकले! या भावनेने शिंपी शब्दाची लगोलग फोड केले गेली. शिंपी म्हणजे शिंपेतला, शिंपेतून उद्भवलेला. पुराणकथा होत्याच तशा काही. त्या साच्यात ढाळताच ही कथाही एक अद्भूत चमत्कार होऊन बाहेर पडली. नामदेवांच्या मातापितरांना एक दैविक शिंप सापडली. घरी आणून पाहतात तो तिच्यात एक अद्भूत बालक! म्हणून नामदेवांना शिंपी म्हणतात!!

चमत्कारांचा एक चौथा गट आहे. त्यास स्थिरटंकीय म्हणू. सारे एकठशी काम. एका संताच्या अनुयायांनी त्याचा एक चमत्कार वर्णिला की दुसऱ्या संताच्या अनुयायांनी तोच चमत्कार आपल्याही गुरूच्या चरित्रात जसाच्या तसा ठोकून दिलाच म्हणून समजावे. नामदेवाने देऊळ फिरविले, तशीच नानकाना मशिदीतून काढून बाहेर घालविले तेव्हा मशीद फिरल्याची कथा ! तशीच इतर संतांची गोष्ट. जनाबाईपाशी पांडुरंगाचा शेला सापडला, तीवर बडव्यांनी चोईचा आळ घातला, तिला सुळावर चढविण्याची शिक्षा झाली. तसेच अगदी चोखामेळ्याचे घडले. त्याच्यापाशी पांडुरंगाचा हार सापडला, बडव्यांनी चोईचा आळ घेतला, त्याला गाडीला बांधून ठार मारण्याची शिक्षा झाली. दोन्ही प्रकरणी पांडुरंग धावून आले, भक्तांना सोडविले. पण त्या भक्तांवर जीव कासावीस करून टाकणाए नि त्यांच्या आप्तेष्टांना त्यांच्या मृत्यूदंडामुळे भयंकर दु:ख तळमळविणार हे संकट पांडुरंगाने मुळातच का आणले, असल्या जीवघेण्या विचित्र लीलांची खोड पांडुरंगास लागलेली आहे हे वर्णिण्यात दयाळू देवाला आपण किती उपद्रवी नि निर्दय बनवीत आहोत हे काही ह्या अद्भूत कथा आळवून आळवून सांगणाऱ्या भक्तजनांच्या नि संतचरित्रकारांच्या ध्यानी आले नाही!

वरील दिग्दर्शनार्थ सुचविलेल्या सर्व कारणांसाठी आज उपलब्ध असलेली संतचरित्रे शब्दन् शब्द यथार्थ असलेले ऐतिहासिक सत्य नव्हे, फार फार तर एक ऐतिहासिक काव्य आहे असे समजूनच ती वाचली पाहिजेत, त्यांचे बोलपट तर ते एक निव्वळ 'चमत्कारिक' नाटक आहे ह्या एकाच भावनेने पाहिले पाहिजेत.

१.६.१ संतचरित्रे आहेत तशीच वाचली जावीत, चित्रे नटविली जावीत

आज उपलब्ध असलेली संतचरित्रे ऐतिहासिक दृष्टीने, आणि ते अक्षर नि अक्षर सत्य आहे अशा भाकड श्रद्धेने पाहण्याचे वा वाचण्याचे तेवढे टाळले की मग ती आहेत तशीच रंगविली जाण्यात काही विशेष धोका नाही. आम्ही तर असे म्हणू, की त्या संतचरित्रांची मोडतोड करून त्यांतील चमत्कारादिकाना फाटा देऊन, त्या भोळ्या नि साधुशील महात्म्यांचे यथार्थ स्वरूप लपवून, त्यांच्या जुन्या भक्तिविजयाची नि संतलीलामृताची नवी सुधारलेली आवृत्ती काढणे हे अगदी चुकीचे, लुच्चेगिरीचे नि अरसिकपणाचेच द्योतक होईल. त्यांच्या त्या भोळ्या भावाच्या,

अद्‌भुत चमत्कारांच्या, टाळचिपळ्यांच्या वातावरणातच ही आमची संतमंडळी खुलून दिसतात. त्यांना अद्ययावत् बनविणे हे एक असह्य विडंबन होईल. नामदेव, तुकारामाच्या त्या वंदनीय नि लोभनीय मूर्ती त्या पागोट्यात, त्या नामघोषात, त्या तुळसीमाळांत, त्या बुक्क्यात, त्या अंगरख्यातच शोभत. नामदेवांना आजच्या दुचाकीवर बसविणे किंवा तुकोबारायांना आजच्या सुटाबुटात जखडणे हा बुद्धिवेडाचा मूर्खपणा आहे, कारण महिपतीचरित्रांतून त्या काळचे जे वातावरण नि भावभावना होत्या त्या जशा यथावत्‌व्यक्तविल्या जातात, तशा त्यात आम्हांस हवी तशी गाळागळ केल्याने केव्हाही व्यक्तविल्या जाणार नाहीत. त्या काळचे समाजदर्शन यथावत्‌घडविणे हेही इतिहासाचेच एक कर्तव्य आहे. आणि महिपतीप्रभृती कवींचे काव्य हाही ह्या अर्थी एक इतिहासच आहे.

दुसरे असे, की संतांच्या ह्या बोलपटांतून व चरित्रांतून त्या चमत्कारादिकाच्या वातावरणानेच अद्‌भूत रसाचा उत्कृष्ट परिपोष होऊ शकतो. आणि अद्‌भूत रस हा एक अत्यंत आस्वाद्य रस आहे. त्या रसासाठी जशा आपण कादंबऱ्या वा अरेबियन नाइटस्‌वाचतो केवळ तशाच दृष्टीने ते चमत्कार पाहावे.

तिसरी गोष्ट अशी की संतचरित्रातील बहुतेक चमत्कार जरी लाक्षणिक किंवा अविश्वसनीय किंवा बनावट असेच असले तरीही त्यामुळे त्या साधुपुरुषांच्या खऱ्या थोरवीस काहीच बाध येत नाही. कारण संतांची खरी थोरवी ही चमत्कारात नसून त्यांच्या पवित्र वाणीत, ग्रंथात आणि परोपकारी नि उदात्त चारित्र्यातच साठविलेली आहे.

जोवर ती ज्ञानेश्वरी, ते तुक्याचे अंभग, ते एकनाथनामदेवादिकाचे अत्युदात्त चारित्र्य आपल्या डोळ्यांसमोर आहे तोवर त्यांच्याविषयी वाटणारा आदर नि पूज्यता ही उणावण्याची भीतीच नको. पण जर तो आदर नि पूज्यता बुद्धिपूर्वक नि यथाप्रमाण वाटावयास हवी असेल, तर त्यांची ती जुनी चरित्रे आहेत तशीच राहू देणे अवश्य आहे.

या सर्व कारणांसाठी सध्याच्या बोलपटात संतचरित्रे आहेत तशीच नि त्यांच्या काळच्या बऱ्यावाईट पण खऱ्याखऱ्या वातावरणातच चित्रपटविली जावीत.

पण संत म्हटला, की तो सर्वज्ञ किंवा सर्वशक्तिमान किंवा देव ज्याच्या अर्ध्या वचनात आहे असा असलाच पाहिजे ही समजूत मात्र खोटी नि खुळचट आहे! हे तेवढे प्रेक्षकानी, वा वाचकानी केव्हाही विसरता कामा नये. भक्तीचा आनंद आध्यात्मिक आहे. त्यायोगे व्यावाहारिक अशी कोणतीही विशेष योग्यता वा सृष्टीनियमांचे ज्ञान किंवा राष्ट्राच्या ऐहिक उत्कर्षाला उपयोगी पडेल अशी कोणतीही गोष्ट, विशेष शक्ती वा युक्ती संतांच्या, योग्यांच्या वा भक्तांच्या अंगी येत नाही. कित्येक संत अगदी निरक्षरच होते. 'नामाच्या महिम्याने' त्यांना श्रीगणेशादेखील आपण होऊन आला नाही मग सर्वज्ञतेचे नावच नको! कित्येक अगदी भोळे, जगाचा तर काय पण देशाचा भूगोल माहीत नाही, इतिहास नाही, राजकारण नाही. त्यांच्या प्रत्येक संकटी देव पावे ही गोष्ट तर त्यांची आहेत तीच चरित्रे खोटी पाडतात. चोख्याला सनातन्यांनी जोखडास बांधले, तेव्हा पांडुरंग येऊन त्याचा प्राण वाचविते झाले; पण त्या चोखामेळा संताला जेव्हा मुसलमानी बादशाहाने वेठीस धरून नेले नि नगराची वेस बांधण्यास जुंपले, तेव्हा पांडुरंग तिकडे फिरकलेसुद्धा नाहीत! तीच वेस बांधता बांधता कोसळली आणि त्याखाली तो संत चोखामेळा

चिरडून मेला, हे संतचरित्रेच सांगतात! मग तेव्हा पांडुरंग का धावले नाहीत? नामदेव, तुकारामादिकाच्या घरी बायकामुले अन्न अन्न करून मेली. 'स्त्री एकी अन्नान्न करून मेली!' हा तुकारामांचाच बोल आहे! 'नामाचा महिमा' एक प्रकारचा आध्यात्मिक आनंद त्या व्यक्तीला देऊ शकला तरी त्या व्यक्तीच्या वा राष्ट्राच्या व्यवहारात त्या नामाच्या महिम्याची कवडीची पत नाही, हे आम्ही स्पष्टपणे ध्यानी ठेवावे.

संत त्यांच्या इतर गुणांनीच थोर आहेत. त्यांचा किंवा भक्तिपंथाचा असा नसता बडेजाव केल्यानेच त्यांच्या चरित्रांचा बोजवारा उडालेला आहे. ते कसे हे पाहावयाचे असल्यास एक उदाहरण म्हणून एागळ भक्तांनी गायलेला आणि संत नामदेव महाराजांच्या नांवावर चापलेला हा खुळचट चमत्कार पाहा!

जुन्या महिपतीने नव्हे, तर अगदी आजच्या आजगावकरांसारख्या लेखकाने श्रद्धापूर्वक 'निर्भीड'च्या फेब्रुवाई अंकातून वर्णिला आहे तो थोडक्यात असा! एका ब्राह्मणाने नामदेवांना बेदरास नेण्याचा आग्रह केला, नामदेव जाईनात. तेव्हा पांडुरंगाने आज्ञापिले - जा. (साधी गोष्ट म्हणजे नामदेवांना जावेसे वाटले. पण कर्ता करविता देव! त्या तात्त्विक भाषेच्या साच्यात झाला; 'प्रत्यक्ष पांडुरंगाने सांगितले, जा!') ब्राह्मणांचा मोठा तांडा घेऊन भजनाचा घोष करीत, नामदेवी बेदर नगरात प्रवेशू लागले. इकडे बेदरचा सुलतान महालाच्या गच्चीवर बसला होता. त्याने तो दिंड्यापताकाचा मेळा पाहून आपले प्रधान काशीपंत ह्यांकडे वळून म्हटले,

'हे कोणाचे सैन्य, आपल्या राजधानीवर चालून येत आहे!' काशीपंताने सेनापतीस बोलावून सांगितले,

'ते सैन्य कोणाचे, कुठं चाललं आहे, इकडे येण्यात उद्देश काय त्याचा शोध करा.'

त्याप्रमाणे बरेच पठाण सैन्य घेऊन सेनापती वेशीकडे गेला नि नामदेवाच्या भजनीमंडळास वेढा दिला. ब्राह्मण भयभीत झाले. पांडुरंगाचा धावा केला. नामदेव पुढे होऊन यवन सेनापतीस म्हणाले,

'त्रैलोक्यनाथ जो पंढरपूरचा पांडुरंग त्याचा मी सेवक, हे ब्राह्मण याचक, उत्सवार्थ इथे आलो, पण उन्मत्त बादशहा, यात्रेकरू नि लढाऊ सैन्य यातला भेद त्यास कळेनासा झाला! तुम्ही वेढा उठवा, मार्ग द्या!, त्यासरशी सेनापतीने वेढा उठविला. (पाहिलेत ना वर्णन! सारा अरेबियन्‌नाइटस्‌चा खाक्या. बादशहा गच्चीवरून बोलतो 'हे मोठे सैन्य' येत असल्याची बातमी न लागण्याइतकी सुलतानी राज्याची व्यवस्था त्या वेळी ढिली नव्हती! नामदेवासांगाती फार तर दोनशेतीनशे ब्राह्मणादिक मंडळी होती ! हे कथेतच स्पष्टपणे सांगितले आहे! पंचापागोटी पताकाचा तो मूठभर गबाळ समाज, बादशहाला पण खड्ग, बंदुका, तोफा असा काही प्रकार न दिसताही ते त्याला मोठे सैन्य भासले! बरे काशीपंत प्रधानालाही पत्ता नाही. अशा प्रकरणी चौकशी करणे तर कोतवालाला बोलावतात का एकदम सेनापतीला? तो सेनापतीही इतका गबाळ की त्यालाही 'हे मोठे सैन्य' आल्याचा सुगावा गच्चीवरून बादशहा बघेतो नाही! सेनापती काही गच्चीवर कधी बसत नव्हता वाटते! पुन्हा, सगळ्यात आश्चर्य हे, की सेनापती पठाणांचे दुसरे मोठे सैन्य घेऊन गेला, तेव्हा समक्ष पाहात असताही एकसुद्धा खड्ग, बंदूक, तोफ नसलेल्या पंचापागोटीपताकाचा भजनकर्ता तो मेळावा त्याला मोठे 'सैन्यच' वाटतो!

सेनापती डोळ्यांवर नि कानांवर पट्ट्या बांधून गेला होता की काय? पुढे तो वेढा देतो तेव्हा ब्राह्मणादिक वारकरी भयाने थरथर कापतात! 'पांडूरंग त्रैलोक्याचा नाथ, त्याचे हे सेवक!' असे नामदेव म्हणाले. ते जर खरे, तर ह्या त्रैलोक्याच्या नाथाने आधी त्या 'उन्मत्त' बादशहाचाच कान पिळून त्याला गच्चीवरच का सांगितले नाही की हे वारकरी आहेत, सैन्य नव्हे म्हणून! बिचाऱ्या वारकऱ्यांना भयाने घाबरगुंडी उडेतो पांडुरंगाने उपद्रव का होउ दिला? नामदेवाने वेढा उठव असे सांगताच म्हणे सेनापतीने वेढा उठवला! किती भाबडेपणाची कथा ही ! सेनापती बादशहाचा बंदा होता. बादशहाची आज्ञा येईतो थांबता, का नामदेवांच्या आज्ञेसरशी एवढा घातलेला सशस्त्र वेढा उठवता?)

सेनापतीने बादशहाकडे येऊन ते वृत्त सांगितले. बादशहा रागावला. नामदेवांच्या मंडळींसह पकडून आणले. ती सारी ब्राह्मण मंडळी दोनशे होती. त्यांना गारद्यांकडून मारवीत मारवीत बेदरच्या बाजारातून चालाविले. हिंदू लोक हळहळू लागले. परंतु बादशहाच्या जुलमास आळा घालण्याचे त्यांना सामर्थ्य कोठे होते?

(हा प्रश्न विचारणारे आजगावकर स्वत:लाच दुसरा प्रश्न का विचारीत नाहीत की, त्या नामदेवाचे धनी जे 'त्रैलोक्याचे नाथ' ते ह्या त्याच्या बिचाऱ्या शेकडो भक्तांची अशी मारहाण नि पायमल्ली चालली असताना नुसती पाहात बसण्याइतके कठोर वा अनाथ कसे झाले? पांडुरंगानेच त्या ब्राह्मणांसह नामदेवांना 'जा' म्हणून सांगितले होते. मग तेव्हाच तिकडे त्या बादशहाच्याही हातापायाच्या मुसक्या बांधून निदान त्या दिवसापुरते तरी त्याला कैचीत का ठेवले नव्हते? एक तर बेदरच्या बादशहापेक्षीदेखील हा आपला पांडुरंग पंगु ठरतो किंवा शक्त असताही स्वत:च्या संतांची पायमल्ली नि छळ निष्कारण चालू देण्याइतका खोडसाळ. तरी ठरतो! ह्या असल्या भाकडकथा आपल्या देवाचीच अशी विटंबना करतात हे आमच्या भक्तांच्या ध्यानीमनीही नसते! भाबडट तारतम्यशून्यतेने आजगांवकर लिहितात त्याचा सारांश असा -) ' त्या सर्व भक्तांना बादशहापुढे मेंढरांसारखे उभे केले, एक गाय आणून तिचा बादशहाचे वध करविला. तेव्हा नामदेवाने देवाचा धावा केला, गाय उठली. बादशहाने नामदेवांना साष्टांग नमस्कार घातला. भगवंताने भक्ताच्या हाकेला उडी घालून हिंदुधर्माची लाज राखली.

(लाज राखली की लाज घेतली? हा नामाचा महिमा की लघिमा? जर देव आले, तर हिंदूंचा इतका छळ करणाऱ्या त्या उन्मत्त बादशहालाच खाटकाच्या हाती सोपवून सगळाच निकाल लावायचा का एक गाय तेवढी जिवंत करावयाची आणि पुन: पुन्हा नि प्रत्यही शतावधी गाई मारून खाण्यास नि हिंदूंना छळण्यास त्या मुसलमानी बादशहास जिवंत ठेवावायचे? तेवढ्याच बादशाह्या थोड्याच दिवसांत विजयनगरच्या रामरायाचे डोके कापणार, सहस्त्रावधी हिंदूंची तालिकोटास कत्तल करणार, हिंदू राजकन्यादिक महिलांना बलात्कारणार, मंदिरांवर नांगर फिरविणार, हे न कळण्याइतका त्रैलोक्यनाथ सर्वज्ञानी पांडुरंग राजकारणाच्या बिगरयत्तेत होता की काय? मग एक गाय तेवढी उठवून हिंदुधर्माची लाज ती काय राखली? पण भक्त जितके दुबळे, तितकेच देव दुबळे. भक्त जितके राजकारणात भ्याड वा भाबडट तितकेच त्यांचे देव! गाय जिवंत उठविली या घटनेला ऐतिहासिक पुरावा बळकट असा नाहीच. बरे ते खरे समजले तरी त्यायोगे नामाचा महिमा वा संतांचे सामर्थ्य अद्‌भूत ठरत नाही. जर मेलेले जिवंत करण्याचे सामर्थ्य हटकून नामदेवांच्या अंगी वा नामाच्या महिम्यात असते, तर

एक गाय तेवढी जपविण्यापेक्षा त्या पिढीत सज्जन असा मरावयास नको होता. संत चोखोबा वेशीखाली चिरडून मेले, नामदेव हळहळले, त्यांचे प्रेत शोधीत त्या ढिगाऱ्यांतून त्यांची हाडे नामदेवांनीच काढली, - पण तिथे पुन्हा नामाचा गजर करून त्यांना चोख्याला जिवंत करता आले नाही! त्या गायीपेक्षा तो संत चोखा नामदेवांना सहस्रपटीने प्यारा होता. त्यांच्या मृत्यूमुळे ते अत्यंत कष्टी झाले होते. मग त्याला का जगविले नाही?

रामदासांनी चितेवर जात असलेल्या एका प्रेतास आशीर्वाद देवून उठविले असाही चमत्कार लिहिला आहे. चितेवरून प्रेते अनेक प्रसंगी जीवनशक्तीचे यंत्र पुन्हा चालू होऊन उठतात ही व्यवहारात केव्हा केव्हा घडणारी गोष्ट, पण रामदासांच्या बोलाफुलास गाठ पडताच तो चमत्कार ठरला इतकेच! नाहीतर समर्थांना संजीवनीचे अचूक सामर्थ्य खरोखरीच असते तर बाजी देशपांडे पावनखिंडीत किंवा तानाजी सिंहगडी पडता आणि शिवाजीराजे विव्हळता, रामदासांच्या आशीर्वादासरशी तसले हिंदू राष्ट्राचे मोहरे तरी जिवंत केले गेले नसते का? प्रत्यक्ष शिवाजीराजे गुडघी रोगाने आसन्नमरण असलेले समर्थांना कळले. समर्थ अत्यंत हळहळले, तेव्हा शिवाजीला तरी जगवायचे होते! शिवाजीच्या मृत्यूची समर्थांना हौस नव्हती, उलट धास्ती होती. 'राजे आम्हांस सोडून गेले' म्हणून समर्थ इतके दु:खी झाले की त्यांनी प्रायोपवेशन स्वीकारले! एका य:कश्चित् बाईसाठी तिच्या नवऱ्याला जिवंत हो म्हणताच हटकून जिवंत करण्याचे सामर्थ्य अंगी असताही बाजी, तानाजी, शिवाजीच्या पत्नींना आणि प्रत्यक्ष महाराष्ट्रराज्यलक्ष्मीला वैधव्यात लोटण्याइतके समर्थ खुळचट होते, नामदेव दुष्ट होते असे तरी म्हणा किंवा रामदासांचे वा नामदेवाचे, हे य:कश्चित् गाय वा माणूस उठविण्याचे नाममहिम्याचे 'चमत्कार' भाकड आहेत, ती बोलाफुलाची गाठ होती व फार फार तर संशयास्पद योगायोग होता असे तरी म्हणा! आणि काही झाले तरी नाममहिम्याने जगात वाटेल ते करता येते किंवा संतांच्या ईश्वरी अधिष्ठानावाचून काही एक यश भौतिक राजकारणात येणार नाही असली पंगू, खुळचट नी भाबडी भाषा तरी सोडा! बरे, हिंदूंना छळणाऱ्या त्या बादशहांचा हातच छाटण्यात अनमान करणारा तो देव काही सासाळू वा मवाळू होता अशी शंकासुद्धा घेता येत नाही. कारण आजगावकर पुढे ठासून सांगतात -)

ह्या नामदेवादिक संतांच्या छळाचे प्रायश्चित्त बेदरच्या बादशहाला लगेच भयंकर रीतीने भोगावे लागले! त्याच्या प्रजाजनांसही भोगावे लागले. कारण थोड्याच दिवसांत सुलतानाच्या वाड्यात नि नगरातील घरांतून असंख्य सर्प निघाले आणि शेकडो माणसांना त्यांनी दंशिले. सर्पदंशितांना खाटेवर घेऊन शेकडो लोक राजवाड्यासन्मुख आले!

काळे, पिवळे, आरक्तवर्ण । गुजगव्हाले लंबायमान ।।
भरोनि निघाले घर आंगण । सर्पे रोधिली अवघी धरित्री ।।
पाय ठेवावा कोठेतरी । हत्ती घोडे राव लष्कर ।।
सर्पे रोधिले अवघे अंबर ।।

(ही धडधडीत कविकल्पना आहे. सत्याचे गालबोटसुद्धा नाही तिला. सर्व पृथ्वी नि अवघे अंबर सर्पांनीच भरले असे म्हणण्यापेक्षा कवीच्या मेंदूत मात्र सर्पच सर्प त्या वेळी भरलेले होते असे म्हणणे त्यातल्या त्यात खरे होईल. त्या सर्पांचे रंगदेखील दिलेले! जणू काय दोन

पिढ्यांनंतर झालेल्या महिपतीने ते समक्ष पाहून नोंदले होते! अशा कवितेच्या पुराव्यावर असे अद्भूत चमत्कार म्हणे सत्य माना, म्हणे 'सिद्ध' होतात!)

नंतर सुलतान घाबरले. काशीपंतांना नामदेवाकडे धाडले. 'संतमहाराज, महावैष्णवाच्या छळाचे प्रायश्चित आपण सुलतानाला दिलेत, आपल्या शापाने किती लोकाचे प्राण हरले ते पाहा! त्या मृतांची नि त्यांच्या बायकामुलांची आपणास दया आली नाही, तर प्रत्यक्ष भगवानसुद्धा त्यांचे रक्षण करू शकणार नाही. तरी दया करा नि आपले सर्पास्त्र आवरून घ्या !, नामदेव ह्या वेळी ब्रह्मानंदात रंगून गेल्यामुळे बेशुद्ध होते. पण त्यांच्या पाठीमागे असलेल्या पांडुरंगाने त्यांना सावध केले. तेव्हा ती प्रेते नि ते बायकामुलांचे हाहाकार पाहून ते द्रवले, 'देवा, हा हाहाकार बंद करा' म्हणून पांडुरंगास प्रार्थिले. तेव्हा ती सर्व प्रेते खाडकन्उठून बसली नि सर्पही जागच्या जागी अदृश्य झाले!

(अपराध केला सुलतानाने, पण देवाने जे सर्पास्त्र सोडले त्याने हालहाल होऊन मेले शतावधी प्रजाजन. मुस्लिमच नव्हेच तर नुसते 'प्रजानन' म्हणजे हिंदूसुद्धा! बायकापोरे घरोघर हाहाकार करीत राहिली हिंदूंची, लोकांची, पण ज्या दुष्टाने अपराध केला, संतांचा छळ केला, त्या सुलतानाला मात्र त्या लाखो सर्पांतून कोणी चाटूनसुद्धा गेला नाही, त्याने क्षणभर तरी भूमीवर गडबडा लोळावे इतका एक चावासुद्धा घेतला नाही. न त्यासची स्वत:ची बायकामुले दंशिली! संत तर ब्रह्मानंदाच्या बेशुद्धीतच होते, पण ज्याने हे सर्पास्त्र सूड घेण्यासाठी सोडले तो देवही शुद्धीवर नव्हता म्हणायचा! त्या पांडुरंगात जर काही राम असता तर त्याने प्रथम तो रावण गाठला असता, पहिला सर्प जो सोडायचा तो हिंदू वैष्णवांचा छळ करणाऱ्यावर एवढा राजकीय प्रधान, त्याने का येऊन सांगायचे की सर्पास्त्र मागे घ्या बरे, काशीपंत एवढा राजकीय प्रधान, त्याने तर उलट असे सांगावयास पाहिजे होते की मुसलमानी तक्तास तोडून हा वैष्णवांचा झेंडा फडकविणारी हिंदूपदपादशाहीच स्थापा! पण असे संत, स्वप्नातली सर्पास्त्रे नि असे प्रधान हिंदूत तोवर होते म्हणूनच ती बादशाही तक्तेही तशीच राहिली यात काय आश्यर्च! आणि जेव्हा रामदास हे संत, वाघनखे, भवानी नि भाऊसाहेबी घण ही शस्त्रे आणि पहिले बाजीराव पंतप्रधान झाले, तेव्हा त्या तक्तांचा लगोलग चुराडा उडाला ह्यात तरी काय आश्चर्य!!)

वास्तविक पाहता नामदेवांदिक पूज्य संतांनी त्यांच्या परिस्थितीत त्यांच्या शक्त्यनुसार नि बुद्धीनुसार जे करता येईल ते जनहित केले हेच त्यांचे उपकार, हाच त्यांचा महिमा. नामाचा महिमाही इतकाच की इहलोकातील खडतर जीवनामुळे त्रस्त झालेल्या मनाला आजूबाजूच्या परिस्थितीचा विसर पाडण्याचा नि ब्रह्मानंदासारखा आनंद देण्यास या नामापासून वैयक्तिक उपयोग होतो. पण त्यापलीकडे ऐहिक सृष्टीतील घडामोडीत त्या नुसत्या नामाच्या महिम्याचा काडीचाही उपयोग नाही. ब्रह्मानंद लाभला, संत झाला, समाधी साधली की तो मनुष्य कर्तुमकर्तं समर्थ, सर्वज्ञ, सर्व प्रकरणी परमप्रमाण असा कोणी मनुष्य होतो नि त्याच्या शब्दासरशी देव वाटेल ते उलटसुलट करू लागतो, ह्या भाकड समजुतीपायीच त्या संताची नसती विटंबना होते. ती भाकड समजूत अशा बोलपटांनी अधिकच बोकाळण्याचा संभव उरू नये यास्तवच तिचा असा विवेचक बुद्धीने तीव्र प्रतिकार करणे क्रमप्राप्त कर्तव्य होऊन बसते.

***

१.७ लोकमान्यांच्या आठवणी कशा वाचाव्यात ?

लोकमान्य टिळकाच्या आठवणी आणि आख्यायिका पुण्याचे श्रीयुत बापट यांनी संग्रहित करून महाराष्ट्रसच नव्हे तर उभ्या हिंदूस्थानास उपकृत केले आहे. लोकमान्यांसारख्या तपोतपे एका राष्ट्राच्या नेतृत्वाचे महत्कार्य करणाऱ्या पुरुषाच्या आयुष्यात शेकडो प्रसंग, शेकडो व्यक्ती, शेकडो परिस्थिती आणि शेकडो विषय उदय आणि अस्त पावत गेलेले असल्याने त्या त्या प्रसंगी, त्या त्याविषयी त्या असामान्य धुरंधुराने कशी कशी तडजोड करीत, पेचापेची लढवीत आणि पवित्रे पालटीत आपले राष्ट्रीय कार्य अव्याहतपणे चालू ठेवले तो इतिहास ह्या महत्त्वाच्या पुस्तकामुळे अत्यंत सुबोध, मनोरंजक पण परिणामकारक रीतीने लोकाच्या दृष्टीसमोर उभा राहू शकतो.

परंतु त्या इतिहासाचे मर्म कळण्यासाठी ह्या सुट्या आठवणी व आख्यायिका कशा वाचाव्या हे मात्र कळले पाहिजे. कोणत्याही थोर पुरुषाच्या आठवणी लिहिणारे सारेच त्यांच्या इतकेच थोर असतात असे नसते. अर्थातच त्या आठवणी त्या लेखक व्यक्तींनी शक्यतो अक्षर नि अक्षर सांगण्याचा प्रयत्न केला तरी नैसर्गिक स्मृतिविभ्रम वा बुद्धिक्षमता आपापली छाया त्या वृत्तांतावर पाडल्यावाचून आणि त्यास किंचित्पुसट केल्यावाचून राहात नाहीत व हे अगदी स्वाभाविकही आहे.

दुसरी गोष्ट ही की जरी एक वेळ अगदी अक्षरशः टिपून ठेवलेली आठवण असली तरी ती कोणच्या तरी फुटकळ प्रसंगाचीच असल्याने त्या परिस्थितीत त्या व्यक्तिविशेषाशी बोलताना जी वाक्ये बोलली गेली ती सर्व परिस्थितीत आणि त्या व्यक्तीची स्वभाविक माहिती आपल्याला सर्वस्वी माहीत असणे कठीण असल्यामुळे त्या विषयावरील त्या थोर पुरुषाची निरपेक्ष मतेच व्यक्त करीत होती असे समजता येणे शक्य नाही. उदाहरणार्थ शिवाजीराजाची एक कल्पित गोष्ट घेऊ या. महाराज एक दिवस मंत्र्यांसमवेत बसले असता एका मंत्र्याने उत्तरेवर स्वारी करावी की नाही हे विचारले. त्या मंत्र्याविषयी महाराजांचे मनात थोडासा किंतू उत्पन्न होण्यासारख्या गोष्टी लागोपाठ घडत आलेल्या होत्या; परंतु महाराजांच्या खोल स्वभावानुरूप त्यांनी त्याची कोणाशीही वाच्यता केली नाही. तेव्हा अशा संशयास्पद मनुष्याची चौकशी करण्यापूर्वी त्याला काही दिवस वागवून घ्यावा पण त्यावर विश्वास टाकू नये म्हणून महाराज म्हणाले, 'छे! छे! उत्तरेशी आपला काय संबंध! आपली शक्ती किती! आपली उत्तरेवर स्वारी करण्याची मुळीच इच्छा नाही !' हे वाक्य त्या सभेस उपस्थित असलेल्या वृत्तलेखकाने ध्यानात ठेवले आणि कोणच्या परिस्थितीत ते वाक्य उच्चारले गेले याची कल्पना नसल्याने महाराज वारल्यानंतर ती आठवण म्हणून ते प्रसिद्ध केले. साधारण वाचकाचा समज झाला की महाराज उत्तरेवर स्वारी करण्याच्या विरुद्ध होते. तेवढ्यावरच न भागता श्रीमंत बाजीराव जेव्हा 'मुळावरच घाव घातला पाहिजे' म्हणून गर्जत पराक्रमाची कुऱ्हाड पाजळून निघाले तेव्हा त्या स्वारीत जाऊन जीव धोक्यात घालण्यास भिणाऱ्या कित्येक भागूबाईंनी तो आठवणीचा आधार घेऊन 'शिवाजीदेखील उत्तरेच्या स्वारीस विरुद्ध होते! इतकी आपली शक्ती नाही ! म्हणून म्हणाले होते' असे कुणकुणत आपला भित्रेपणा खरा शहाणपणा होय अशी आपली स्वतःची समजूत करून घेऊ लागले इतकेच नव्हे तर बाजीरावासच वेड्यात काढू लागले!

ह्या कल्पित गोष्टीतला सगळा विपर्यास आठवणी वाचताना काय तारतम्य लक्षात ठेवावे लागते हे न कळल्याने झाला. ह्या उदाहरणावरून कोणाही थोरामोठ्यांचा आठवणी वाचताना मुख्य गोष्ट जी वाचकाना ध्यानात ठेवली पाहिजे ती ही की त्यातील कोणत्याही एका आठवणीनेच त्या पुरुषाची तद्विषयक मते अमुकच होती म्हणून आपण सिद्धान्त ठरवू नये; तर त्या विषयावरील निरनिराळ्या प्रसंगी आणि परिस्थितीत त्या पुरुषाने काय मते व्यक्त केली ती सर्व ऐकत्र करून त्यांचा समन्वय लावून पाहावा आणि मग तो समन्वय जुळला तर त्या पुरुषाची त्याविषयी अशीच मते होती असा सिद्धान्त करावा. केव्हा केव्हा असेही होईल की एकाच विषयावर त्या पुरुषाची इतकी विचित्र मते निरनिराळ्या आठवणीत प्रसिद्ध झालेली असतील की त्यांच्या परिस्थित्यादिक मऱ्यादांचा विचार केला तरी समन्वय जुळू शकणेच अशक्य व्हावे. अशा वेळी त्या विषयावर त्या पुरुषाचे निश्चित मत अमुकच होते असा सिद्धान्तच करू नये. किंवा त्याचे मत बदलत गेले असा सिद्धान्त करावा. तथापि त्या दुसऱ्या सिद्धान्तापेक्षा पहिलाच अधिक तर्कशुद्ध होय.

परंतु पुष्कळ वेळा हे नियम ध्यानात न ठेवल्याने लोकमान्यांसारख्या विलक्षण पुरुषाच्या भिन्न परिस्थितीत 'देशे काले च पात्रे च' या न्यायाने दिलेल्या एकाच विषयावरील भिन्न दिसणाऱ्या मतांपैकी आपणांस अनुकूल पडेल तेवढेच मत वा वाक्य वा आठवण लोक उचलून, प्रथम स्वतःची आणि मग दुसऱ्यांची फसवणूक केल्याचा दोष कोणी समजून आणि कोणी न समजून स्वतःच्या पदई पाडून घेतात. उदाहरणार्थ अस्पृयतानिवारणाविषयी लोकमान्यांच्या मताचा प्रश्न घेऊ. दुसऱ्या खंडात शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी यांनी दिलेल्या आठवणीत लोकमान्यांनी त्यांस त्या काळात सांगितले होते की, तुम्ही अस्पृश्यता निवारण्याच्या सभेचे अध्यक्षपद समाज त्या मताकडे झुकेतो स्वीकारू नये. या शंकराचार्यांना त्या काळी दिलेल्या मतास टिळकांचे मत समजून कोणी म्हणतात 'अहो लोकमान्य बघा! प्रत्यक्षपणे अस्पृश्यता टाकून देण्यास समाज सिद्ध होईतो अशा चळवळीत पडण्याच्या साफ विरुद्ध होते, आणि म्हणून आम्हीही त्या चळवळीत समाज सिद्ध होईतो पडणार नाही!' परंतु प्रत्येक गोमागणेश जर टिळकानी शंकराचार्यांस दिलेला उपदेश स्वतःस दिला असे समजून समाज सिद्ध होईतो अस्पृश्यता निवारणार्थ प्रत्यक्ष काही एक करणार नाही तर तो समाज सिद्ध होणार तरी कसा? एखादे दिवशी उजाडताच उभा हिंदू समाज पूर्वी पृ्थ्वी गाईचे रूप धरून विष्णूचे दाराशी उभी राही त्याप्रमाणे आपण होऊन रातोरात एकाएकी मत पालटले गेल्याने त्या महाशयाचे दाराशी गायीचे किंवा प्रस्तुत योग्यतेस शोभणारे बैलाचे रूप धरून उभा राहील आणि करुण हंबरडे फोडून म्हणेल, 'अहो श्रीयुत गोमा गणेश! हा मी हिंदू समाज रातोरात झोपेतून कुशी पालटता पालटता सहजगत्या मन पालटले गेल्याने आज अस्पृश्यतानिवारणास सिद्ध झालेलो आहे' असे का या गृहस्थास वाटते? तसे त्यास वाटत असले तरी तसे लोकमान्यांस वाटत नव्हते. कारण आणखी एका आठवणीत श्री. शिंदे यांनी सांगितले आहे की जेव्हा मी टिळकास म्हणालो मी अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य सोडू की काय? तेव्हा टिळकानी स्पष्ट सांगितले, 'तसे मुळीच करू नका.' (खंड दुसरा पृ. २०३) शिंदे यांचे अस्पृश्यतानिवारणाचे प्रयत्न म्हणजे प्रत्यक्ष महारमांगांत मिसळून त्यांस शिकवून, धंदे देऊन सार्वजनिक नव्हे, घरादारातून देखील अस्पृश्यता हे नाव उरू नये; मनुष्याने मनुष्यास पशूहून दूर समजावे ह्या नीचवृत्तीचा आम्हांतून नायनाट करावा अशा तीव्र स्वरूपाचे असताना, त्यास टिळकानी आग्रहाने ते प्रयत्न चालवा

म्हणून सांगितले. कारण त्यांस माहीत होते की समाज केल्याने सिध्द होतो. शंकराचाऱ्यास त्यास सिद्ध झाल्यानंतर मिळावयाचे असते तेही केव्हा केव्हाच - पण बाकीच्यांनी तो समाज सिद्ध करण्यासाठी समाज सिद्ध नसतानाच अस्पृश्यता निवारणादी क्रांतिकारक चळवळी हाती घ्याव्या लागतात. त्या क्रांतिकारक चळवळी हाती घेण्याचे आधी केव्हा केव्हा आपले शिर हाती घ्यावे लागते म्हणून कोणास भीती वाटून स्वतःस तसे करवत नसेल तर करू नये. परंतु निदान आपल्या भीतीस लोकमान्यांच्या मताचे पूट देऊन तोच शहाणपणा म्हणून स्वतःस आणि दुसऱ्यास फसविण्याचा यत्न करू नये. ज्यास लोकमान्यांचे अस्पृश्यतेवरचे खरे मत पाहिजे असेल त्यांनी वरील आठवणींबरोबरच त्या विषयावरील सर्व आठवणी वाचाव्या म्हणजे त्यांचे खरे मत काय होते ते प्रदर्शित होईल. ह्या विषयावर लोकमान्य म्हणतात -

'पेशव्यांच्या वेळीही अस्पृश्यांचे हातचे पाणी ब्राह्मण प्याले. जर अस्पृश्यता देवास मान्य असेल तर असल्या देवास मी देवच मानणार नाही!' ह्या वाक्याबरोबर त्या ७००० वर समाजात जो टाळ्यांचा गजर उडाला त्याबरोबर मंडप खाली कोसळून पडतो की काय असे वाटले. आता ह्या रोगाचा नायनाट झालाच पाहिजे. (खंड २ रा. पृ. २०४) हे मत टिळकानी सार्वजनिक व्याख्यानात संागितले होते. एकट्या व्यक्तीजवळ नाही.

समाजात एखादी गोष्ट क्रांतिकारक आहे हे कळताच तिचा नायनाट करण्यासाठी लोकमान्य वेळी समाजाचे पुढे एकच काय पण दहा पावलेदेखील टाकून तिथेच ठाण मांडून कसे ठाकत हे ज्यास पाहावयाचे असेल त्याने त्यांच्या झुंजीच्या काळातील स्फूर्तीदायक वृत्तान्त आठवावा. 'मेलेल्या म्हशीस मणभर दूध' या न्यायाने लोकमान्य गेल्यावर आता जे लोक असे म्हणतात की 'अहो लोकमान्य पाहा! सुधारणा त्यांनीच कराव्या!' चहा प्रकरणात त्यांच्याच वृत्तीच्या लोकानी ते जिवंत असता त्यांच्यावर दहाबारा वर्षे कडक बहिष्कार घातलेला होता. त्यांस भट मिळू दिला नाही. लग्नाची अक्षत त्यांस स्वतः देवळात जाऊन द्यावी लागली. वाईच्या धर्मपत्रात तर प्रच्छन्न सुधारक आणि वेदशास्त्र पाखंड म्हणून त्यांच्यावर धर्ममार्तंडाचे सारखे हल्ले चाललेच होते. पण तरीदेखील न्याय्य दिसले, समाजहितकारक दिसले, तेव्हा तेव्हा समाजाचे पुढे एकेक पाऊल इतके जपून टाकणाऱ्या लोकमान्यांनीसुद्धा गीतारहस्यात आचार्यांच्या मताशी होत असलेला आपला प्रामाणिक मतभेद मांडण्यास कमी केले नाही. त्या वेळेस त्यांच्यावर झालेला भडिमारही हेच शिकवितो की समाजहितार्थ वेळेवर दहा पावले देखील ते समाजाचे पुढे जाण्यास कचरत नसत. कचरते तर ते आपल्या सामाजिक कर्तव्यास कीर्तिलालुपतेपुढे बळी देते. तसा त्यांनी बळी दिला नाही म्हणूनच ते लोकमान्य!

एकाच प्रसंगाची आठवण भिन्न व्यक्ती आपापल्या ग्रहणशक्ती - नि धारणाशक्तीप्रमाणे कशा भिन्नपण देतात हे पाहावयाचे असेल तर नाशिकच्या क्रांतिकारकाशी त्यांच्या झालेल्या भेटीचे वर्णन त्या प्रसंगी प्रत्यक्ष उपस्थित असलेले श्री. भट आणि दातार या दोन नामांकित महाराष्ट्रीयांनी कसे दिले आहे ते पाहावे. श्री. भट यांनी पहिल्या खंडात दिलेल्या त्या प्रसंगाच्या आठवणीच्या वाचनाने टिळकाच्या त्या भेटीविषयी जी कल्पना मनात उभी राहते तिच्यापेक्षा श्री. दातारशास्त्री यांनी दिलेल्या दुसऱ्या खंडात त्याच भेटीचे वर्णन आणि मथितार्थ वाचला असता फार निराळ्या प्रकारची कल्पना मनात येते. हे उदाहरण एवढ्याचसाठी द्यावयाचे की, अशा फुटकळ आठवणी एकत्र करून त्या वाचल्या तरच थोर लोकाच्या वर्तनाविषयी किंवा

मतांविषयी काही यथातथ्य कल्पना करता येते. एकाच्या किंवा एखाद्या आठवणीवरून ती एकपक्षी वा एकांगी होण्याचा संभव असतो.

हा नियम न पाळता कुठल्या तरी एखाद्या आठवणीतील कुठले तरी एखादे वाक्य उचलून तेच अधिकाराचे मत म्हणून समजल्याने जनतेला कसे राष्ट्रघातक वळण लागते याचे परिणामकारक उदाहरण पाहिजे असेल तर तेही दुर्दैवाने आपल्या अवलोकनात अनेक वेळा आहे. लोकमान्य वारंवार काही काही कार्यांविषयी म्हणत, 'माणसे कोठे आहेत? चाळीस असतील तर मी येतो.' 'शंभर असतील तर मी येतो.' असा काही लाक्षणिक आकडा सांगून ते साहसी माणसास आपण तसे साहस का करीत नाही ते सांगत. आता लोकमान्यांसारख्या लोकनायकाने काही माणसे दाखवा, मी नायकत्व करतो या म्हणण्यात पुष्कळ अर्थ आहे. परंतु तेच वाक्य उच्चारून जर प्रत्येक मनुष्य दुसऱ्यास उत्तर देऊ लागला तर केवढी अनवस्था उत्पन्न होईल ती पाहा. लोकमान्य ती वाक्ये राजकारणातील साहसी चळवळीविषयी बोलत. दुर्दैवाने आम्हांस राजकारणास शिवता येत नाही. अस्पृश्यतेचा जो आम्ही नायनाट करू पाहत आहो, त्या आमच्या कृत्याविषयी अस्पृश्यतेने आमचा सूड उगविण्यासाठी राजकारणात तरी अस्पृश्यता मानणे आम्हांस भाग पाडले आहे. तेव्हा तो प्रश्न सोडून देऊन संघटनेच्या राष्ट्रीय आणि धार्मिक कार्यातही 'माणसे आणा, मी येतो,' हे वाक्य आळशी आणि भित्र्या लोकाचे कसे ब्रीद बनू पाहत आहे, आणि त्यामुळे कोणतेही नवीन धाडस, नवीन साहस, नवीन भरारी राजकीय कार्यातही कशी अशक्य होत आहे एवढेच आपण पाहू.

एखाद्याने एखादी वर्गणी काढली असता, ते कार्य मान्य असूनही जर प्रत्येक जण त्यास म्हणेल शंभर रूपये जमले की एकशेएकावा माझा! ज्याकडे जावे तो म्हणतो शंभर रूपये दाखीव की एकशे एकावा मी देतो. इतकेच काय, पण ज्याने वर्गणी काढली तोही लोकमान्यांचा भक्तच असल्यामुळे त्यांच्या ह्या फुटकळ वाक्यासच ब्रीद मानणार आणि म्हणणार शंभर रूपये जमले की मीही एक टाकीन ! आधी टाकणे म्हणजे मूर्खपणा होय. अशा परिस्थितीत पहिले शंभरच कधी जमणार नाहीत आणि अर्थातच ते न जमल्याने वर्गणीही शून्यावर कधीही जमणार नाही. तीच स्थिती माणसांची. प्रत्येक जण जर 'चाळीस माणसे आणा, मी एकेचाळिसावा' म्हणून म्हणेल आणि प्रत्येक जण जर या अकर्मण्यतेपुरताच टिळक बनू पाहील तर पहिली चाळीस माणसे तरी मिळणार कशी? चाळिसानंतर येण्याचे ब्रीदवाक्य तुच्छ मानून 'जर इतर कोणी तुझी हाक ऐकत नसेल तर चल, तूच एकटा चल आणि ह्या तुझ्या हिंदू जातीच्या कल्याणार्थ, मंगलार्थ, हे आपले तन, मन, धन, प्रसंगी हे आपले शिर तिच्या चरणावर एकटा तू अर्पण कर! तुझे कर्तव्य तू कर! इतर करोत न करोत! तर चल, एकटा चल!' असे, ब्रीदवाक्य लिहिलेला ध्वज घेऊन कोणी तरी पुढे, प्रथम पुढे घुसणार नाही तर कोणीच पुढे येणार नाही! कार्ये कधीही होणार नाही!

जेव्हा जेव्हा महान कार्ये घडली, मनुष्यजातींचा कायापालट करून टाकणाई भूकंपीय महान आंदोलने पृथ्वीस थरारत गेली तेव्हा तेव्हा चाळीस जमावे म्हणून चाळिसांकरता वाट न पाहता समाजाचे पुढे एक पाय नव्हे तर एक शतक पुढे जाणाऱ्या कोणा ना कोणीतरी पुरस्सराने, प्रचारकाने आणि हुकम्यानेच ती शक्यतेच्या कक्षेत आणून सोडलेली आहेत. वानरसेनेचा मागमूसही नसता, एकटा हनुमान एक पाऊलच नव्हे तर समाजाचे पुढे एक समुद्र उल्लंघून

गेला. एकटा गेला. चाळिसांकरता न थांबता आपले एकट्याचे शिर हातात घेऊन गेला आणि सीतेचा शोध लावला. तेव्हा मागून वानरसेनेचा दळभार एकेक पाऊल टाकीत रामचंद्रजी लंकेवर आणू शकले. एकटा कोलंबस समाजाचे पुढे एक खंडचे खंड जाऊन कोणाची वाट न पाहता अमेरिकेच्या तटावर झेंडा रोविता झाला. आणि नंतर स्पेनच्या आणि पोर्तुगालच्या नौसैन्याचे संचालक एकेक पाय पुढे टाकीत त्या सेनेकडून अमेरिका जिंकते झाले. येशू ख्रिस्ताने खिश्चेनिटी काढली तेव्हा तो एकटा होता. महंमद त्या दरीत एकटा होता की जेथे त्याने मुसलमानी धर्माची मुहूर्तमेढ रोवली. ते एकेकटे पुढे झाले तेव्हा चाळीस जमू शकले आणि आज कोटी कोटी लोक त्यांचे झेंड्याखाली डुलत आहेत, नाही तर प्रथम चाळीस जण ख्रिश्चन धर्मावलंबी झाल्यावर मग मी ख्रिश्चन धर्म काय तो सांगेन असे जर येशूने म्हणाला असता तर ख्रिश्चन धर्म काय हे कळण्यापूर्वी ख्रिश्चन होणे शक्य नसल्याने आज ख्रिश्चॅनियांचे नावही ऐकू येते ना!

म्हणून तुम्ही 'चाळीस माणसे आणा मी येतो,' किंवा समाजाच्यापुढे एक पाऊल मी टाकतो हे म्हणणे सेनापती किंवा लोकनायक याला जरी शोभते तरी त्याचा आधार घेऊन प्रत्येक अनुयायानेही तेच आपले ब्रीदवाक्य करून दुसरा कोणी चाळीस माणसे आणीतो जेठा मारून स्वस्थ राहण्यातच शहाणपणा समाजावा असा त्या वाक्याचा मुळीच अर्थ होत नाही. टिळक म्हणत 'चाळीस आणा' म्हणजे 'तुम्ही प्रथम पुढे व्हा.' जो पहिल्याने पुढे होईल तो मूर्ख नव्हे तर तोच खरा टिळकाचा चेला! कारण तो पुढे झाल्यानेच चाळीस पुढे येणे संभवेल आणि मग लोकनायकही येऊन मिळतील.

लोकमान्यांच्या असल्या एकट्या दुकट्या वाक्यासच त्या विषयावरील त्यांची निरपेक्ष आणि सांगोपांग मते असे समजल्याने भित्रेपणासच शहाणपणा समजण्याची काही लोकांस कशी खोड लागत आहे हे बरेच वेळा अनुभवास आल्याने त्या वाक्यांचा खरा अर्थ आळशी लोक समजतात तसा लावणे कसे मूर्खपणाचे आहे हे स्पष्ट करून दाखविले. परंतु आम्ही प्रथमारंभी सांगितल्या नियमाप्रमाणे ह्या विषयावरच्या लोकमान्यांच्या सर्व आठवणी एकत्र करून वाचल्या तर त्या त्यांच्या पहिल्या वाक्याचा अर्थ कसा लावावा हे भाष्यही त्यांनीच सुदैवाने लिहिलेले आढळून येईल. उदाहरणार्थ वामन मल्हार जोशी यांची आठवण पाहा -

जोशी : पण हा मार्ग धोक्याचा आहे. त्याला लोकाची खरी सहानुभूती पाहिजे.

टिळक : (किंचित् खेकसून) पण लोक म्हणजे कोण? तुम्ही आम्ही इष्ट मित्र, इत्यादी मिळूनच लोक होतात!

जोशी : पण ते खरेखुरे पाहिजेत. म्हणजे चिकाटीचे, न डगमगणारे असे शंभर लोक दाखविलेत की ह्या मार्गाने एकशेएकावा मी आहे.

टिळक : बरे शंभर आज सिद्ध नाहीत असे समजा, पण नाहीत म्हणूनच शंभर गोळा करायला नको का? चला, आजपासूनच आपण या कामाला आरंभ करू या. मी पहिला. तुम्ही दुसरे होता? शंभर मिळाल्यावरच कार्य आरंभू; त्या वेळेसदेखील मी पुढे होईन. काय बाधा असेल ती मी सोशीन. मागाहून इतर चला. होता

ना दुसरे? काम शंभर मिळाल्यावर सुरू. सध्या नुसते नाव नोंदावयाचे. काय एकशे एकावे होण्यास देखील इतका उशीर!

महाराष्ट्रातील तरुणांनो, हा पाहा खरा टिळक! 'या; मी पहिला!' या वाक्यात प्रतिबिंबित झालेल्या या ब्रीदास पाळा! मग शंभर काय, शंभरहजार लोक येतील. न आले तरी तुझे कर्तव्य तू करून जाशील! चाळिसांच्या मागून लोकनायक येतील. पण लोकनायकास येणे शक्य करणारा ते चाळीस जमविण्यासाठी तू पहिला हो! तेव्हा महत्कार्ये घडतील! तेव्हा हिंदू जाती पुनः खडबडून 'ध्येयं वा साधयेत् । देहं वा पातयेत्' म्हणून गर्जना करीत संघटनांच्या जातीच कर्मक्षेत्रात उभी राहील.

आश्चर्याची गोष्ट ही की 'चाळिसानंतर मी येईन' किंवा 'समाजाच्यापुढे एकच पाऊल टाका' ही टिळकाची वाक्ये महाराष्ट्रात सर्वतोमुखी झालेली आहेत. परंतु 'मी पहिला!' हे वाक्य काही तितके लोकप्रिय झालेले दिसत नाही. अशा पेचात पाडणाऱ्या, अडचणीत आणणाऱ्या, कातडीस झोंबणाऱ्या आठवणी न आठवणे हे साहजिकच आहे! ज्यांनी कर्मक्षेत्रातून पाय काढताना समाजाचे पुढे एक सोडून दहा पाय पाठीमागे टाकण्यास कमी केले नाही त्यांनी कर्मक्षेत्रात पाय पुढे टाकताना तो समाजाच्या पुढे एकच पाऊलभर आहे म्हणून टिळकाची ग्वाही देऊन काळजी वाहावी आणि पळ काढताना चाळिसांची तर काय पण एकाचीही वाट न पाहता 'मी पहिला' म्हणून जे प्रथम पळाले आणि माजघरात जाऊन दडले, त्यांनीच पुन्हा परत तोंड देण्याचे प्रसंगी एकटे पुढे जाणाऱ्यास मूर्ख आणि साहसी म्हणून दुषून लोकमान्यांचेवरील भक्तीसाठी आपण समाज सिद्ध झाल्याविना चाळिसावा तर काय पण शंभरावा सैनिक होण्यास काकू करावी यात काहीच यात काहीच आश्चर्य नाही. टिळकाच्या सोईस्कर शिकवण्या तेवढ्या पाळणे हीच टिळकभक्तीची त्यांची व्याख्या आहे!

परंतु अशा लोकांस सोडून दिले तर ज्यास टिळकाचे काय किंवा दुसऱ्या कोणा थोर पुरुषाचे खरे हृद्गत काय हे प्रामाणिकपणे जाणावयाचे असेल त्याने त्याच्या एकेका विषयावरील समग्र आठवणी आणि वचने एकत्र करून वाचावी. हाच त्यांच्या मताचा खरा अर्थ समजण्यास एकमात्र उपाय आहे.

- (केसरी, १६२६)

***

२ विज्ञाननिष्ठ निबंध भाग २

२.१ दोन शब्दांत दोन संस्कृती

युरोपमध्ये वा अमेरिकेत आज आपण पाय टाकल्याबरोबर आपल्या कानावर जर कोणचा सर्वंकष शब्द पडत असेल तर तो 'अप-टु-डेट ' 'अद्ययावत्' हा होय. अगदी यःकश्चित् बूटपॉलिशची डबी आपण विकत घ्यावयास गेलो तरी दुकानदार चटकन् आपल्याला सांगेल की, 'हीच डबी घ्या रावसाहेब!' 'का, हीच का?' असे विचारताच तो उत्तरेल, 'कारण ही अगदी अप् टु-डेट् आहे बघा!' शिंप्याकडे गेलो तर शर्टचा, कोटाचा, जाकिटाचा, पोलक्याचा, लहंग्याचा - अनेक घाट दाखवून त्यातल्या त्यात उत्तम नि ग्राह्य म्हणून जो घाट तो पुढे करील तो तसा उत्तम नि ग्राह्य का आहे त्याची सारी कारणे एका शब्दात व्यक्तविण्यास्तवी तो झट्कन उद् गारेल - 'अगदी अप्-टु-डेट्! अगदी अद्ययावीत्!' उत्तम म्हणजे अप्-टु-डेट्असे ते अप्-टु-डेट् वेष, अप्-टु-डेट् माहिती, अद्ययावत्सोयी - म्हणजे त्या त्या पदार्थातील सर्वोत्कृष्ट प्रकार! जो मनुष्य अप्-टु-डेट् नाही तोच अजागळ. हा अद्ययावत्पणा, अपटु-डेट्पणा त्यांच्या बुटाच्या बंदापासून तो वीजदिव्याच्या बटनापर्यंत जिथे तिथे आढळून येतो. त्यांच्या कालच्या बंदुकीपेक्षा आजची सरस, कालच्या विमानापेक्षा आजचे सरस, लंडनच्या या टोकाच्या खोलीत बसून ते परवा लंडनच्या त्या टोकाच्या घरातील बसलेल्या मनुष्याशी बोलू लागले. तर आज ते लंडनच्या त्याच खोलीत बसून अमेरिकेत बसलेल्या मनुष्याशी दूरध्वनीने बोलत. काल ते त्याच लंडनच्या खोलीतून स्कॉटलंडच्या घरात मित्राकडे तोंड करून सकाळचा बाजारभाव विचारतात आणि लगेच तोंड वळवून मुंबईत बसलेल्या अडत्यास सकाळचे सकाळी ते कळवितात! असा त्यांचा 'आज' त्यांच्या 'काल'च्यापुढे सारखा धावत आहे; 'काल'मागे पडत टाकाऊ बनत आहे. त्यांचा प्रत्येक 'आज' 'कालच्या'हून इतका अधिक समंजस, सकस, सरस, ठरत आहे की, त्यांचा 'कालवरचा' विश्वास ढळून 'आज'वरच अढळपणे बसलेला आहे; इतका अढळ की, प्रस्तुतच्या युरोप-अमेरिकन जीवनाचे, संस्कृतीचे, प्रवृत्तीचे मुख्य लक्षण जर कोणच्या एका शब्दात अपवाद वजा घालुन व्यक्तविले जात असेल तर ते त्या अद्ययावत् अपटु-डेट्याच शब्दात होय. प्रस्तुतच्या युरोप अमेरिकन संस्कृतीचे विशेषनाम आहे - अप-टु-डेट अद्ययावत्!!

पण आपल्या हिंदुराष्ट्रात आजही आमच्या मनोभूमीत खोल खोल पाळेमुळे खुपसून जी साऱ्या जीवनास व्यापीत फैलावलेली आहे त्यास संस्कृतीचे नुसते मुख्य लक्षण जर कोणच्या एका शब्दात सांगावयाचेच झाले तर ते ज्या शब्दात सांगता येईल तो शब्द म्हणजे 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' हाच होय! अद्ययावत्च्या, अपटु-डेट्च्या अगदी उलट! कोणचीही वस्तू, चाल, धाटणी, टूम, ग्रंथ, ज्ञान, सर्वोत्कृष्ट का आहे म्हणून युरोपियनास विचारताच तो जो झटकन् एका शब्दात सांगेल की, ती अद्ययावत् आहे म्हणून, तसेच कोणतेही ज्ञान, ग्रंथ, टूम, धाटणी, चाल, सुधारणा ग्राह्य की अग्राह्य, योग्य की अयोग्य का आहे हे ठरविताना ती आज उपयुक्त आहे, सोयीची आहे, प्रगतीकारक आहे की नाही, मागच्याहून सरस, सकस आहे की

नाही हे जवळजवळ मुळीच न पाहता पहिल्या धडाक्यालाच आम्ही बहुधा जे पाहू, जे विचारू, ते हे की, ती श्रुतिस्मृतीपुराणोक्त आहे की नाही! आमच्या संस्कृतीचे अत्यंत लाजिरवाणे भूषण म्हणून आम्ही जे जे ब्रीद मिरवितो ते हे की, वेदात जे सांगितले आहे त्याच्यापुढे गेल्या दहापांच हजार वर्षात सामाजिक, राजकीय वा धार्मिक विधिनिषेधात वा कौशल्यात रतीभरही पुढे सरकलो नाही! युरोप, ‘मी कालच्या पुढे आज गेलो की नाही, प्रत्यही अधिक काही शिकून अधिक शाहणा होत आहे की नाही, बापाहून सवाई निघालोच की नाही!’ म्हणून हुंकारीत आहे. आम्ही साध्या ‘काल’च्या तर राहोच पण ऐहिक ‘काल’च्याही पुढे गेलो नाहीच की नाही, गेल्या पांच हजार वर्षात अधिक शहाणे झालो नाहीच की नाही, असे हुंकारीत आहो! बापास कळत नव्हते, ठाऊक नव्हते, ते मला कळू लागले, तसे काही नवीन शिकलो तर मग बापाचे बापपण ते काय राहिले! ही आमची भीती! आमचे पूर्वज त्रिकालज्ञानी होते ही आमची प्रतिज्ञा! आणि त्यांना जे ठाऊक नव्हते ते मी शिकलो असे मानणे किंवा तसे काही शिकणे म्हणजे त्यांच्या त्या त्रिकालाबाधित ज्ञानमत्तेचा उपमर्दच असल्याने तसे पाप आपल्या हातून कुठे घडत तर नाहीना, त्यांना कळत नव्हते असे तर मला काही कळू लागले नाही ना, ही आमची चिंता! वेदकालीन ज्या बैलगाडीत बसून आमची संस्कृती चालली होती त्याच बैलगाडीत बसून या आगगाडीच्या युगातही ती र र र करीत चालत आहे. ही आमची श्रुतिस्मृतिपुराणांच्याही आधीपासून आहे, त्यानंतरची आहे, आजपर्यंत सारखी चालत आलेली आहे. जन्मापासून मरणापर्यंत, गर्भाधानापासून अंत्येष्टीपर्यंत जो जो आचार, निर्बंध (कायदा), अभिप्राय, मनुस्मृतीसारख्या अगदी आद्य स्मृतीत सांगितला आहे तो तो आचार वा निर्बंध का हितकर आहे वा आचरणीय आहे याची चिकित्सा करून नव्हे तर मुख्यत: आणि बहुधा ‘एष धर्म: सनातन:’ ही ठाम राजमुद्रा ठोकूनच होय. तो श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहे इतके इकच महाकारण पुढें करून! ‘लसूण का खाऊ नये’ तर तो कोणत्याही परिस्थितीत वैद्यकदृष्टया हितावह आहे वा नाही ह्याची चिकित्सा न करता केवळ ‘एष धर्म: सनातन:’ आहे म्हणून! ‘दिवसा मलमूत्रोत्सर्ग उत्तराभिमुख करावे पण रात्री दक्षिणाभिमुखच’ का? ‘एष धर्मस्सनातन:’ आहे म्हणून! आमच्या पहिल्या श्रीमान्मनू राजर्षीच्या राजवटीपासून तो शेवटच्या श्रीमंत रावबाजीच्या राजवटीपर्यंत राजव्यवहारातही अनेक महत्वाच्या जातीय वा राष्ट्रीय प्रश्नांचे जे निर्णय दिले गेले ते, ती गोष्ट बदलत्या परिस्थितीत उपयुक्त होती की नाही याची फारशी किंवा मुळीच फोड न करता केवळ हीच एक ठरीव राजमुद्रा ठोकून होत की ‘नवे करू नये; जुने मोडू नये!’ शिवछत्रपती वा शाहू छत्रपती, पहिले बाजीराव नि शेवटचे बाजीराव यांच्या दप्तरातील शेकडो निर्णयपत्रांतून हे वाक्य, सर्व विवाद खाडकन्‌बंद करणाऱ्या ब्रह्मवाक्याप्रमाणे जेथे तेथे कसे आढळून येते ते इतिहासज्ञांस ठाऊक आहेच. जुने नडू लागले, सडू लागले, म्हणूनच जे वाद, यादवी, संकटे उत्पन्न झाली ते तोडण्याचा नि ती निवारण्याचा प्रश्नाचा निपटारा पुन्हा आपले तेच ‘जुने मोडू नये, नवे करू नये’ याच सूत्राने युगोयुगे केला गेल्यामुळे ते जुने अधिकाधिक नडतच, सडतच, जे चालले आहे ते थेट आजपावेतो! तरीही आजसुद्धा स्पर्शबंदी, रोटीबंदी, सिंधुबंदी प्रभृती दुधखुळा करून सोडला आहे त्या रूढी तोडण्याचा प्रश्न निघताच पुन्हा आपले सनातनीच नव्हेत तर सुधारक म्हणविणारेही ह्या रूढीस वा त्यांच्या उच्चाटनास ‘शास्त्राधार आहे का?’ ह्याच एका प्रश्नाने व्याकूळ होत्साते ग्रंथावर ग्रंथ लिहीत आहेत. शास्त्रार्थाची एरंडाची गुऱ्हाळे गुऱ्हाळे विद्वत्परिषदांतून चालवीत आहेत. मनू राजर्षीचा तो ‘एष धर्मस्सनातन:’ शाहूराजर्षीचा तो ‘जुने

मोडू नये, नवे करू नये' आणि आजच्या ब्रह्मश्रींचा हा 'शास्त्राधार आहे का?' हे तिन्ही गृहस्थ ज्या एकाच मूळपरुषाचे औरसपुत्र आहेत तो पुरुष म्हणजे 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' हाच होय! खरोखर आमच्या हिंदूसंस्कृतीची पूर्वापार विशिष्ट प्रवृती कोणती, लक्षण कोणते, महासूत्र कोणते ते एका शब्दात अपवादादी वजा जाता व्यक्तविणें असेल तर तो शब्द म्हणजे 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' हाच होय!!! आजच्या युरोपियन संस्कृतीचे जे मुख्य लक्षण 'अद्ययावत्' त्याच्या अगदी उलट! ते पूजक 'आजचे' आम्ही 'कालचे'! ते नव्याचे, आम्ही जुन्याचे! ते 'ताज्या'चे भोक्ते, आम्ही 'शिळ्या'चे ! एकंदरीत पाहता त्यांची संस्कृती अद्ययावती, आमची पुरातनी!

या अद्ययावती नि पुरातनी संस्कृतींची आजची ठळक उदाहरणे म्हणून जरी आम्ही युरोपियन आणि भारतीय जनपदांचाच विशेष उल्लेख केला असला तरी वास्तविक पाहता हा अद्ययावत्पणा किंवा पुरातनपणा कोणत्याही एका जनपदाचा वा जातीचा अपरिहार्य गुणधर्म नसून तो मुख्यतः एका तत्त्वाचा गुण आहे. अपरिवर्तनीय शब्दनिष्ठ धर्म आणि प्रत्यक्षनिष्ठ, प्रयोगक्षम नि प्रयोगसिद्ध विज्ञान यांच्या भिन्न नावे आहेत. जे जे धर्मग्रंथ अपौरुषेय म्हणून समजले गेले त्यांच्या त्यांच्यात सामावलेली संस्कृतीही सहजच अपरिवर्तनीय समजली जाते आणि जे लोक त्या धर्मग्रंथाची सत्ता आपल्यावर चालू देतात ते श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताचे, या पुरातनपणाचे, बंदे गुलाम होऊन बसतात. त्या धर्मग्रंथांच्या चाकोरीबाहेर त्यांना पाऊलही टाकता येत नाही. हे धर्मग्रंथ जेव्हा प्रथम रचले जातात तेव्हा ते बहुधा कोणची तरी एक सुधारणा घडवून आणण्यासाठीच रचलेले असले तरी आपल्या स्वत:भोवती ईश्वरी आज्ञेची प्रभावळ मिरवून आपल्या शब्दास अपरिवर्तनीय, कधीही न बदलणाऱ्या विधिनिषेधांचे स्वरूप ते देत असल्यामुळे ते लवकरच भावी सुधारणेचे कट्टे शत्रू बनतात. त्यांच्या दोन पुठ्ठ्यांच्या आत सारें विश्व नि सारा काल डांबून ठेवण्याचा वेडगळ अट्टहास जरी ते करतात तरी सदा चंचल, सदा नवीन, अदम्य आणि अमोघ निसर्गशक्ती आणि कालगती त्या धर्मग्रंथांच्या दोन पुठ्ठ्यात नित्याची थोडीच थांबून राहते! ईशप्रेषितांची वा प्रत्यक्ष ईश्वराची मनगढंत सही ठोकून जरी हे धर्मग्रंथ प्रकाशिलेले असले तरी भूकंप, ज्वालामुखी, जलप्रलय नि वज्राघात यांना या पोथ्यांच्या ताडपत्री पुरचुंडीत गुंडाळून ठेवण्याचा त्यांचा सारा प्रयत्न फोल ठरतो. एखादा भूकंप त्यांच्यातील भूगोलास मडक्यांच्या उतरंडीसारखा सहज कोलमडून देतो. त्यांच्या अत्यंत पवित्र नद्यांस ज्वालामुखी एका घोटासरशी गटकन् पिऊन टाकतो. त्यांना ठाऊक असलेली खंडेची खंडे बेपत्ता होतात. ईश्वराच्या नावाने जरी ते ग्रंथ अवतीर्ण झालेले असले तरी त्यांच्या शब्दांची पत राखण्याची ईश्वरास लवलेश आवश्यकता नि आवड असल्याचे या ईश्वरी उत्पातांवरून दिसत नाही. त्यांच्या भूगोलाची जी दुर्दशा तीच त्यांच्या इतिहासाची. वेदांतील दाशराज्ञ युद्ध म्हणजे पंजाबसारख्या एका प्रांतातील जिल्ह्याएवढाल्या दहा राजांची कटकट. तिला त्या काळच्या आर्य राष्ट्राच्या बाल्यकालात इतके महत्त्व आले की, तिच्या यशापयशापायी अग्नि, सोम, वरुण यांच्या प्रार्थना, करुणा, साहाय्य भाकण्यासाठी सूक्ते रचण्यात आली आणि देवदेवतांनाही पक्ष्यविपक्ष्य घ्यावे लागले.

तीच गोष्ट ख्रिश्चन, यहुदी, पारशी, मुसलमानी प्रभृती यच्चयावत् अपौरुषेय मानल्या गेलेल्या धर्मग्रंथांची आणि त्यातील त्या काळच्या इतिहासाची. त्यांच्या रचनाकाली त्या त्या

जातीपुरते हे प्रसंग अत्यंत महत्त्वाचे वाटणे साहजिक असले, तरी आजच्या त्रिखंडात मोर्चे बांधून ठाकणाऱ्या लक्ष लक्ष सैनिकाच्या प्रचंड महायुद्धांच्या मानाने त्या मूठभर लोकाच्या कटकटी आणि आजच्या जगड्व्याळ साम्राज्यांच्या मानाने त्यांचीं तीं क्षुद्र राज्यें नि राजधान्या इतक्या तुच्छ ठरतात की, त्यास एवढे गौरविणारे ग्रंथ ईश्वरप्रणीत, त्रिकालदर्शी, सर्वज्ञ आणि त्रिकालाबाधित समजणे हास्यास्पद वाटावे. त्या धर्मग्रंथात वर्णिल्याप्रमाणे जर देवदेवतांनादेखील ते राजे, त्या राजधान्या, ती राष्ट्रे रक्षिणे इतके महत्त्वाचे वाटत होते की, त्यासाठी ईश्वरीय सूक्ते, आयने नि देवदूतांची सैन्ये त्यांनी धाडावी, तर मग त्यांच्यावाचूनही जग चालू शकेल असे त्याच ईश्वराला पुढे कसे वाटले? आज ती बाबिलोनच्या नेबूचदनेझारची राजधानी कुठे आहे? ते इस्राइलांचे सुवर्णमंदिर, ते असीरियन, ते खाल्डियन, ते पारसिक, त्या रागीट मोलाक देवतेची ती देवळे, ते लोकचे लोक कुठे गेले? रघुपतेः क्व गतात्तरकोसला? यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी?

प्रकृती आणि काळही असा त्या स्वतःस अपरिवर्तनीय आणि त्रिकालाबाधित समजणाऱ्या धर्मग्रंथांच्या ताडपत्रांचा चुराडा उडवीत सारखा स्वच्छंद धिंगाणा घालीत असता त्या ग्रंथांच्या शेवटच्या अक्षराच्या पुढे पाऊल टाकायचे नाही असा मूर्ख हट्ट धरणाऱ्याती लोकाची संस्कृती त्या त्या धर्मग्रंथाच्या प्राचीन संस्कृतीपेक्षा कधीही अधिक विकासू शकणार नाही हे काय सांगावयास हवें?

जोवर बायबलाला अपरिवर्तनीय अपौरुषेय धर्मग्रंथ मानीत होता तोवर युरोपही असाच आणि याच श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताच्या, याच पुरातनी प्रवृत्तीच्या आडातील बेडूक होऊन पडला होता. पृथ्वी वाटोळी आहे हे नवीन सत्य आविर्भूत होताच ती तशीच आहे की नाही हे ठरविण्यासाठी बुद्धिगम्य नि प्रयोगक्षम अशा कोणत्याही कारणाविषयी फारशी वास्तपुस्त न करता याच युरोपने एकदा इतकेच काय ते विचारले होते की, ‘पण बायबलात तसे लिहिले आहे का? पृथ्वी वाटोळी आहे ही गोष्ट श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहे का? जर बायबलात ती सपाट आहे असे सांगितलेले असेल - आणि तसेच लिहिलेले आहे! - तर पृथ्वीने सपाटच राहिले पाहिजे! कोलबंसाने अमेरिकेचा शोध लावून, तिला प्रत्यक्ष पाहून परतल्यानंतरही तसले एखादे खंड, ईश्वरप्रदत्त, सर्वज्ञ, त्रिकालाबाधित, बायबलात उल्लेखिलेले नसल्यामुळे ते नसलेच पाहिजे म्हणून त्याच यूरोपने धर्माज्ञा सोडलेल्या होत्या! अत्यंत दूधखुळा असला तरीही पोप अस्खलनीयच (infallicle) असला पाहिजे म्हणून याच युरोपची एकदा दृढ श्रद्धा होती. कितीही पापी असला तरी पोपला पैसे भरून त्याची वशिल्याची चिठ्ठी आपल्या प्रेताच्या हातात देऊन ते पुरले गेले की, स्वर्गाची दारे त्यास उघडलीच पाहिजेत! या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त निष्ठेने लक्षावधी प्रेतांच्या हातांत तशा लक्षावधी चिठ्ठ्या असलेल्या याच युरोपच्या कबरस्थानास उकरले असता अजूनही आढळतील! जी युरोपची गोष्ट तीच मुसलमानी जगताची. युरोप या पुरातनी धर्मप्रवृत्तीस लाथाडून तुमुल विरोधानंतर आज तरी वैज्ञानिक अद्ययावती प्रवृत्तीचा पुरस्कर्ता झालेला आहे. पण केमालपाशाचा तर्कस्थान सोडला तर बाकीचज मुसलमानी जगत्, हिंदू जगताप्रमाणे, आजही या ‘बाबावाक्यं प्रमाणं’चेच बंदे गुलाम झालेले आहे. यास्तव हिंदूंप्रमाणेच मुसलमानही युरोपच्या त्या वैज्ञानिक, अद्ययावती संस्कृतीपुढे एकसारखे हतवीर्य नि हतप्रभ होत आले आहेत. तीच स्थिती यथाप्रमाण पारसिकाची, ज्यूंची!

या लेखात आपल्या हिंदू राष्ट्रापुरतेच मुख्यत्वेकरून बोलावयाचे असल्याने वरील धार्मिक नि वैज्ञानिक अशा ज्या दोन प्रवृत्ति सांगितल्या, एक पुरातनी नि एक अद्ययावती अशा ज्या दोन संस्कृती उल्लेखिल्या, त्यांची सर्वसाधारण चर्चा येथेच सोडून आमच्यापुरते हे विशेषकरून सांगितले पाहिजे, की त्यांपैकी पहिल्या प्रकारच्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताच्या पिंजऱ्यात आमच्याप्रमाणेच ती चुकी करणारा प्रत्येकजण फसत आलेला आहे, हे जरी वर दाखविले असले तरीही त्यायोगे आम्ही त्याच पिंजऱ्यात यापुढेही राहणे क्षम्यच आहे, सहजच आहे असे मात्र समजता कामा नये. आम्ही ज्यास अपौरुषेय नि त्रिकालाबाधित मानीत आलो, तो धर्मग्रंथ आजच्या साऱ्या उपलब्ध धर्मग्रंथांत पुरातन - पाच हजार वर्षांपूर्वीचा धरला, तरीही पाच हजार वर्षे मागासलेला! जग पाच हजार वर्षे पुढे गेलेले !! परंतु ए्ूनही आजच्या काळी उपयुक्त ते आजच्या काळचे वैज्ञानिक शहाणपण न शिकता त्या पाच हजार वषार्ंपूर्वीच्या शहाणपणाहून शहाणे व्हावयाचे नाही असा कृतसंकल्प आम्ही कसे करून बसलेलो आहोत, त्यामुळे आम्ही पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या अडाणीपणापासून आजही जन्मतिथीपासून मृत्यूतिथीपर्यंत कसे कवटाळून धरीत आहोत ते स्पष्ट करण्यासाठी या धार्मिक संस्कृतीच्या, पुरातन प्रवृत्तीच्या, अंधपरंपएचीं दोनचार उदाहरणें दिग्दर्शनार्थ विचारात घेऊ.

प्रथम ही आपली यज्ञसंस्थाच पाहा. अत्यंत थंड प्रदेशात अग्नीचे सतत साहचर्य सुखावह असते. अशा कोणत्यातरी शीत प्रदेशात नि हिमसंकुलकाली ही संस्था जन्मास आली असावी. त्या वेळी प्रत्येक घरी अखंड अग्निहोत्र आणि वेळोवेळी मोठमोठे प्रज्वलित होणारे यज्ञ आरोग्यप्रद आणि सुखमय होत असतील; पण आजकालच्या हिंदुस्थानच्या असह्य उष्णतेत ह्या अग्निपूजेने कोणतेही भौतिक हित साधत नाही. हे वणवे घरोघर आणि गावोगाव भडकवून ठेवणे असुखोदर्कच होते. पूर्वी अग्नी पेटविण्याचे साधनही सुलभ नसे. रानावनांतून झाडावर झाडे घासून अग्नी सहज पेटताना पाहून प्राचीन मनुष्याला कृत्रिम अग्नी उत्पन्न करण्याची विद्या त्या विशिष्ट लाकडावर लाकूड घासून सुचली नि साधली असावी. ती यज्ञसंस्थेत त्या काळी उपयोजिली गेली तेही साहाजिकच होते. पण त्यावर धार्मिक छाप पडल्यामुळे आता अग्नी आगपेटीतील काडीच्या गुलातही अगदी माणसाळून ठेवता येऊ लागला असताही यज्ञातील पवित्र अग्नी म्हटला म्हणजे तो त्या अत्यंत प्राचीन आणि म्हणूनच आज अत्यंत अडाणी ठरलेल्या पद्धतीनेच मंत्रपूर्वक लाकडावर लाकूड घासून ‘अग्ने प्रदीप्त हो’ अशा हृदयद्रावक प्रार्थनांनी पेटवावा लागतो! लाकूड आणि गारगोटी या अडाणी साधनांपलीकडे अग्नी चेतविण्याचे साधन गेल्या पाच हजार वर्षांत आम्हंास शोधता आले नाही! युरोपने आगपेट्या काढल्या, वीज काढली, ‘दीपज्योतिः नमोस्तुते’ इत्यादी करुणा न आळविता बुटाने जरी बटन दाबलें तरी पटकन् लखलखाट पाडण्यास विजेस दासीसारखे भाग पडू लागले; पण अजूनही श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त पवित्र अग्नी म्हटला, की तो लाकडावर लाकूड घासूनच पेटविला असला पाहिजे! मागासलेल्या धर्मग्रंथास त्रिकालाबाधित मानल्यामुळे त्यांच्या इतके सदोदित मागासलेले राहणे असे भाग पडते! अग्नि ही देवता आहे. ‘यज्ञाद्भवति पर्जन्यः’ अशी प्राचीनांची प्रामाणिक भावना होती आणि म्हणूनच ते त्यात मणोगणती तूप ओतीत ते का हे समजते. तरी पण आता हजारो वर्षांच्या अनुभवाने हे निश्चित झाले आहे की, अग्नीचे नैसर्गिक गुणधर्म त्यास रागविले तरी जास्त होत नाही, प्रसादिल तरी सौम्य होत नाहीत; घृताची सतत धार धरून ‘अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्देव वसुनानि विद्वान’ अशी प्रार्थना करीत राहणाऱ्या

यजमानाच्याही घरास तोच यज्ञीय अग्नी संधी साधली, की जाळून भस्म करण्यास सोडीत नाही! आणि यज्ञाचे वणवे सारखे पेटलेल्या भारतवर्षामध्ये दहा वर्षात जितके दुष्काळ पडतात तितके दमडीच्या आगपेटीत त्या अग्नीला कोंडून टाकणाऱ्या युरोपमध्ये शंभर वर्षात पडत नाहीत. यज्ञमंत्र आणि पर्जन्यसूक्ते म्हणून म्हणून भारतवर्षांचा कंठ कोरडा झाला तरी या धार्मिक मतास पर्जन्य भीक घालीत नाही. पण तिकडे रशियात पाहा. पर्जन्याचे वैज्ञानिक सूक्त शोधून काढले जाताच आता कोणीही आणि पावसाळा नसला तरी केव्हाही 'पर्जन्या, पड!' म्हटलें, की पर्जन्य झकत पाया पडतो! विमान दूरच्या नदीवर फिरवून आणले जाताना ते त्या नदीचे पाणी शोषून घेते. आणि मग वाटेल त्या शेतावर एखाद्या भरून आलेल्या ढगासारखे ते त्या पाण्याचा पाऊस पाडते! अशा अनुभवानंतरही आता त्या यज्ञसंस्थेचे आम्ही विसर्जन करावयास नको काय? जर थोडें दूध उतास गेले किंवा तुपाची वाटी लवंडली तर सुनांस सासवा इकडे टाकून बोलत असताच तिकडे मणोगणती तूप समारंभपूर्वक आम्ही आगीत तास नि तास ओतीत बसलेली असतो! कारण? येवढेच, की तसे करणे श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहे! त्या यज्ञसंस्थेचे राष्ट्रीय केंद्र म्हणून या आऱ्यावर्तावर जे प्राचीनकाळी अनंत उपकार झाले त्याविषयी कृतज्ञता व्यक्तवूनही आता यापुढे मात्र त्या आगीचे तुपाचा एक थेंबही व्यर्थ न ओतता बुद्धाप्रमाणे ती सारी यज्ञसामग्री नि ती यज्ञकुंडे गंगेत विसर्जिणेच उचित आहे. 'यज्ञाद्‌भवति पर्जन्यः' हें सूत्र खोडून 'विज्ञानदेव पर्जन्यः' हे सूत्र आता नव्या स्मृतीत घातले पाहिजे!

तशीच ती शंकराचार्यांची पालखी. पालखी नि बैलगाडी या वैदिक कालच्या वाहनांनतर गेल्या पाच हजार वर्षात नवीन वाहन असे काही आम्हांस उद्‌भविता आले नाही! विज्ञाननिष्ठ युरोपने तीन शतकात आज तीनशे वाहनप्रकार उद्‌भवून सोडले. दुचाकी, मोटार, आगगाडी, विमान; आणि आता पायविमान काढून सायकलसारखे आपल्या पायाने विमान झडपीत जो तो आकाशात उडण्याच्या बेतात आला आहे! पण आमचे शंकराचार्य चार माणसांच्या खांद्यांवरून अजून मिरवतातच आहेत! गावापर्यंत प्रवास मोटारीतून होईल, पण गावात पाद्यपूजेला निघाले, की मोटार पाखंड ठरलीच! त्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त पालखीत बसून भरदिवसा तीच श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त मशाल पाजळीत जाणार! प्राकृत जनांना रात्री तेवढे दिसत नाही, मशाल लागते. पण सकलशास्त्रपारावरपारीणांना दिवसांसुद्धा मशालीवाचून दिसत नाही! आणि त्यातही ती धुरकट मशाल हवी! तीहून अधिक तेजस्वी बिनधुरी वीजदीप चालणार नाही! कारण तो श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त मशालीहून अधिक चांगला आहे म्हणूनच त्याज्य आहे!

जी मशालीची तीच गोष्ट त्या नंदादीपी समईची, पूर्वी मंदिराचे गाभारे अगदी अंधारगुडुप असत आणि समईवाचून दिवा माहीत नसे, तेव्हा समईचा नंदादीप योग्यच होता. पण आता वीज गोलकानी गाभारे दिवसासारखे झगझगाटले असताही त्यांना नंदादीपाची पदवी किंवा प्रावीण्य लाभणार नाही. ज्या वीजगोलकाकडे पाहून स्वतःच दिपून जात आहे ती समईच तेवत ठेवली तर देवास दिवा दाखविल्याचे पुण्य लाभणार! अधिक प्रकाशणे हे दिव्याचे दिवेपण नव्हे; तर श्रुतिस्मृतिकाळाच्या मिणमिण्या ज्योतीइतकेच प्रकाशणे म्हणजे खरे धार्मिक दिवेपण होय! यास्तवच विजेच्या दिव्याला कोणीही, 'दीपज्योतिर्नमोस्तुते' म्हणून नमीत नाहीत. तो मान त्या मिणमिण्या सनातन समईलाच लाभला पाहिजे.

बोरूच्या लेखणीपलीकडे गेल्या पाच हजार वर्षांत आम्ही दुसरे लेखनसाधन कल्पू शकलो नाही. विज्ञानी संस्कृतीच्या अद्ययावत्प्रवृत्तीच्या युरोपने मुद्रणकला उचलली, टंकलेखक (टाईपरायटर) एकटक (मोनोटाईप), पंक्तिटंकक (लिनोटाईप) भराभर शोधून काढले. आणि आता बोलणाराच्या ध्वनीसरशी आपण होऊन लेख टंकित करीत जाणारा स्वयंटंककही निघू घातला आहे! शिवाजीमहाराजांच्या पूर्वी छापखाना हिंदुस्थानात पोर्तुगीजांनी आणला; पण आम्ही त्या बोरूच्या लेखणीने त्या सुट्या लांबोळ्या पानावरच आमच्या पोथ्या कालपरवापर्यंत लिहीत होतो! तशा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त छद्धतीने जी लिहिली नाही ती पोथी कसली? बांधीव पुस्तकी आकाराचे छापलेले तेच धार्मिक ग्रंथही सोवळ्यात न वाचता त्यांच्या त्या जुनाट पोथ्याच सोवळ्यात वाचणारे कितीतरी भाविक पंतपंडित नि भटजीभिक्षुक आम्ही स्वतः पाहिलेले आहेत.

आम्ही जन्म घेतो तोच मुळी या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तात! उत्कृष्ट प्रकाश, वायुशल्यौषाधि यांनी सुसज्जित अशा अगदी अद्ययावत् अप्-टु-डेट् असणाऱ्या प्रसूतिगृहात प्रसूतीस्तव जाणे हे युरोपात स्त्रियांचे कर्तव्यच समजतात - तोच शिष्टाचार! पण आमच्या इकडे तोच शिष्टचाराचा भंग ठरतो! तशी सोय नि सवड असूनही अशा प्रसूतिगृहात जाणे म्हणजे कोणते तरी अनन्वित कृत्य करण्यासारखे स्त्रियांचे स्त्रियांनाच अजूनही वाटते. पण तो ओशाळेपणा त्यांना आपल्या घरच्या त्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त अंधाराने दाटलेल्या आणि शेणामातीत सारवलेल्या खोलीत बाळंत होण्यात मुळीच वाटत नाही! प्रकाश, वायू, शल्यौषधी यांच्या अद्ययावत्सोयी आहेत का हे पाहण्यापेक्षा पाचवीला आणि षष्ठीला त्या सटवी-जिवती यथाशास्त्र प्रसादिल्या जातात की नाहीत याचीच चिंता अधिक! नाळ कापलेली कातरसुद्धा देवीसारखी पाटावर मांडून पुजायची, सटवीने खोलीत येऊ नये म्हणून नरवेलाच्या पाने-फांद्या उंबऱ्यावर आडव्या टाकायच्या, भावाबहिणींनादेखील दहा दिवस स्पर्श करू द्यायचा नाही. डॉक्टराला देखील सचैल स्नान करणे भाग पाडायचे, मूल पहिल्याच दिवसापासून सुपात, - तांदूळ सुपारी ठेवून पुजलेल्या सुपात - घालून दहा दिवस बाजेवर ते सूपच शेजारी घेऊन त्यात मुलाला निजवायच. सटवी-जिवतीचा फेरा रात्री बारानंतर येतो म्हणून रात्रभर जागायचे. वरंवट्याला मुलाचे कपडे घालून पाळण्यात प्रथम निजवायचे नि मग मूल त्याच्या शेजारी निजवायचे, संध्याकाळी शांतिपाठ चालायचा, पाळण्याचा पहिला धक्का आईने पाठीनेच द्यायचा, या साऱ्या संस्कारात रतिभर अंतर पडता कामा नये - नाहीतर बाळ-बाळंतिणीवर सटवीने झडप घातलीच म्हणून समजावे! पण सटवी-जिवतीची इतकी पत्रास राखणाऱ्या हिंदुस्थानातच बालमृत्यूची भयंकर साथ सारखी चालू आहे! आणि त्या सटवीला कधीही धूप न घालणाऱ्या, शांतिपाठाचा पाठ कधीही न मांडणाऱ्या आणि सुवेराचा विटाळ घरभर कालविणाऱ्या पण प्रकाश, वायु शल्यौषधींची काळजी घेणाऱ्या त्या युरोपातील बाळबाळंतिणीच्या वाटेस जाण्याची सटवीच्या बापाचीही छाती होत नाही! त्यांच्यातील बालमृत्यूंची संख्या सारखी घटत आहे. मुलगे इकडे दक्षिण ध्रुवावर चढाई करणारा आणि मुली इंग्लीश चॅनल एका झेपेत उडून जाणाऱ्या! विज्ञानाची, अद्ययावती संस्कृतीची पूजा करणाऱ्या त्यांच्या आजच्या प्रसूतिगृहातील ही संतती पाहा आणि कोयत्याकातरीची नि सटवीची पूजा करणाऱ्या ह्या आमच्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त बाळंतखोलीतील ही आमची संतती पाहा!

जी जन्मतिथीची गोष्ट तीच मृत्यतिथीची. पक्क्या बंद, स्वच्छ पेटीत प्रेत झाकून नेणे सोयिस्कर असते; तरी पण त्या ठराविक वेदकालीन बांबूंच्या ठराविक चिपट्या, ठराविक गांठी मारून जी केली आहे, जी लचकत करकचत कधी मधेच मोडते आहे. त्या पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या तिरडीवर, आपले विद्रूप तोंड उघडे टाकून, नको नको हे हाल म्हणत ज्याची मान लुटलुटत सारखी नन्ना करीत आहे त्या प्रेतास, घरी गवरीचे खांड पेटवून, तोच अग्नी त्या मडक्यात घालून, ते शिंके हाती धरीत, उघड्याबोडक्याने स्मशानापर्यंत जी आप्तेष्ट नेत आहेत ती प्रेतयात्रा कितीही गैरसोयीची असली तरी पुण्य! कारण? ती श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहे! सुदैवाने प्रेते जाळण्याची आमची पद्धत चांगली आहे. पण ती चांगली म्हणून नव्हे तर सनातन म्हणून चालू आहे. कारण ज्या हिंदू जातीत प्रेते पुराणे हेच श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहे, ते ती पुरीतच आहेत! जाळतात ते देखील नवीन विद्युतगृहात प्रेत जाळण्यास मान्यता देणार नाहीत. जेव्हा वीज ठाऊक नव्हती, आगपेटी निघाली नव्हती, तेव्हाच्या अडाणी पद्धतीने घरून विस्तवाचे मडके नेऊन पावसात मधून विझतेच आहे, मधून पुन्हा ढोसली जातेच आहे अशा त्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त चितेवरच आम्ही अजूनही प्रेते जाळणार! जर कोणा भाविक मनुष्यास सांगितले, की तुझे प्रेत आटोपसर पेटीतून नेऊन अद्ययावत्विद्युतगृहात झटकन् जाळले जाईल, तर त्या बातमीच्या धक्क्यासरशी तो जिवंतपणीच मेल्याहून मेला होईल! नि मृत्यूपत्रात लिहून ठेवील की, माझ्या प्रेताची अशी दुर्दशा होता कामा नये. त्या करकरत्या तिरडीवर, ती लुटलुटती मान नन्ना करीत असताच, ते विद्रूप तोंड उघडे ठेवूनच त्या लाकडी चितेवर तसेच ढोसले जात जात माझे प्रेत जाळले जावे. कारण तेच श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त असून परलोकी सद् गती देते ! खरोखर, या अपरिवर्तनीय शब्दनिष्ठ धर्मग्रंथांनी हजारो वर्षांच्या अडाणीपणास अमर करून ठेवले आहे!

या फुटकळ वैयक्तिक प्रकरणाप्रमाणे रोटीबंदी, सिंधुबंदी, स्पर्शबंदी, शुद्धीबंदीसारख्या आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या अधोगतीस कारणीभूत होणाऱ्या दुष्ट राष्ट्रीय रूढींसही हे श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तच आज अमर करून ठेवीत आले आहे-राष्ट्र मरणाच्या दारी उभे आहे!

यास्तव हिंदुराष्ट्रास ह्या काळाच्या तडाक्यातून वाचायचे असेल, तर ज्या ह्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताच्या बेडीने कर्तृत्वाचे हातपाय जखडून टाकले आहेत ती तोडली तोंड पाहिजे. आणि ती सुदैवाने अगदी आणि सर्वस्वी आपल्या इच्छेवर अवलंबून आहे. कारण ती बेडी मानसिक आहे. युरोप चार शतकापूर्वीपर्यंत धर्माच्या अपरिवर्तनीय सत्तेच्या असाच दास झालेला होता - आणि त्यापायी आपल्यासारख्याच दुर्गतीस पोचला होता. पण त्याने बायबलास दूर सारून विज्ञानाची कास धरताच, श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताची बेडी तोडून अद्ययावत् बनताच, अप-टु-डेट बनताच, युरोप गेल्या चारशे वर्षांत आमच्यापुढे चार हजार वर्षे निघून गेला! त्रिखंडविजयी झाला! तसे आमच्या भारतीय राष्ट्रासही होणे असेल, तर 'पुरातनी' युगाचा ग्रंथ मिटून, ही प्राचीन श्रुतिस्मृतिपुराणादि शासने गुंडाळून आणि केवळ ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून संग्रहालयात सन्मानपूर्वक ठेवून, विज्ञानयुगाचे पान उलटले पाहिजे! त्या ग्रंथांचा 'काल काय झालें?' इतकेच सांगण्यापुरता अधिकार. आज काय योग्य ते सांगण्याचा अधिकार प्रत्यक्षनिष्ठ, प्रयोगक्षम विज्ञानाचा! अद्ययावत्पणात मागच्या सर्व अनुभवांचे उपयुक्त ते सारसर्वस्व सामावलेले असतेच; पण श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तात अद्ययावत्ज्ञानाचा लेशही नसतो. यास्तव

अद्ययावत्, अप-टु-डेट बनणेच इष्ट. यापुढे कोणतीही गोष्ट चांगली की वाईट, सुधारणा इष्ट, की अनिष्ट या प्रश्नाचे उत्तर ती आज उपयुक्त की अनुपयुक्त आहे या एकाच प्रत्यक्ष कसोटीवर पारखून दिले पाहिजे. तिला शास्त्राधार आहे का हा प्रश्न आता केव्हाही विचाराला जाऊ नये. या विद्वत्परिषदांत, त्या शास्त्रार्थाच्या एरंडाच्या गुऱ्हाळात, एकही क्षण यापुढे व्यतीत होऊ नये, एकंदरीत आज उपयोगी आहे ना? मग ते केलेच पाहिजे! या एका वाक्याच्या एका घावासरशी जे प्रश्न आम्ही चार हजार वर्षे सोडवू शकत नाही ते चार दिवसांत सुटतील, चार दिवसांत त्या बेड्याच तुटतील.

कोणती गोष्ट राष्ट्राच्या उद्धरणार्थ आज अवश्य आहे - ते बहुधा चटकन् सांगता येते; प्रयोगाने प्रत्यक्षपणे सिद्ध करून देता येते. पण कोणती गोष्ट शास्त्रसंमत आहे ते ब्रह्मदेवालादेखील निर्विवादपणे सांगता येत नाही. आम्ही कोणचाही ग्रंथ अपरिर्वतनीय आणि त्रिकालाबाधित मानीत नाही. श्रुतिस्मृतिप्रभृती सारे पुरातन ग्रंथ आम्ही अत्यंत कृतज्ञ आदराने आणि ममत्वाने सन्मानतो, पण ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून. उनल्लंघ्य धर्मग्रंथ म्हणून नव्हे. त्यांतील सारे ज्ञान, अज्ञान आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीस आम्ही लावणार आणि त्यानंतर आज राष्ट्रधारणास, उद्धारणास जे अवश्य वाटेल ते बेधडक आचरणार. आम्ही अद्ययावत्बनणार, अप-टु-डेट बनणार!

इतका निश्चय होताच आपल्या प्रगतीला पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या मागासलेल्या संस्कृतीस जखडून टाकणारी या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताची मानसिक बेडी तुटून आमच्या कर्तृत्वाचे हात मोकळे झालेच म्हणून समजा. मग त्या मुक्त हस्तांनी ज्या बाह्योपाधी आमच्या उन्नतीच्या मार्गात आडव्या येत आहेत वा येतील, त्यांचेही डोके ठेचून वाट मोकळी करणे आम्हांस आजच्याहून शतपटीने सुलभ झाल्यावाचून कदापी राहणार नाही.

***

२.२ आजच्या सामाजिक क्रांतीचे सूत्र

किर्लोस्कर मासिकाच्या विज्ञाननिष्ठ, विद्वान् नि प्रागतीक संपादकानी आमचे जे लेख प्रसिद्धिले त्यांची, मराठी नियतकालिकातून नव्हे तर हिंदी, उर्दू प्रभृती नियकालिकातूनही विचारी लोकांत चांगलीच खळबळ उडवून देण्याइतकी समालोचना होत आहे ही समाधानाची गोष्ट आहे. त्या लेखांवर जी प्रतिकूल मते पडताहेत त्यांची छाननी या लेखात आम्ही पुढे करणारच आहोत. ज्यांनी त्यास अनुकूलता प्रदर्शली आहे, त्यांचे अभिनंदन करण्यापलीकडे त्यांस अधिक उत्तर देण्याची आवश्यकता नाही. परंतु प्रतिकूल मते छपविणारा पक्षपात हा सत्यप्रचाराच्या कार्यी जसा अनुचित, तसाच अनकूल मते छपविणारा विनयही अनुचित असल्याने त्यास बाजूस सारून या लेखातील मुख्य विधेयास अनुकूलताही किती विस्तृत प्रमाणात मिळत आहे, त्याचा दिग्दर्शनापुरता तरी उल्लेख प्रथम करून टाकीत आहो. पैकी ‘सकाळ’ प्रभृती मराठी वृत्तपत्रांची मते वाचकानी वाचली असावीत. उत्तर हिंदुस्थानातही या लेखांची समग्र भाषांतरें अयाचित तत्परतेने हिंदी नि उर्दु मासिकातून केली गेली असून श्रीमान्

भाई परमानंदांनी स्थापिलेल्या जात-पात-तोंडक मंडळाने तर स्वव्ययाने त्या लेखांची स्वतंत्र पत्रके छापून शेकड्यांनी वाटून दिली. तिकडच्या अनुकूल समालोचनेची एक वानगी म्हणून पंजाबच्या प्रसिद्ध नि प्रमुख 'युगांतर' मासिकाच्या जुलैच्या अंकातील संपादकीय स्फुटाचा काही भाग खाली देत आहोत.

'प्रसिद्ध देशभक्त स्वातंत्र्यवीर बॅ. सावरकरजीके पुण्य नामसे कौन भारत संतान अनभिज्ञ होगा! वे गंभीर त्यागी और देशहितके लिये मरमिटनेवाले पतंग है! उनुके विद्वत्तापूर्ण 'रोटी बंदी की बेडी तोंड दो!' 'सच्चा सनातन धर्म' प्रभृती लेख जो भी पाठक पढेंगे उन्हे उनसे भूरि भूरि लाभ होना निश्चित है! पाठकपाठिकाओसे अनुरोध है की उन लेखोको दोदोबार पढें! उनका 'दो शब्दोमें दो संस्कृति' यह लेख बडाहि करारा है!

तसेच दिल्लीच्या 'डेली तेज' पत्राच्या संपादकानी आमच्या लेखांसबंधी आम्हंास जे पत्र पाठविले आहे, त्यातील काही भाग येथे देत आहो; तोही विचार करण्यासारखा आहे.

''...I am a great admirer of you and your writings. In fact, it is a great pity that the people of this part of the country, amongst whom there are numerous votaries of yours like myself are denied the privilege of inviting you to this part of the country. The only manner in which they can come into contact with you is to seek light from you through the Press. Your recent article puclished in a Maharashtra paper on religion and science was splashed by Trj with a ५ columns headline and aroused much serious comment...'

अनुकूल समालोचनेचा इतका ओझरता उल्लेख करून आता प्रतिकूल चर्चेतील आक्षेपांचा सविस्तर विचार करू. हे आक्षेप आणणारांचे मुख्यतः दोन वर्ग पडतात ते असे -

२.२.१ पहिला वर्ग कट्टर सनातनी

पहिला वर्ग एकंदरीत मीमांसकाच्या विचारसणीस जो अवलंबतो तो. त्यांचा मुख्य कटाक्ष असा की, कोणचीही गोष्ट उपयुक्त आहे की नाही हा प्रश्न दुय्यम आहे. मुख्य प्रश्न हा की, ती श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहे की नाही? जर असेल तर तो धर्म, नसेल तर अधर्म. आणि त्यांचे दुसरे गृहीत असे की, आज ज्या रूढी धर्म म्हणून बहुत काळ मानलेल्या आहेत. त्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त असल्याच पाहिजेत. कारण जे श्रुतीत तेच स्मृतिपुराण शिष्टाचारात असणार; कारण श्रुतिस्मृतिपुराणे नि शिष्टाचार यांत संपूर्णतः एकवाक्याता आहे. प्रत्यक्ष अनुभवात ह्या रूढी अत्यंत हानीकारक ठरत आहेत हे सिद्ध करणाऱ्यास ते चक्क सांगतात की, तरीही शास्त्रात तसे आहे म्हणून ती रूढी आचरली पाहिजे - वचनात्प्रवृतिः वचनान्निवृत्तिः या लोकी हानीकारक असली तरी परलोकात ती सुखदायक असली पाहिजे. जर पुढे श्रुतीत नाही, म्हणून तुम्ही म्हणू लागला तर ते चक्क सांगतात की, ज्या अर्थी स्मृतीत वा पुराणात वा निदान शिष्टाचारात ती आहे, धर्म म्हणून बहुत काळ आचरली जात आहे, त्या अर्थी ती श्रुतीत असलीच पाहिजे! प्रस्तुतच्या उपलब्ध श्रुतीत सापडत नसेल तर आज लुप्त झालेल्या

श्रुतिभागात असलीच पाहिजे!!! श्रुतीत आहे म्हणून आजही रूढी धर्म्य आहे. इतकेच म्हणून हा वर्ग थांबत नाही. तर ह्याहीपुढे जाऊन तो म्हणतो - आज बहुत काळ ती धर्म्य म्हणून ज्या अर्थी आचरली जात आहे, रूढ आहे त्या अर्थी ती श्रुतीत असलीच पाहिजे. आज आहे त्या श्रुतीत न सापडली तर आज नाही त्या श्रुतीत असलीच पाहिजे!!! बालविवाह, पुनर्विवाहनिषेध, जन्मजात, जातिभेद, जातिभेदातील पोटभेद, अस्पृश्यता, रोटीबंदी, बेटीबंदी, सिंधुबंदी, परदेशगमननिषेध प्रभृती आज अत्यंत हानीकारक ठरत असणाऱ्या रूढींपासून तो बाळंतखोलीतील कातरीच्या पूजेपर्यंत नि प्रेतयात्रेतील तिरडीपासून तो भाड्याने आणलेल्या माणसांच्या ऊर पिटून रडण्यापर्यंत धर्म म्हणून आज मानल्या जाणाऱ्या सर्व संस्कारांचे नि रूढींचे हा वर्ग समर्थन करतो, आणि ते उपयुक्त वा अनुपयुक्त आहे हा मुख्य प्रश्न न विचारू देता ते संस्कार श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहेत म्हणून धर्म्य असलेच पाहिजेत ह्या मुख्य नि एकमेव आधाराने! यालाच ते 'शास्त्राधार' म्हणतात आणि यालाच आम्ही आमच्या राष्ट्राची श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्ती म्हणतो.

'दोन शब्दांत दोन संस्कृती' हा आमचा लेख मुख्यतः याच वर्गास, ज्यास आपण चांगल्या अर्थी कट्टर सनातनी म्हणू त्यास उद्देशून होता. श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त संपूर्णपणे एकवाक्यता आहे हे गोष्ट आम्हा स्वत:स मुळीच मान्य नाही; हे काही आता नव्याने सांगावयास नको आहे. फार काय, आम्ही तर असेच मानतो की, श्रुति ह्यादेखील परस्परविरुद्ध विधिनिषेधांनी भरलेल्या आहेत. आजच्या धर्म म्हणून पाळल्या जाणाऱ्या शेकडो रूढींचा श्रुतीस पत्तादेखील नाही आणि शेकडो श्रुतींनी तीव्र निषेधही केलेला आहे. यास्तव या लेखात ज्या ज्या ठिकाणी या वा त्या रूढींस किंवा मतास 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' मानतो म्हणून त्यास तसे म्हटलेले नसून, हा आमच्या कट्टर सनातनी बंधूंचा जो वर्ग त्यास तसे मानतो, त्यांच्या तोंडचे ते विशेषण तिथे केवळ अनुवादिले आहे. काही आक्षेपक इतके अरसिक किंवा मुद्दाम आडरान घेणारे भेटले आहेत की, त्यांना संदर्भावरून सहज समजणारी ही गोष्टही उमगली नाही किंवा त्यांनी उमगलीशी दाखविली नाही, यासाठी हे इथेच पुन्हा ऐकदा स्पष्टपणे सांगणे भाग पडले.

परंतु निदान मीमांसकाच्या काळापासून तरी हाच वर्ग आमच्या समाजाचे पौरोहित्य आपल्या हातात राखीत आलेला आहे आणि आजही वर दर्शविलेल्या रूढी ज्या अर्थी 'रूढि' आहेत त्या अर्थी बहुमत असल्यामुळे या वर्गाची ही श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्ती च आमच्या समाजाची कळत आणि न कळत नियमन करणारी सर्वसाधारण प्रवृत्ती आहे हे नाकारता येत नाही. म्हणूनच आम्ही जे म्हणतो, की युरोपची, अपवाद वजा जाता आजची प्रत्यक्षनिष्ठ प्रवृत्ती म्हटली म्हणजे जशी 'अपटु-डेट्' 'अद्ययावत्' तशीच आमची अपवाद वर्जून जी शब्दनिष्ठ सर्वसाधारण प्रवृत्ती ती श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त हीच होय. ते आमचे म्हणणेही नाकरता येणार नाही. हा आमच्या कट्टर सनातनी बंधूंचा वर्ग तरी त्यास नाकारणार नाही. इतकेच नव्हे तर त्या आमच्या म्हणण्यास समर्थीतच राहील. कारण आमचा जो आक्षेप तोच श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तपणा त्याचे ब्रीद आहे.

२.२.२ दुसरा वर्ग अर्धसनातनी

प्रत्यक्षनिष्ठ, विज्ञानवादी नि अद्ययावत्सुधारकावरील आक्षेपकापैकी दुसरा वर्ग म्हणजे र्‌ऊसनातन्यांचा होय. आजच्या प्रगत जगाशी टक्कर देऊन आपल्या हिंदुराष्ट्रास जगणे असेल, तर धर्माच्या नावाखाली चालू असलेल्या वरील अनेक हानीकारक रूढी नष्ट केल्याच पाहिजेत हे ह्या वर्गास पटलेले असते. आजच्या जगाच्या वैज्ञानिक प्रगतीचे त्याला बरेच ज्ञानही असते आणि आजच्या नव्यातील नव्या शस्त्रास्त्रांनी आपले राष्ट्रही सज्ज असावे अशी त्यास उत्कट इच्छाही असते. पण ती गोष्ट त्या शब्दनिष्ठ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्तीचा सर्वस्वी त्याग केल्यावाचून, अद्ययावत् 'अप-टु-डेट' अशा वैज्ञानिक प्रवृत्तीचा अवलंब केल्यावाचून अशक्य आहे हे मानण्याचे धाडस वा समजण्याचा विवेक त्यांच्यात पूर्णपणे बाणलेला नसतो. बुध्दी नि श्रद्धा, रूढीप्रियता आणि सुधारणा, जुने संस्कार नि नवे संस्कार यांचा सुसंगत समन्वय त्यांच्या मनात ठसलेला नसल्यामुळे ते धड अद्ययावत्प्रवृत्तीचेही नसतात नि धड श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्तीचेही नसतात. श्रुतीपासून शनिमाहात्म्यापर्यंतचे सारे ग्रंथ एकवाक्यतेने एकच धर्म सांगतात, सारखेच प्रमाण आहेत, हे निव्वळ थोतांड आहे हे कळण्याइतकी त्यांची बुद्धी जागलेली असते. पण कोणत्यातरी ग्रंथास अनुल्लंघ्य धर्मग्रंथ, शास्त्र म्हणून मानल्यावाचून, कोणतातरी शास्त्राधार घेतल्यावाचून, त्यांच्या बुद्धीत केवळ स्वतःच्या बळावर त्या रूढीच्या वाटेस जावयाची धमक नसते. उदाहरणार्थ, अस्पृश्यता आज उपयुक्त नाही हे त्यांस पटले तरी तेवढ्या कारणासाठीच ते तिच्यावर हत्यार उपसणार नाहीत; तर ती श्रुतिस्मृतिप्रभृती धर्मग्रंथात मुळी सांगितलेलीच नाही, तिला शास्त्राधारच नाही अशी धादान्त लटपटपंची करू लागतील. कोणी अगदीच मूर्खपणाचे दिसते असे पाहून पुराणास तेवढे अप्रमाण ठरवितील, पण श्रुती मात्र उनुल्लंघ्य प्रमाण मानतील आणि मग आज जे जे काही नवे वा उपयुक्त निघेल ते ते त्या आमच्या श्रुतीत आहेच म्हणून सांगू लागतील. कट्टर सनातन्यांप्रमाणे आमच्या या अर्धसनातन्यांचाही अशा धडपडीत बिचाऱ्या श्रुतिस्मृतींच्या अर्थाची इतिहासाची आणि खऱ्या योग्यतेची केविलवाणी कुतरओढ होत असते! इकडे आगगाडी निघाली की, यांना वेदात आगगाडीची भसभस ऐकू येऊ लागलीच म्हणून समजावे. इकडे विमाने निघाली की वेदकालीन विमाने म्हणून त्यांनी अग्रलेख खरडला म्हणून समजावे. फार काय सांगावे इकडे सत्याग्रह सुरू होताच ऐकाने 'वेदांत सत्याग्रह' म्हणून एक अध्यायच छापलेला वाचकांस आठवत असेलच. आणि शिरोड्याची मीठलूट देखील श्रुतीत आहेच म्हणून अथर्वणातील काही मंत्रावरून सिद्ध करणारा कोणीतरी महापंडित त्यांच्यात लवकरच निघेल अशीही आशा करण्यास हरकत नाही.

वास्तविक पाहता या दुसऱ्या वर्गास उद्देशून आमचा लेख लिहिलेला नव्हता. कारण हा वर्ग जरी 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' प्रवृत्तीच्या तावडीतून पूर्णपणे सुटलेला नसला तरी, अवश्य त्या सुधारणा करण्यास कसाबसा सिद्ध असतो. निदान हिंदू अस्पृश्य हे म्लेंच्छ अहिंदूहून आम्हांस दूरच आहेत, कारण 'म्लेंच्छ हे जन्मतः स्पृश्य असून हिंदू अस्पृश्य हे अस्पृश्य आहेत असेच शास्त्र सांगते!' असे चकचकीत निर्णय जसे त्या कट्टर सनातनी बंधूंनी लिहून काढले तसे हिंदुत्वास केवळ काळिमा आणणारे आणि हिंदूसंघटनांच्या गळ्यास नकळत नख देणारे कृत्य करण्याइतका तरी हा दुसरा वर्ग शास्त्रभ्रमिष्ठ बनलेला नाही. यासाठीच निर्भेळ सुधारकाचा

जितका तिटकारा कट्टर सनातनी करतात तितकाच ते या अर्धसनातनींचाही करून त्यांसही पाखंडच म्हणतात! तरीदेखील आमच्या लेखावर आक्षेप घेण्यात ह्या दुसऱ्या वर्गातीलही मंडळी असल्यामुळे त्या सर्वांस एकच उत्तर देण्याचे आम्ही योजले आहे. त्यातही या निरनिराळ्या आक्षेपांपैकी बहुतेक आक्षेप पंडित सातवळेकरांनी लिहिलेल्या लेखात अनायासेच आलेले असल्यामुळे त्यांच्या लेखाचा विचार केला असता सगळ्यांचाच परामर्श घेतल्यासारखे होणार असल्याने आम्ही पंडितजींचाच लेख प्रत्युत्तरार्थ निवडीत आहो.

२.२.३ पंडित सातवळेकरांचे आक्षेप

आम्हांस प्रत्युत्तर देताना ते अगदी समतोल बुद्धीने देण्याचा पंडित सातवळेकर महाशयांचा मूळ हेतू होता, हे त्यांच्या पहिल्या एक-दोन छेदकावरून उघड आहे. या त्यांच्या सदिच्छेविषयी आम्ही त्यांचे आभारी आहो. यद्यापि त्यांच्या लेखात पुढे पुढे, क्वचित् त्यांच्या स्वत:च्या कोटिक्रमाच्या दुर्बळपणाची उणीव भरून काढण्यास दुसरा मार्ग न सुचल्याने, बराचसा चिडखोरपणा येत गेला आहे, 'मरा, जळा, पोळा' असे बालिश शिव्याशाप देण्यापर्यंतही पाळी आली आहे, आणि तरी त्यांनी 'थोडे शहाणपण शिका; श्रुतिस्मृती वाचा' असे आम्हांस नामनिर्देशून सांगण्याचा लहान तोंडी मोठा घासही घेतला - तरीही त्यांच्या मूळ सदिच्छेस स्मरून आम्ही त्या त्यांच्या तात्कालिक चिडखोरपणाकडे दुर्लक्ष करण्याचेच ठरविले असून विषयास लागून तेवढ्या त्यांच्या आक्षेपांसच चर्चिणार आहो.

पंडितजी दुसऱ्या अर्धसनातन्यांच्या वर्गात मोडत आहेत हे त्यांच्या पहिल्याच वाक्यावरून उघड होते. विषयप्रवेशीच ते म्हणतात 'आज उपयोगी आहे तेच करावे एवढ्याच म्हणण्याचा आम्ही केव्हाही निषेध करणार नाही.' होय ना? तर मग आपण पहिल्या झटक्यासच आमचे सगळे म्हणणे मानले असल्यामुळे तुमचा आमचा महत्वाचा मतभेद राहत नाही! उपयुक्त तेच करावे हेच आमचे म्हणणे. मग वाद तुमच्या आमच्यात राहत नसून वर वर्णिलेल्या पहिल्या वर्गाशीच तुम्ही वाद घालावयास पाहिजे होता. कारण, 'उपयुक्त काय हा प्रश्न अगदी दुय्यम. श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहे का?' हा प्रश्नच 'व्यवहारात, धर्माधर्म-निर्णयात मुख्य!' असे ते म्हणतात, आम्ही नाही.

परंतु असा मतभेद मुख्य प्रकरणी नसताही पंडितजींनी जो आमच्या लेखास विरोध केला त्याचे खरे कारण त्यांच्या पुढच्याच वाक्यातून डोकावले आहे. राष्ट्रास उपयुक्त तेच करावे, कारण? हा नियम स्वयमेवच खरा. म्हणजे धारणक्षम म्हणूनच धर्म आहे असे आम्ही म्हणतो; पण पंडितजी नकळत चटकन्सांगून जातात 'कारण की, आमचे हिंदूशास्त्र तरी तेच सांगत आहे!' आणि थेट कट्टर सनातनी थाटात एका ठराविक अनुष्टुपाचा 'शास्त्राधार' देऊनही टाकतात की, श्रुतिस्मृति...स्वस्यच प्रियमात्मन:' उपयुक्त तेच करावे - कारण शास्त्रातही ते सांगितले आहे! पण 'शास्त्रातील तसल्या वाक्यांचा अर्थ तसा होत नाही. आज धर्म म्हणून पाळल्या जाणाऱ्या रूढी, त्या कोणास अनुपयुक्त वाटल्या तरी मनुष्यास काय पण ईश्वरासही बदलता येणार नाहीत - हा धर्मही अपरिवर्तनीय आहे' असे चक्क सांगणाए शास्त्रीही जे आहेत त्यांची वाट काय? शास्त्राचा तुम्ही एक अर्थ करता - समन्वयवादी मीमांसक दुसरा; रूढीवादी आचार्य तिसरा! म्हणूनच आम्ही म्हणतो की, हे शास्त्राधाराचे गुऱ्हाळ बंद करून टाकल्यावाचून

गत्यंतर नाही. आजचे नवीन ज्ञानविज्ञान प्रयोगसिद्ध असताही ते शास्त्रांच्या काली ठाऊक नव्हते म्हणून नाकारायचे की काय? याचे स्पष्ट उत्तर द्यावयास पंडितची कचरतात. आणि म्हणूनच आम्ही त्या लेखात आमच्या राष्ट्राची एकंदर प्रवृत्ती म्हटली म्हणजे श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तांच्या पंगू करून सोडणाऱ्या बेड्या ठोकलेली होय असे जे सांगितले तेच पंडितजी आपल्याही प्रवृत्तीने अनुवादित आहेत! ते म्हणतात - हिंदुधर्मशास्त्रही आज उपयुक्त काय ही बाब वगळीत नाही. पण श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तही त्याच्या पाठीमागे लपवून ठेवते. आम्ही तरी तेच म्हटले आहे! पाठीमागे लपावून ठेवलेले नव्हे तर हे 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' त्या 'उपयुक्ता'च्या हात धुऊन पाठीस लागलेले आहे! आणि म्हणनूच प्रत्यक्षपणे जे उपयुक्त तेच बेखटक आचरीत जाणाऱ्यांनी, बदलत्या परिस्थितीस तोंड देताना पटापट पवित्रे पालटीत राहणाऱ्यांनी 'अद्ययावती' युरोपीय संस्कृतीच्या पुढे आम्ही हतवीर्य नि हतबल होत्साते 'शास्त्राधारा'चा घोर लागून पडलेलो आहोत!

२.२.४ निव्वळ कुभांड !

नंतर नसताच प्रश्न उपस्थित करून पंडितजी विचारतात, 'कोणतेही नवे स्वीकारण्याच्या आधी जुने शास्त्रकार काय म्हणतात, ते पाहून त्याने त्याची उपयुक्तता ठरविली तर काय बिघडले? पण आमचे विद्वान्‌देशभक्त बॅरिस्टर सावरकर म्हणतात, जुना आधार यापुढे पाहण्याचे कारण नाही!' हे नसतेच मत आमचे आहे असे दडपून सांगून मग पंडितजी कुणीकडच्या कुणीकडे भरकटले आहेत हे विचारता सोयच नाही! 'शास्त्रे जाळावीत इतिहास जाळावे, विश्वकोश जाळावा, मग बॅरिस्टर सावरकरांचे ग्रंथदेखील जाळावे की काय?'- असे ते आम्हांस विचारतात!!! त्यास उत्तर इतकेच की, पंडितजींचे हे अगदी निराधार निरर्गल कुंभाड सोडून बाकी काहीएक जाळण्याची आवश्यकता नाही! उलट आम्ही आमच्या लेखात स्पष्टपणे सांगितले की 'ही प्राचीन श्रुतिस्मृतिपुराणादी शास्त्रे, ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून संग्रहालयात, सन्मानपूर्वक ठेवून आता विज्ञानयुगाचे पान उलटले पाहिजे. त्या ग्रंथाचा काल काय झाले हे सांगण्याचा अधिकार; आज काय योग्य ते सांगण्याचा अधिकार प्रत्यक्षनिष्ठ विज्ञानाचा. अद्ययावत्पणात मागच्या सर्व अनुभवांचे सारसर्वस्व सामावलेले असते.' पुन्हा अगदी उपसंहारात तो लेख म्हणतो 'श्रुतिस्मृतिपुराणादी सारे स्मृतिग्रंथ आम्ही अत्यंत कृतज्ञ आदराने आणि ममत्वाने सन्मानितो; पण ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून; उनुल्लंघ्य धर्मग्रंथ म्हणूनच नव्हे!! त्यांचे सारे ज्ञान नि अज्ञान आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीस आम्ही लावणार आणि नंतर राष्ट्रधारणास, उद्धारणास, जे अवश्य वाटेल ते बेधडक आचरणार. आम्ही अद्ययावत्‌बनणार, अप-टु-डेट बनणार!!'

आमच्या लेखातील वरील वाक्ये उतरून घेतल्यानंतर पंडितेजी जे म्हणतात की 'जुने ग्रंथ बघूच नयेत - जाळावे' असे आम्ही त्या लेखात म्हटले ते किती - त्यांच्यात शब्दांत बोलावयाचे म्हणजे- 'खोडसाळ नि खोटे आहे' हे आता निराळे सांगावयास नको! कालपर्यंतच्या सर्व ज्ञानाची कसोटी घेऊन आणि उद्याच्या दिसू शकेल तितक्या क्षितिजाचेही रूपरंग पाहून मग जे आजला राष्ट्रीय हितास उपयुक्त ठरेल ते एकदा ठरविल्यानंतर त्या जुन्या शास्त्रांचा आधार नसला तरी तेच आचरले पाहिजे हे आमचे म्हणणे आहे. गुणाने ब्राह्मण नसला तरी

अमक्या जातीचा म्हणून त्यास ब्राह्मणाचे अधिकार जसे मिळू नयेत तसेच जे आज प्रयोगांती उपयुक्त वा सत्य ठरते ते अमक्या जुन्या पोथीत सापडत नाही वा निषिद्ध आहे म्हणूनच केवळ टाकाऊ ठरू नये. या अर्थी ज्यास शास्त्राधार म्हणतात तो शास्त्राधार आम्हांस नको आहे. पण यांचे तात्पर्य, शास्त्राधारच नको असे काढणे हे निव्वळ कुंभाड आहे!

२.२.५ शेवट तिरडीचा आधार !

आमच्या लेखास प्रत्युत्तर देण्याची तर त्रीव इच्छा, पण ते देऊ जाता उलट काय म्हणावे हे तर सुचत नाही, अशा स्थितीत बुडता जसा काडीचा आधार घेतो, तसा पंडितजींच्या कोटिक्रमाने शेवट तिरडीचा आधार घेतला आहे! आजची आपली तिरडीवरील प्रेतयात्रेची रूढी पुष्कळ गैरसोयीची असताही ती आम्ही सोडणार नाही, सुधारणार नाही - कारण तोच आमचा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्म आहे म्हणून! असे, आम्ही त्या लेखात ज्या असल्या पाचपन्नास अडाणी धर्मसमजुतीची उदाहरणे दिली, त्यात हेही एक उदाहरण देऊन म्हटले आहे. त्यास उत्तर म्हणून पंडितजी अथर्ववेदातील उतारा म्हणून देऊन सांगतात की श्रुतिकाळी गाडीतून प्रेत नेत; म्हणून तिरडी ही श्रुतिस्मृतिमान्य नाही. हे त्यांचे उत्तर अगदी चपखल आहे असे गृहीत धरले तरीही ते त्यांनी आम्हांला न देता त्या पूर्वी वर्णिलेल्या पहिल्या वर्गातील कट्टर सनातन्यांनाच द्यावे. कारण तिरडीला वा ह्या प्रस्तुतच्या प्रेतयात्रेच्या अडाणी रूढीला श्रुतिस्मतिपुराणोक्त म्हणून आम्ही गौरवीत नसून तसे ते कट्टर सनातनी गौरवितात आणि आम्ही तर ऊलट त्यांचा तो कोटिक्रम किती उपाहासास्पद आहे हेच दर्शविण्यास्तव त्यांच्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ता'चे पालुपद त्यांच्या शब्दातच सांगितलें आहे. दुसरें असे की, पंडितेजींनी तो मंत्र श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त मानणाऱ्या आमच्या ह्या कट्टर सनातनी बंधूंस वाचून दाखविला तर ते देखील त्यांस उलट हटकण्यास सोडणार नाहीत की, तुमचे हे उत्तर मुळीच चपखल नाही. कारण तो मंत्र इतकेच सांगतो की, अथर्वकाली गाडीतूनदेखील प्रेते नेत; पण तिरडीवरूनही नेत नव्हते वा नेऊ नये असे तो मंत्र सांगत नाही! गाडी वा तिरडी असा विकल्प आहे आणि म्हणूनच आजची रूढीही तशीच वैकल्पिक आहे!! याच्याही पुढे जाऊन तुम्ही जरी अगदी असा वेदमंत्र काढलात की जो म्हणेल 'प्रेत तिरडीवर नेऊच नये' तरी देखील हा सनातनी वर्ग पंडित सातवळेकरांस असे सांगून गप्प बसवील की, उपलब्ध श्रुतीत जरी स्पष्ट निषेध असला तरी लुप्त श्रुतीत 'तिरडीवर न्यावे' असा विधीही आहे - असलाच पाहिजे. आणि 'तुल्यबलविरोधे विकल्प:!' यास्तव विकल्पाने आजची तिरडीची प्रेतयात्रा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तच आहे!! तोच सनातन धर्म आहे!!! धर्म म्हणून, सनातन म्हणून ज्या रूढी आज आचरल्या जात आहेत त्यांस श्रुतीतील मंत्रदेखील विरोध करू शकणार नाहीत, शास्त्राधारांच्या चर्वितचर्वणाने हा प्रश्न केव्हाही सुटणार नाही, असे जे आम्ही म्हणतो ते एवढ्यासाठीच होय! आहेत त्या श्रुतीत आधार नसला तर नाहीत त्या श्रुतीत तरी असलाच पाहिजे हेच त्यांचे स्वयंसिद्ध गृहीत आहे आणि ते लुंग्यासुंग्याचे नव्हे तर प्रत्यक्ष प्राचीन मीमांसाचाऱ्याचे! - तिथे वाटेल त्या रूढीस वा मतास वाटेल तो मनुष्य श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त अतएव सनातन धर्म ठरवू शकणारच! म्हणूनच आम्ही या शास्त्राधारांच्या चर्चेस एरंडाचे गुऱ्हाळ म्हणतो आणि तिरडी श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त असली वा नसली तरी तिचे काहीएक सोयर सुतक न पाळता ही आजची प्रेतयात्रेची पद्धत गैरसोयीची आहे म्हणूनच ती सुधारली पाहिजे असेच मानतो.

केवळ तिरडीस नव्हे तर पंडितजी मोठ्या गौरवाने ज्या अथर्वकाळच्या प्रेतयात्रेस उल्लेखितात तिलादेखील सुधारली पाहिजे; कारण त्या श्रुतिमंत्रातील ती बैलाची गाडी देखील आजच्या मोटारीपुढे टिकाव धरणार नाही. श्रुतीत बैलांच्या गाडीतून प्रेते न्यावी असे असले तरी परवडेल त्यांनी मोटारीतून न्यावी आणि श्रुतीच्या मागासलेल्या काळात लाकडांची चिता हीच त्यातल्या त्यात सोयिस्कर असली तरी आता वीजभट्टीची त्याहूनही फक्कड सोय निघाल्यामुळे प्रेते जाळण्याची ही नवी अद्ययावत् पद्धत - तीच सर्वांनी स्वीकारावी.

पण मुंबईसारख्या नगरातही वीजभट्टीत प्रेते जाळण्याची सूचना येताच 'सानातन धर्मावर घाला ! आमची तिरडी नि चिता हाच धर्म आहे !' म्हणून श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्तीने केवढी आरडाओरड केली ती आठवण अगदी ताजीच आहे! बहुजनसमाजाकडून कसे 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' समजले जाते त्याचा हा पुरावाही आमच्या लेखातील त्या विधानास बळकटी आणतो! ते उपयुक्त आहे का हा प्रश्न नाही, ते उपयुक्त आहे का हा प्रश्न नाही, ते श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त आहे का, हा प्रश्न मुख्य! ही जी आमची पूर्वापारची अडाणी प्रवृत्ती आहे ती सोडून उपयुक्त म्हणूनच आचरण्याची अद्ययावत प्रवृत्ती आम्ही स्वीकारली पाहिजे हे आमच्या लेखाचे मुख्य विधेय, तिरडी श्रौत ठरली वा न ठरली तरी त्यामुळे, लवलेशही बाधित होत नाही.

२.२.६ पण हे बोकड हो कशासाठी ?

तिरडीचा आधार घेणाऱ्या त्यांच्या कोटिक्रमाची जी दुर्दशा तीच आम्ही यज्ञसंस्थेच्या वैज्ञानिक युगाच्या दृष्टीने केलेल्या छाननीविरुद्ध त्यांनी आणलेल्या त्यांच्या आक्षेपांची! यज्ञ का करावे? तर 'यज्ञात्भवति पर्जन्यो!' ही पुरातन समजूत आता अकिंचित्कर ठरली आहे हे आमचे म्हणणे खुडता न आल्याने त्याविषयी मूग गिळून पंडितजी यज्ञाच्या समर्थनार्थ दुसरा प्रचंड लाभ पुढे करतात की, यज्ञात तूप जाळण्याने रोगनिवारण होते! पुरावा? पंडितजी अचूकपणे निर्विवाद पुरावा म्हणून सांगतात की, 'श्रुतीत तसे म्हटले आहे!!' यज्ञाने रोगनिवारण होते हे सिद्ध करण्यास आजपर्यंतचा अनुभव, वैज्ञकीय वा वैज्ञानिक प्रयोग यांचा प्रत्यक्षनिष्ठ आधार मिळतो की नाही हे लवलेश न पाहता 'इति श्रुतिः' हा एवढा पुरावा त्यांस अगदी पऱ्याप्त वाटतो! हीच ती आमच्या लोकांची शब्दनिष्ठ 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' प्रवृत्ती! पंडितजी 'इति श्रुतिः' म्हणून ज्या आमच्या लेखास खुडून टाकू निघाले त्याच्याच मुख्य विधेयास त्याच वाक्यासरशी एका अधिक उदाहरणाची बळकटी देऊन बसले! बरे तूप जळल्याने वातावरण निरोगी होते हेच जरी यज्ञाचे मुख्य समर्थन असले तरी तसल्या सोप्या गोष्टीसाठी ह्या यज्ञीय कर्मकाडाचा हा अवाढव्य नि किचकट व्याप कशास हवा होता? त्या यज्ञकुंडाचे बूड इतकेच रूंद, त्याचे कोन अमुकच, ते दर्भ इतकेच, त्या समिधा इतकी बोटेच लांब; केव्हा बसून तूप ओतणे तर केव्हा उठून, लक्षावधी रूपयांपर्यंतचा तो व्यय - ह्या विधीत लेशमात्र चूक होताच घ्यावी लागणारी ती गाईचे शेणमूत पिणारी नि त्याहूनही त्रासदायक प्रायश्चित्ते, हे अगडबंब प्रकरण काय नुसते आगीत तूप ओतल्याने वातावरण शुद्ध होते एवढ्या साध्या नि संदेहास्पद लाभासाठी? तेवढाच हेतू असेल तर चुली पेटतातच आहेत की! त्यातच बुटकुलीभर तूप ओतले, की गृहशुद्धी, नि म्युनिसिपल झाडूवाले जेव्हा डांबरप्रभृती चौकातून जाळतात तेव्हा

त्यातच त्यांना तपेली तपेली तूपही जाळण्यास सांगितले की, नगरशुध्दी सहजासहजी होत राहती! फार तर घरोघर धूप जाळण्याचे जे एक धुपाळे असते तसेच एक तूप जाळायचे तुपाळे ठेवले असते. तूप जाळण्याने रोग हटतात हे खरे धरले तरी ते फार तर तूप जाळण्याचे समर्थन करील - ह्या यज्ञाच्या अवाढव्य कर्मकाडाचे नव्हे!

पण वातावरण निरोगी व्हावे म्हणून तुपाच्या तपेल्या ओतता ओतता, हे बोकडांचे थवे हो कशासाठी फरफटत जात आहेत ह्या यज्ञकुंडाकडे? त्या रक्ताच्या चिळकांड्या, ती मुंडकी, मज्जा, हृदये, जिभा, वसा, नसा मंत्रपूर्वक ओरबाडून त्या धगधगलेल्या होळ्यांच्या खाईत ज्या होमिल्या जात आहेत त्या हो कशासाठी? त्या करपलेल्या मांसाच्या वासानेही शुद्धवून सारे राष्ट्र निरोगी करण्यासाठी की काय? आणि थोड्या अप्रत्यक्षपणे वैदिक नि याज्ञिक तसेही म्हणण्यास सोडीत नाहीतच म्हणा! कारण यज्ञातील उर्वरित मांसाचे ढीग खाऊन ऋत्विजवर्ग आणि यज्ञास स्वतःचे मांस पुरविण्यासाठी चराचर कापले जाऊन हुतात्मे होणाऱ्या त्या बोकडांचे ते कळप हे दोघेही स्वर्गास प्राप्त होतात. साध्या देहरोगापासूनच नव्हे तर भवरोगापासूनही मुक्त होतात असे 'शास्त्र' प्रतिज्ञेवर सांगत आहेत की! आणि म्हणूनच चार्वाकही त्यास ठणठणीत प्रश्न टाकीतच आहे की, 'पशूश्चेन्निहतः स्वर्गे ज्योरिष्टोमेगमिष्यति! स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हन्यते?'

ज्या हिंदुस्थानात सहस्रावधी वर्षे शतावधी यज्ञांतून नि अग्निहोत्रातून प्रत्यही खंडोगणती तूप जाळले जात आले आहे ती नि काही प्रमाणात तरी आजही जळत आहे ती ही 'यज्ञीय' आर्यभूमी हिवताप, महामारी, प्लेग, देवीप्रभृती झाडून साऱ्या रोगांच्या प्रात्यक्षिक अभ्यासासाठी राखून ठेवलेले जगातील पहिल्या प्रतीचे संग्रहालय बनलेली आहे आणि यज्ञात पळीभरदेखील तूप गेल्या हजारो वर्षांत न जाळणाऱ्या त्या यज्ञद्वेष्ट्या अनार्य युरोपअमेरिकादी राष्ट्रांत आरोग्य नि आयुर्मान अतुलनीय ऊत्कर्ष पावत आहे. हे काय यज्ञात तूप जाळणे हे आरोग्याचे अत्युत्कृष्ट अपरिहार्य नि दिव्य साधन आहे असे सिद्ध करते? बहिरोबापुढे बोकड मारले असता प्लेग हटतो, 'बाया' नाचविल्याने देवी हटतात, भडाभडा भाताचे बळी, मातंगीची पूजा करून तिला नाचवीत मिरवीत अर्पिले असता महामारी हटते आणि ह्या जटिल कर्मकांडाच्या यज्ञीय भारूडात तूप ओतल्याने राष्ट्र निरोगी होते, मुक्त होते हे म्हणणे वैदिक असले तरी वैज्ञानिक दृष्टीने आज सारखेच हास्यापद ठरणार आहे! 'प्लवाह्ययेते अदृढा अज्ञरूपा!' असे ऋषीही म्हणू लागले होतेच!

पण यज्ञापासून पाऊस पडतो, तूप जाळण्याने रोग हटतात, प्रभृती कल्पना आज जरी हास्यास्पद वाटल्या तरी त्यामुळे त्यांच्यावर निष्ठा होती म्हणून वैदिक वा प्राचीन काळास हसण्याचे तितकेसे कारण नाही. त्यांच्या वेळच्या मानवी ज्ञानाच्या नि अनुभवाच्या मानाने यज्ञ-श्राद्ध-वर्ण प्रभृती साधनांनी मोक्ष मिळतो, देवदेवता आपल्या प्रार्थना प्रत्यक्षपणे ऐकतात प्रभृती विचार त्यांस पटत गेले ह्यात काहीच आश्चर्य नाही. आमच्या प्राचीन पूर्वजांनी त्या काळच्या जगात अग्रेसरत्व मिळविले इतका गौरव त्यांचे योग्य ते महत्त्व व्यक्तविण्यास पर्याप्त आहे. या यज्ञसंस्थेनेही त्या काळी आमच्या राष्ट्राच्या एकीकरणास नि केंद्रीकरणास जे प्रत्यक्ष साहाय्य दिले त्याविषयी आमच्या मागच्या लेखात म्हटल्याप्रमाणे आम्ही कृतज्ञपणे त्यांस शतवार दंडवत घालतो; आणि आमच्या सनातन बंधूंस विनवितो की त्यांनी त्या संस्थांचे

वैज्ञानिक दृष्टीने आजही समर्थ करण्याच्या भरीस पडून असल्या पोरकट कोटिक्रमास करीत बसण्याचा मोह आवरावा. कारण असल्या कोटिक्रमांनी ह्या विज्ञानयुगात त्यांचे समथर्न न होता त्या उलट अशा निष्कारण हास्यास्पदतेस पात्र होतात. वैदिक असणे क्षम्य होते. पण आज तेच खंडोगणती तूप नि त्या भातांच्या राशी नि तो मोहनभोग यज्ञांच्या आगीत न होमिता ह्या भूक भूक करीत कासावीस झालेल्या आपल्या लक्षावधी धर्मबंधूंच्या पोटातील आगीत होमिल्यानेच हे राष्ट्र निरोगी होण्याचा थोडाफार अधिक संभव आहे!

श्रुती नि श्रौतधर्म, त्यांच्या काळच्या जगात त्या काळच्या अडाणी शत्रूशी लढताना, दिग्विजय गाजवू शकले म्हणून आजच्या विज्ञानयुगातही तसा टिकाव धरू शकतील ही आशा व्यर्थ आहे, इंद्रा धाव, सोमा धाव, अग्ने आमचे शत्रू निर्दाळ, अशा वैदिक प्रार्थनांनी देव साहाय्यास धावत नूसन वैज्ञानिक सूक्तांनीच त्यांना दासासारखे राबवून घेता येते, हे पुष्कळ अंशी अनुभवसिद्ध ठरले आहे. महाभारतातील गांडीव धनुष्य भंगले! आता मशिनगन्सशी गाठ आहे! जर हे सांगितल्याने स्वतःच्या प्रौढीच्या पोकळ वल्गना करीत राहणाऱ्या आमच्या शब्दनिष्ठ बाबावाक्यांप्रमाणे प्रवृत्तीचे बोकाळलेले अवसान खचले, तिचा तेजोभंग झाला तर त्याते राष्ट्राचे हित आहे. आपल्यावर चालून येणारे ते 'कल्पांतसिंधुसे' कुरूबळ किती बलवान् आहे, त्यांची शस्त्रास्त्रे किती झुंजार, ते स्पष्टपणे सांगून विराटाच्या अंतःपुरात बढाया मारणाऱ्या उत्तराचे बालिश प्रलाप खोडून काढण्याने, त्याचा तो तेजोभंग करण्यानेच त्याचे खरे हित साधणार होते. त्यास हरभऱ्याच्या झाडावर चढविणारेच खरे शत्रू होते. तेजोभंग करण्यासाठी शल्याने कर्णास वारंवार फटकारले, पण कर्णाचा प्रतिरथि जो पार्थ त्यास त्याच्याही सारथ्याने तसेच फटकारले होते! त्या दोघांच्या हेतूंत नि परिणामांत जो फरक तोच पाद्रयांच्या टीकेत आणि ज्यांनी या हिंदूराष्ट्रासाठी मृत्यूसही हटकण्यास कमी केले नाही त्यांच्या टीकेतील हेतूंत नि परिणामांत असलाच पाहिजे इतका विवेकही ज्यास राहात नाही तो पंडित कसला!

त्या पार्थसारथ्याच्या शब्दांतच ते अद्यवत्प्रवृत्तीचे समर्थक या कूपमंडुकतेच्या भंगड गुंगीत प्रज्ञाहत झालेल्या हिंदुराष्ट्रास सांगणार –

'कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ।'

सोडून दे ह्या स्पर्शबंदीच्या, सिंधुबंदीच्या, रोटीबंदीच्या, पोथीजात जातीपातींच्या पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या भाकड भावना! तोडून टाक त्या तुझ्या कर्तृत्वाच्या पायांत पडलेल्या त्या शब्दनिष्ठ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्तीच्या बेड्या! आणि जे जे हत्यार तुझ्यावर चढून आलेल्या आजच्या आपत्तीच्या उच्छेदास आज समर्थ होईल - उपस ते ते हत्यार! मग ते त्या तुझ्या शास्त्रागारात सापडो वा ह्या नवीनांच्या शस्त्रागारातून छिनता येवो!'

***

२.३ पुरातन की अद्यतन ?

'केसरी'च्या दि. १९-१०-३४ च्या अंकात 'सावरकर नि सातवळेकर' या मथळ्याखाली एक लेख आला आहे. त्यात 'किर्लोस्कर' मासिकात मी लिहिलेल्या एकदोन लेखांविषयी चर्चा आहे. तीत मी प्रतिपादिलेली मते चुकीची आहेत इतकाच आशय जर असता तर त्याचा मी उलगडा करीत बसलो नसतो. 'केसरी'तील एका लेखकमहाशयांचे मत माझ्या मताहून भिन्न आहे. इतकेच समजून तो प्रश्न मी हातावेगळा केला असता; परंतु त्या लेखात माझे मत चुकीचे आहे इतकाच आशय नसून जे मत मीच चुकीचे म्हणतो तेच माझे मत आहे असा विपर्यास झालेला आहे. यास्तव मला हा उलगडा करणें अवश्य वाटते.

(१) 'केसरी'तील लेखाच्या आरंभीच 'किर्लोस्कर' मासिक नव्या पंथाचे प्रवर्तक आहे. 'पुरुषार्थ' मासिक जुन्यातील नि नव्यातील उत्तम ते घ्यावे असे प्रतिपादते' अशा प्रकारे त्या मासिकाचा परिचय वाचकवर्गास जो करून दिला आहे तोच मुळी वाचकांचा ग्रह पूर्वदूषित करणारा आहे. जणू काय 'नव्या पंथाचे' लोक जुन्यातील उत्तमही घेऊ नये किंवा नव्यातील वाईटही घ्यावें असे म्हणत असतात! मी किर्लोस्कर मासिकाचे बरेच अंक वाचले आहेत; पण त्यात 'जुन्यातील उत्तमही टाका! नव्यातील वाईटही घ्या !' अशी घोषणा संपादकानी केलेली माझ्या आढळण्यात आली नाही. तथापि त्या मासिकाचे सुविद्य संपादक त्यांच्या धोरणाचा उलगडा, त्यांस आवश्यक वाटल्यास, करण्यास समर्थ असल्यामुळे त्याविषयी अधिक माहिती लिहीत नाही; पण अशा प्रकारच्या नव्या पंथाच्या वतीने मी लेखणी उचलली आहे, अर्थात जुन्यातील नि नव्यातील उत्तम ते घ्यावे ह्या मताचा मी विरोधक आहे म्हणून तसे ब्रीद असणारे 'पुरुषार्थ' मासिक माझे म्हणणे खोडून काढीत आहे अशी जी विचाराची साखळी 'केसरी'तील त्या लेखांत व्यक्त होते ती, मी जे म्हणतो तेच मी म्हणत नाही असा वस्तुस्थितीचाच विपर्यास करणारी असल्यामुळे मी माझ्यापुरता तिचा या लेखनद्वारे प्रकट निषेध करीत आहे.

मतभेद जो आहे तो जुन्यांतील नि नव्यातील उत्तम ते घ्यावे ह्या विधेयात नाही. उलट आमचे नेमके ते मत आहे. मतभेद आहे तो उत्तम, राष्ट्रास आज उपयुक्त काय आहे आणि ते कोणच्या कसोटीने ठरवयाचे शब्दनिष्ठ 'शास्त्राधारे' की विज्ञाननिष्ठ प्रत्यक्ष प्रयोगद्वारे, ह्या प्रकरणात आहे. विवादभूत अशा आमच्या किर्लोस्करमधील त्याच दोन लेखांतील खालील वाक्ये आमची भूमिका प्रथमपासून काय होती ते स्पष्टवितील - ''ही प्राचीन श्रुतिस्मृतिपुराणादी शास्त्रे ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून संग्रहालयात ससन्मान ठेवून आता विज्ञानयुगाचे पान उलटले पाहिजे. या ग्रंथाचा काल काय झाले हे सांगण्यापुरता अधिकार; आज काय योग्य ते सांगण्याचा अधिकार प्रत्यक्षनिष्ठ - अद्यतन विज्ञानाचा! या अद्ययावत्पणात मागच्या सर्व अनुभवांचे सारसर्वस्व सामावलेले असतेच... श्रुतिस्मृतिपुराणादी हे सारे ग्रंथ आम्ही अत्यंत कृतज्ञ आदराने सन्मानतो; पण ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून नव्हे. त्यांचे सारे ज्ञान नि सारे अज्ञान आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीत आम्ही लावणार आणि नंतर राष्ट्रधारणास, उद्धारणास, जे अवश्य वाटेल ते बेधडक आचरणार! म्हणजेच आम्ही अद्ययावत्बनणार, अप-टु-डेट बनणार... कालपर्यंच्या सर्व ज्ञानाची कसोटी घेऊन आणि उद्याच्याही क्षितिजांचे दिसू शकेल तितके रूपरंग

पाहून मग जे आज राष्ट्रहितास उपयुक्त ठरेल ते त्यास त्या जुन्या पोथ्यांचा शास्त्रार्थ सापडत नसला तरी, बेधडक आचरले पाहिजे. प्रयोगांती जे आज सत्य वा उपयुक्त ठरते ते, अमक्या जुन्या पोथीत त्यास आधार नाही म्हणूनच केवळ टाकाऊ ठरू नये. तशी अट जो घालतो तो शास्त्राधार तेवढा आम्हांस नको आहे. पण ह्याचा अर्थ शास्त्रे पाहूच नये असा काढणे हे निवळ कुंभाड होय!''

- (किर्लोस्कर, सप्टेंबर १९३४)

२.३.१ आद्यतनी प्रवृत्ती

वरील उताऱ्यावरून हे स्पष्ट होईल की कालपर्यंतच्या जुन्यातील जे प्रयोगांती आजही उत्तम ठरते, विज्ञानाच्या कसोटीस टिकते, ते ज्ञान तर आम्ही टाका म्हणत नाहीच, पण त्या जुन्यातील जे जे आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीत अज्ञान ठरते तेही समाजशास्त्र नि मानसिक शास्त्रदृष्ट्या आम्हांस टाकाऊ वाटत नाही! त्या पुरातन सर्व बऱ्यावाईट अनुभवास जमा धरून आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीने जे राष्ट्रधारणास आज उपयुक्त ठरते, तेच बेधडक आचारावे. उद्या बदलल्या परिस्थितीत त्या वाढत्या वैज्ञानिक ज्ञानात जर तेही चुकीचे नि अहितकारक ठरेल तर तो आमचा आजचा आचार बदलण्यास 'उद्या'ही तसाच स्वतंत्र आहे. केवळ कालच्या पोथीच्या शब्दाने 'आज' बांधलेला नसावा, 'उद्या' तर नसावाच नसावा! या विज्ञाननिष्ठ मतासच आम्ही अद्ययावत्पणा म्हणतो. आद्यतनी प्रवृत्ती ती हीच.

२.३.२ सनातनी प्रवृत्ती

याच्या उलट शब्दनिष्ठ, वेद-कुराण-बायबल अशा कशास तरी अपौरुषेय मानते, तदुक्तच आचरावे मग ते आज उपयुक्त असो वा नसो असे म्हणणारी, वचनात्प्रवृतिर्वचनान्निवत्तीः म्हणून जिचज ब्रीद ती सनातन प्रवृत्ती, तिची मांडणी स्वतःस 'सनातनी' म्हणविणारेच अशी करतात की, श्रुती ह्या अपौरुषेय होत; तो वेद 'सर्वज्ञानमयो हि सः' असाच असल्याने त्रिकालाबाधित आहे; त्या श्रुतीत जे आहे तेच स्मृतिपुराणात आहे; त्यांच्यात परस्परविरोध मुळीच नाहीत; आजच्या धर्माचार म्हणून पाळलेल्या रूढीस जर आज उपलब्ध असणाऱ्या श्रुतीत आधार नसला तर - तर तो आज लुप्त झालेल्या श्रुतीत असलाच पाहिजे! याच मांडणीला आज श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तपणा ज्या अर्थी म्हणतात आणि ज्या अर्थी ते तर्कट आमूलात्असत्य नि अहितकारक आहे असे आम्हांस वाटते, त्या अर्थी नि त्यासाठी आम्ही ही श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्ती, ती हिंदुराष्ट्राच्या बुद्धिच्याच पायात पडलेली बेडी आहे असे मानतो नि शक्य तितक्या लवकर तोडून टाकण्यास झटतो.

(१) पण याचा दोष आम्ही श्रुतिस्मृतींवर लादीत नाही. हजारो वर्षांपूर्वीच्या त्यांच्या काळाच्या ज्ञानानुसार त्यांच्या परिस्थितीत उद्‌भवलेल्या राष्ट्रीय अडचणी टाळण्याचा प्रश्न त्यांना परवडला तसा त्यांनी सोडविला. दोष आहे तो त्यांच्या त्या काळी उपयुक्त ठरलेल्या वा वाटलेल्या आचारांस त्रिकालाबाधित मानणाऱ्या आजच्या या शब्दनिष्ठ, पुरातनी, श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्तीचा होय! गोवध पोथीत निषिद्ध आहे; यासाठी मुसलमानांनी गाईंचे कळप पुढे घालून हिंदुस्थानावर चाल केली असता गाई मारतील या भीतीने जन्मजात काय

पण युगजात हिंदूंनाही लाखांनी बाटविण्याचा धडाका मुसलामानपोर्तुगीजादिकांनी चालवला असता घरांवर वा विहिरीत पाव पडला तर त्यास वापरणारी सारीची सारी हिंदू बाटतात म्हणून जी प्रवृत्ती सांगते, नि आजही त्यांना परत शुद्ध करून घ्यावयाचे तर ते किती वर्षांपूर्वी बाटलेल्यांच्या प्रकरणी शास्त्रोक्त होईल - पाच वर्षांपूर्वी की सात की साडेसात! याचा शास्त्राधार धुंडाळण्यात जी शतकेच्या शतके घालवीत आहे, जागतिक व्यापाराने नि आक्रमणाने जे ते प्रबळ राष्ट्र प्रबळकर होत असता परदेशगमन वा समुद्रगमन करावे की नाही या शास्त्रार्थ चघळीत आज पंधराशे वर्षे जी प्रवृत्ती पंचगव्याच्या हौदात डुंबत राहिलेली आहे, फार काय परधर्मी हरिद्वेष्टे म्लेंच्छ हे स्पृश्य आहेत, पण स्वधर्मी हरिभक्त हिंदू महार हे अस्पृश्य! असा निर्लज्ज निर्णय जी प्रवृत्ती देऊ शकते, त्या त्या शब्दनिष्ठ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त 'सनातनी' प्रवृत्तीपायीच आपली जागतिक साम्राज्ये बुडविणे आपल्या राष्ट्रशत्रूंस त्या प्रवृत्तीच्या अभावी जाते, त्याहून दसपटीने सुलभतर गेले; आपले राष्ट्रीय स्वातंत्र्यही संरक्षिणे अधिक कठीण झाले; नवीन राज्य संपादिण्याच्या कार्यी तर पदोपदी तिची नाठाळ 'अटक' आडवी येत आहे अशी आमची इतिहासावरून नि अनुभवावरून ठाम निश्चिती झाल्यामुळे त्या 'सनातनी' शास्त्राच्या एरंडाच्या गुऱ्हाळांचा आणि त्या 'वचनात्प्रवृत्तीवर्चनान्निवृत्ती'चा आम्हांस अगदीच तिटकारा आला आहे. श्रुतिस्मृतिप्रभृती परमवंदनीय शास्त्रांचा नव्हे!

(२) तिरडीची चाल वेदकाली होती असे आमचे स्वतःचे मत म्हणून सांगितलेले नाही, किंवा सातवळेकरांनी दिलेल्या वेदमंत्रांवरून तिरडी वेदकाली नव्हती असेही सिद्ध होत नाही. तरीदेखील 'केसरी'तील लेखात असे लिहिले आहे की, श्रुतीमध्ये गाडीतून प्रेत न्यावे असे सातवळेकरांनी साधार दाखवून स्थालीपुलक न्यायाने इतर अशीच अनेक विधाने (सावरकारांच्या लेखात) असत्य आहेत असे दाखविले, स्थालीपुलक न्यायाचा हा मासला अजब आहे! गिबनच्या इतिहासातील ऐक विधान चुकले हे दाखविले की, स्थालीपुलक न्यायाने तो इतिहासचा इतिहास चुकीचा ठरला म्हणावयाचे!' 'केसरी'त इतर कोणत्याही मुद्रिताप्रमाणे ऐखादे अक्षर उलटे छापलेले असले की, स्थालीपुलक न्यायाने सारा केसरी उलट्या अक्षरात छापलेला आहे असे सिद्ध होते! पंडितजींच्या भाबड्या लेखात अशी ढिली वाक्ये खपली तरी 'केसरी'च्या काटेकोर लेखातून कशी घुसली ते समजत नाही. अशा ठिकाणी 'स्थाली'चा न्याय लागत नसून पोळीचा लागतो. एक पोळी कच्ची राहिली तर साऱ्या पोळ्या कच्च्याच आहेत असे ठरते की काय? आमच्या लेखांचे मुख्य विधेय शब्दनिष्ठ पुरातनी प्रवृत्ती प्रगत राष्ट्रास हितकर की विज्ञाननिष्ठ अद्यतनी, हे आहे. त्यास तिरडी वेदोक्त ठरली तरी तिचे कोणचेच सोयरसुतक आडवे येत नाही.

(३) एखाद्याच्या आदरासाठी त्याची असत्य विधानेही सत्य मानावी अशी अशी पंडितजींची करुणा भाकली होती कुणी? 'मी तसे कधीही करणार नाही' म्हणून वीरवृत्तीचा आत्मप्रसाद भोगण्यास्तव स्वतःच्याच प्रश्नांशी स्वतःच भांडत आहेत! आम्ही तर, जे सत्य केवळ कोण्या अ, ब, क च्या मानण्यावरच जगू शकते त्यास तुच्छ समजतो!

(४) राहता राहिला'केसरी'च्या लेखातील तेजोभंगाचा आक्षेप. त्याविषयी नि विषयाच्या समारोपार्थ आम्हांस जे म्हणणे ते मूळच्या लेखातील उपसंहाराच्या पुढील उताऱ्यात आम्ही व्यक्तविले आहे -

''श्रुती नि श्रौत (संस्कृत) त्या काळच्या जगात त्यांच्या शत्रूंशी लढताना दिग्विजय गाजवू शकली म्हणून आजच्या विज्ञानयुगातही तसा टिकाव धरू शकतील ही आशा व्यर्थ आहे. 'इंद्रा धाव, चंद्रा, अग्ने, आमचा शत्रू निर्दाळ' अशा वैदिक प्रार्थनांनी देव साहाय्यास धावत नसून वैज्ञानिक सूक्तांनीच त्यांना दासासारखे राबवून घेता येते हे पुष्कळ अंशी अनुभवसिद्ध ठरले आहे. महाभारतातील गांडीव धनुष्य भंगले! आता मशीनगन्सशी गाठ आहे. जर हे सांगितल्याने स्वत:च्या प्रौढीच्या पोकळ वल्गना करीत राहणाऱ्या आमच्या 'बाबावाक्यं प्रमाणम्' प्रवृत्तीचे अवसान खचले, तेजोभंग झाला, तर त्यातच राष्ट्राचे हित आहे. आपल्यावर चालून येणारे ते 'कल्पांतसिंधुसे' कुरूबळ किती बलवान् आहे, त्यांची शस्त्रास्त्रे किती झुंजार, ते स्पष्टपणे सांगून विराटाच्या अंत:पुरात बढाया मारणाऱ्या उत्तराचे बालिश प्रलाप खोडून काढण्यात, त्याचा तो तेजोभंग करण्यातच, त्याचे खरे हित साधणारे होते. त्यास हरभऱ्याच्या झाडावर चढविणारेच खरे शत्रू होते. तेजोभंग करण्यासाठी शल्यास कर्णाने वारंवार फटकारले होते; पण कर्णाचा प्रतिरथी जो पार्थ त्याला त्याच्याही सारर्थ्यांने असेच फटकारलें होते! त्या दोघांच्या हेतूत नि परिणामात जो फरक तोच पाद्र्यांच्या टीकेत नि ज्यांनी या हिंदू राष्ट्राच्या हितार्थ मृत्यूसही हटकण्यास कमी केलें नाही त्यांच्या टीकेतील हेतूत नि परिणामांत असलाच पाहिजे, इतका विवेकही ज्यास राहत नाही तो पंडित कसला?'

'त्या पार्थसारथ्याच्या शब्दातच, ते अद्ययावत्प्रवृत्तीचे समर्थक या कूपमंडुकतेच्या भंगड गुंगीत हतप्रभ झालेल्या हिंदुराष्ट्रास सांगणार.'कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमेसमुपस्थितम्! अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन!' सोडून दे त्या त्या स्पर्शबंदीच्या, पोथीजात जातपातीच्या पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या भाकड भावना! तोडून टाक त्या तुझ्या कर्तव्याच्या पायात पडलेल्या ह्या शब्दनिष्ठ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त प्रवृत्तीच्या बेड्या! आणि जे जे हत्यार तुझ्यावर चढून आलेल्या आजच्या आपत्तीच्या उच्छेदास आज समर्थ होईल - उपस ते ते हत्यार! मग ते त्या तुझ्या पुरातनाच्या शस्त्रागारात सापडो वा ह्या नवीनाच्या शस्त्रागारातून छिनता येवो!'

***

२.४ यंत्र

आपला देश आज ज्या युगात प्रवेशू लागला आहे, ते युग युरोपमध्ये दोनशे वर्षांपूर्वी चालू झाले. म्हणजे युरोपच्या दोनशे वर्षे आपण मागे पडलेले आहोत. ह्या युगाचे अर्थशास्त्रीय नाव यंत्रयुग! युरोपमध्ये हे यंत्रयुग दोनशे वर्षांपूर्वी जेव्हा बाष्पशक्तिप्रभृती शोधांमुळे आविर्भवले, तेव्हा त्या यंत्रप्रभावाच्या धक्क्यासरशी तिकडेही त्या वेळच्या रूढ विचारांना नि आचारांना चक्कर आल्यासारखे होऊन गेले. मनुष्यजातीवर हे यंत्रयुगाचे भयंकर संकट आले आहे. त्यामुळे मनुष्य माणुसकीसच मुकल्यावाचून राहणार नाही, धर्माचे वाटोळें होणार, मनुष्याचे जीवन यंत्रासारखेच हृदयशून्य, कृत्रिम नि कलाहीन होऊन त्यांचे शरीरदेखील दुबळे नि परतंत्र बनणार, फार काय, ज्या आर्थिक संपन्नतेच्या नि सुखसोयींच्या लालसेने मनुष्य यंत्राच्या मागे लागला, ती आर्थिक लालसाही यंत्राच्या चाकात सापडून चूर होईल, या यंत्रामुळे मनुष्य पोटभर खाऊपिऊ न लागता उलटा भिकेस लागेल अशी एकच कोल्हेकुई त्या वेळच्या पुराणप्रिय स्थितीतील नि धर्मभोळ्या अशा वर्गाने साऱ्या युरोपात चालू केली होती.'Back to Nature' हे त्यांचे सूत्र होते. 'यंत्रामुळे बेकारी वाढते आणि मनुष्य भिकेस लागतो,' असे बुढ्ढे अर्थशास्त्री ओरडले. 'यंत्र ही सैतानाची युक्ती! देवाच्या थोरवीला कमीपणा आणणारी ही रावणी हाव!' धर्मशास्त्री किंचाळले!

न्यूनाधिक दोनशे वर्षांपूर्वी यंत्रशक्तीचा प्रबळ आविर्भाव युरोपात झाला तेव्हा त्याचा असा जो विरोधच विरोध त्या लोकांमध्ये जिकडेतिकडे झाला, त्याचीच पुनरावृत्ती आज आपल्या या दोनशे वर्षे मागाहून, प्रगतीच्या त्या बिंदूवर येऊन पोचलेल्या लोकात चालू झाली आहे. यंत्र हे मनुष्यास मिळालेले वरदान नसून शाप होय, अशी ही ओरड किती तथ्य वा अतथ्य आहे हे विवेचिण्याच्या कार्यी आपणांस योजावे लागणारे कोटिक्रम आणि द्यावे लागणारे पुरावे युरोपच्या आजच्या जनतेला अगदीच शिळे नि बुरसलेले लागतील; कारण की, ते आक्षेप प्रत्याक्षेप, ते वादविवाद त्यांच्याकडे नामशेष झाल्यासही शेदीडशे वर्षे उलटून गेली आहेत. पण युरोपकडे आज अगदी शिळ्या, अडाणी, वेडगळ ठरलेल्या त्याच त्याच आक्षेपांना अगदी नवीनातील नवीन म्हणून ठिकठिकाणचे अनेक गावढळ संप्रदाय आपल्याइकडे प्रचार करू लागले असल्यामुळे यंत्रशक्तीवरील त्या आक्षेपांना खोडून काढण्यासाठी यंत्रनिष्ठ प्रगतीलाही युरोपमध्ये पूर्वी दिल्या गेलेल्या त्याच त्याच प्रत्युत्तरांनी पुनरुक्ती करणे भाग आहे.

२.४.१ देवभोळेपणा घटतो त्या मानाने यंत्रशीलपणा वाढतो

आपल्या लोकांत अजूनही यंत्रशीलपणा जो इतका कमी आहे त्याचे मुख्य कारण म्हणजे आमच्या समाजातील देवभोळेपणा अजूनही उतास जात आहे, हेच होय. दोनशे वर्षांपूर्वी युरोपही खिश्चन धर्मानुसार असाच देवभोळा होता; तेव्हा त्यातही यंत्रशीलपणा नव्हता. लिस्बनला मोठा भूकंप अठराव्या शतकात झाला, तेव्हा त्याचे कारण, रोमन कॅथोलिक धर्ममतांविरुद्ध उभारलेले प्रॉटेस्टंटांचे पाखंड हेच होय, असे युरोपियन लोकाच्या मोठमोठ्या धर्मगुरूंनी नि सामान्य जनतेने ठरविले. प्रॉटेस्टंट लोकात भिक्षुणींनी लग्नें लावली, पाद्री लोक बायका करतात, पोपचा शब्द अस्खलनीय (infalicle) नि शिरसावंद्य मानीत नाहीत, या 'पापा'मुळे भूकंप झाला, असे

निदान ठरवून त्या धर्मभोळ्या लोकानी भूकंप होऊ नये म्हणून प्रॉटेस्टंटांचाच नायनाट हा उपाय शोधून काढला. अशा देवभोळ्या वृत्तीला भूकंपाची, खरी भौतिक कारणे शोधण्याची बुद्धिच होणे दुर्घट; मग भूकंपाचे नियम समजावून घेऊन त्याचे धक्के कधी वा कुठे बसणार ते आगाऊ सुचविणे भूकंपसूचक यंत्र बनविण्याचे काम जन्मोजन्मीदेखील सुचणेच शक्य नाही! युरोपमध्ये ही देवलसी वृत्ती हाणून पाडणारी विज्ञानवृत्ती जेव्हा उगवली तेव्हाच काय ती त्या विज्ञानाच्या नियमांवर अधिष्ठिलेली यंत्रशीलता युरोपमध्ये भरभराटू शकली. पण हिंदुस्थानात आजही अगदी राष्ट्राचे 'सर्वधिकारी' म्हणून गाजणारे गांधीजींसारखे अनेक पुढारीदेखील बिहारमधल्या भूकंपाचे कारण अस्पृश्यतेचे 'पाप' म्हणून 'आतल्या दैवी आवाजाच्या' शपथेवर सांगत आहेत; आणि क्वेट्ट्याच्या भूकंपाचे कारण मनुष्यजातीचे कोणचे पाप असावे याविषयी या 'आतील आवाजा'स कौल लावीत आहेत! - तर तिकडे शंकराचाऱ्यादी धर्माचे सर्वाधिकारी, ते भूकंप अस्पृश्यतानिवारणाच्या पापामुळे घडतात म्हणून शास्त्राची शपथ घेऊन सांगत आहेत! ज्या राष्ट्राचे सर्वाधिकारीच इतके धर्मभोळे त्या राष्ट्रातील सामान्य जनतेच्या देवभोळ्या भाबडेपणाचज वर्णन काय करावे? युरोपमध्ये आज १९३६ वा सन चालू आहे तर आमच्या इकडे प्रगतीचा १७३६ वा!

देवभोळेपणा म्हणजे प्रत्येक घटनेचे कारण देवाची लहर, राग वा लोभ. आणि त्या घटनांपैकी संकटघटना टाळण्याचा उपाय म्हणजे देवाला प्रसादविणें! अर्थात त्याचे यंत्र म्हणजे प्रार्थना, पूजा, सत्यनारायण, जपजाप्य, छा छू! पाऊस पडत नाही? ऋग्वेदातील मंडूकसूत्र म्हणून बेडूक-देवतेस आराधा! नौका बुडते आहे? वरुणसूक्त जपून समुद्रास नारळ वाहा! प्लेग आला ? बहिरोबापुढे बोकड मारा! नाही तर 'ईदला' गाईची कुरबानी करा; खुदा भला करेगा!

परंतु यंत्रशीलपणा हा, या सृष्टीतील भौतिक व्यापार ठराविक सृष्टीनियमांचे फलित होय, आणि जर त्या नियमाप्रमाणे आपण ते ते घटक जुळवून आणू शकलो तर ते ते कार्य घडलेच पाहिजे, ह्या निष्ठेवर काय तो अधिष्ठानिलेला असणार. अमुक अंशापर्यंत पाण्याचे उष्णतामान वाढविले की त्याची वाफ झालीच पाहिजे, मग त्या वेळी तो यांत्रिक निमाज पढण्याचे विसरल्यामुळे अल्ला रागावलेला असो वा संध्या करण्याचे टाळल्यामुळे देव चवताळलेला असो. त्या ठराविक पाण्याची त्या ठराविक उष्णतेचा स्पर्श होताच ठराविक प्रमाणाची वाफ झालीच पाहिज. देवाने का म्हणाना, पण जे सृष्टीनियम एकदा घालून दिले त्यात देव देखिल पुन्हा बदल करू शकत नाही. आंब्याचे चार पेटारे भेटीस धाडले की आपल्या वतीचा निकाल देणाऱ्या एखाद्या य:कश्चित्‌कलेक्टरालाही आपण अन्यायी नि लाचखाऊ मानतो, पण चार बोकड बळी न दिले की सगळ्या गावाला, त्यातील मुलांलेकरांसुद्धा प्लेगने ठार मारण्याइतका भयंकर लाचखाऊपणा देवाच्या माथी मारण्यास जो सोडीत नाही तो धर्मभोळेपणा देवाच्या देवपणास खरा काळिमा लावणारा असून ठराविक सृष्टीनियम लाचलुचपतीवारी देव कधीही बदलत नाही, ही यथार्थ निष्ठाच जितकी सत्य तितकी धर्म्यही आहे. अशा विज्ञानजन्य निश्चिती हीच यंत्रशीलपणाची जननी असते. यामुळेच लोकातील देवभोळेपणा ज्या मानाने घटतो त्या मानाने विज्ञाननिष्ठ यंत्रशीलपणा त्यांच्यात वाढतो.

२.४.२ नाना फडणविसांची एक गोष्ट

वर उल्लेखिलेल्या तत्त्वाचे उदाहरण म्हणून पेशवारीतील एक लहानशी गोष्ट अगदी सांगण्यासारखी आहे. ज्याच्या अतुल बुद्धिबळाने हिंदूपदपादशाहीची सूत्रें त्याच्या हाती टिकली तोवर तरी 'जलचर हैदर निजाम इंग्रज रण करितां थकले!! ज्यांनी पुण्याकडे विलोकिलें ते संपत्तीला मुकले!!' असा मराठ्यांच्या सामर्थ्याचा दरारा यच्चयावत् अहिंदूंवर बसविला होता, त्या नाना फडणविसांची अशी एक गोष्ट ऐतिहासिक कागदोपत्री सापडली आहे की - नानांनी एकदा काशीस काही पुण्यकृत्य करावे या हेतूने कर्मनाशिनी नावच्या तेथील नदीवर पूल बांधविण्याचे काम चालू केले. पण आरंभीच वाळू नि पाणी यांच्या अडथळ्याने पाया काही टिकेना. ज्यांच्याकडे ते बांधकाम सोपविलें होते, त्या काशीच्या हस्तकानी (गंगामाय प्रसादविण्याचा नि तिच्यावर पूल बांधून घेण्यास ती मान्य व्हावी म्हणून त्या रुसलेल्या गंगामाईला चुचकारण्याच्या त्यांच्या परिपाठातला जो ठराविक उपाय तो योजून) ब्राह्मणांकरवी तारीख ६-९-१७९५ या दिवशी अनुष्ठानास आरंभ केला! अनुष्टुपांची भर टाकून टाकून ते ब्राह्मण थकले, पण पाया धर धरीना, बिचाऱ्या ब्राह्मणांच्या तोंडचे पाणी पळाले, पण पायाखालचे पाणी पळेना, आटेना! पायाखाली वाळू नि पाणी यांची अडचण आली आहे आणि ती निवारण्यासाठी अनुष्ठानाचा उपाय योजिला आहे, ही बातमी इकडे नानांना जेव्हा पुण्यास कळली तेव्हा त्यांनी अनुष्ठान बंद करविले आणि इंग्रजांकडून बेकर नामक यंत्रज्ञ (इंजिनियर) आणविला. त्याने कळीचे बंब कलकत्त्याहून मागविले आणि ते लावून पाणी बोलता बोलता आटवून, वाळू आटवून पक्का पाया टाकून पूल उभारला! जलदेवतेची कळ जिथे पाहिजे तिथे दाबली जाताच ती झटकन्‌शुद्धीवर आली! धर्मभोळेपणाच्या अनुष्ठानाने जे भौतिक सृष्टीनियम त्यांच्या व्यापारात लवलेश फरक होत नाही. पण त्या नियमांची जी 'कळ' त्यांना राबविणाए जे यंत्र, ती कळ दाबताच त्यांचे व्यापार हवे तसे चापून करून घेता येतात. देवाची इच्छा ही संज्ञा यंत्रशास्त्राच्या कधीच खिसगणतीत नसते.

वरील लहानशा गोष्टीत देवभोळेपणा जसजसा घटत जातो तसतसा यंत्रशीलपणा वाढत जातो हे तत्त्व किती चटकदारपणे विशद झाले आहे ते पाहा! त्या जुन्या काळी नानांना 'कळीचे' महत्त्व कळावे हे जितके त्यांच्यासारख्या एकट्यादुकट्या कुशाग्र नि प्रगतीपर बुद्धीचे द्योतक आहे, तितकेच ती पाणी आटविण्याच्या बंबासारखी साधी कळ साऱ्या मराठी साम्राज्यात न सापडता कलकत्त्याच्या एका इंग्रजाकडून आणवावी नि चालवावी लागली ही गोष्ट आपल्या राष्ट्राच्या त्या वेळच्या एकंदरीत सामुदायिक अडाणीपणाच्या नि भाबड्या वृत्तीचेच दर्शक नव्हे काय!

वास्तविक पाहता यंत्रशास्त्राचा मूळ सिद्धान्तच असा की, त्याच्या पाठांत (फार्मुल्यात) ईश्वराच्या शकुनाचा कोणचाही घटक दमडीच्या उधारीनेही गणलेला नसावयाचा. इतका ऑक्सिजन, इतका हायड्रोजन, इतका प्राणवायू, इतका उज्ज, की पाणी झालेच. मग तो संयोग शुभमुहूर्तावर घडो वा न घडो; बोकड न मिळाल्यामुळे बहिरोबा, किंवा ईदला गाय न मारल्यामुळे खुदा, त्या वेळी रागावलेला असो वा नसो; ते रसायन डुक्कर खाणारा ख्रिश्चन करो की न खाणारा मुसलमान करो, ते रसायन सिद्ध झालेच पाहिजे. यंत्रशास्त्राचा मूळ सिद्धान्तच असा देवभोळ्या धर्मशास्त्राच्या ताठ विरुद्ध! पण आश्चर्य असे की, आमच्यात ज्या काही

जुन्यापुराण्या यंत्राची माहिती आहे, जे काही जुनेपुराणे यंत्रशास्त्र आहे त्यालाच आम्ही देवभोळ्या लोकानी धर्मशास्त्राच्या मांडीवर दत्तक देऊन टाकण्यास सोडले नाही!

यंत्रशास्त्राचा अजस्र नि भक्कम पोलादी पुतळा धर्मशास्त्राच्या ठिसूळ लुकणाच्या पायावर उभारण्याचा आमचा हा यत्न किती हास्यास्पद आहे म्हणून सांगावें! घराचे आढे जर पक्केपणे ठोकले तर मग ते शकुनावर ठोकलेले असो वा नसो. त्याची पूजा केलेली असो वा नसो, ते त्या आढ्याच्या शिल्पशास्त्रीय बळकटीपेक्षा अधिक वा उणे ठरणे शक्य नाही. परंतु आढे ठोकताना त्याला समंत्रक पूजल्यावाचून त्या घराची शकुनावर मुहूर्तमेढ रोवल्यावाचून, वास्तुशांति केल्यावाचून आमच्या मनाला ते घर भक्कम झाल्यासारखे केव्हाही वाटणार नाही! महिनोगणती आम्ही या घरात राहायला जाणार नाही. कारण वास्तूशांति झाली नाही! आमचेज मन आम्हांस सारखे खात राहणार, भीत राहणार! पण आमच्या हे ध्यानात येईल की, मुहूर्ताला भीक न घालता नि वास्तुशांत न करता उभारलेले हिंदुस्थानातील इंग्रजांचे राजवाडे, राज्यकार्यालये, प्रवासी बंगले, गावच्या चौक्यादेखील आमच्या तशा बांधकामांहून कधीतरी कमी बळकट ठरल्या आहेत काय? किंबहुना अगदी सुमुहूर्तावर बांधलेले आणि वास्तुशांत शास्त्रोक्तपणे केलेले आमचे शनिवारवाडे आज ढासळून मातीस मिळाले असता, बिनशकुनी, बिनवास्तुशांति, बिनधर्मी अशा या इंग्रजांची 'गव्हर्नमेंट हाउसे' भक्कमचीं भक्कम! त्यांचे ढिकुळदेखील, त्या उणीवेने म्हणून, ढासळत नाही! उलट त्या शास्त्रोक्त वास्तुशांत केलेल्या हिंदूपदपादशाहीच्या श्रीमंत पंतप्रधानांचे वा महाराजांचे वाडे, त्या वास्तू, 'अगदीच धुळधाण होऊ देऊ नका, त्यावर स्मृतिपट तरी एखादा लावा' अशी हृदयद्रावक विनावणी करीत त्या इंग्रजांच्या त्याच बिनवास्तुशांत, बिनमुहूर्ती, बिनधर्मी, गव्हर्मेट हाऊसच्या दारापुढे आम्हांस उभ्या कराव्या लागत आहेत!

आम्ही आमचे सिंहगड, सिंधुगड, रायगड असले शेकडो प्रचंड दुर्ग; आणि मुसलमानांनी त्यांचे दिवाणी आम नि दिवाणी खास आमच्या हिंदू वा मुस्लिम शास्त्रानुसार शकुनवंती नि रमल पाहून, वेदांतील सूक्ते नि कुराणांतील आयते निर्विघ्नतेसाठी भिंतीभिंतीवर कोरून चित्रून धर्मशास्त्रदृष्ट्या शक्य तितके बळकट केले - पण आज आढी पुजून मुहूर्तावर बांधलेले प्रचंड दुर्ग नि दिवाणखाने धुळीस मिळालेले आहेत! परंतु शकुन, रमल, वेद, कुराण काय, तर प्रत्यक्ष देवासही न मानणाऱ्या Anti-God रशियाचे प्रचंड दुर्ग, नि विमाने अक्षरशः वाऱ्यावरदेखील बळकटपणे तरंगत आहेत! खरोखर, खडकावर बांधलेल्या आमच्या विशाळगडापेक्षा त्यांचे वाऱ्यावर बांधलेले विशाळगड आज अधिक बळकट ठरत आहेत!

यावरून या जगातील भौतिक संपत्ती नि सामर्थ्य हे तरी भौतिक सृष्टीविज्ञानाच्याच अढळ पायावर उभारलेले असल्यास टिकते, धर्मशास्त्रीय देवभोळेपणाच्या डोलाऱ्यांचे नि देव्हाऱ्यांचे विज्ञान एका ठोकरीसरशी ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडविल्यावाचून राहत नाही, हे स्पष्ट होत नाही काय?

२.४.३ आणि विज्ञानाची व्यष्टि, व्यक्ति, म्हणजे यंत्र !

आगगाडीचे इंजिन म्हणजे काय? त्या प्रकरणी जे बाष्पगति-स्थिति-विज्ञानाचे ठाम सृष्टीनियम वैचारिक क्षेत्रात होते त्यांची ती घनवटलेली मूर्तीच व्यवहारात अवतरली! जोवर त्या

ठाम नियमानुसार यंत्र घडलेले नि चालविलेले आहे तोवर आमच्या इच्छेबाहेर त्या यंत्राला स्वतंत्र अशी इच्छाच नाही. देवाने जर मनुष्य घडविला असेल तर त्या अर्थी मनुष्य हाच यंत्राचा देव म्हणावयास हरकत नाही. परंतु आमच्या देवभोळेपणाचा वेडगळ अतिरेक इतक्या थराला गेलेला आहे की, ज्याचा मनुष्य हाच वरील अर्थी देव आहे - त्या यंत्राला सुद्धा आम्ही आमचाच एक देव मानू लागले ! आजदेखील आमच्या लाखो लोकात यंत्रांची नि हत्यारांची पूजा होत आहे!

२.४.४ यंत्रे तितकी दैवते! जितकी हत्यारे तितके देव !!

सुतार रंध्याची, गवंडी करणीची, सैनिक भाला-बरचीची, गवळण रवीची, घरधनीण उखळमुसळाची घरोघर पूजा करीत आहे. बाळंतखोलीत केवळ सटवाईचीच पूजा नसते, तर नाळ कापावयाच्या कातरीस देखील दैवतासारखी मांडून पूजावी लागते! जणू काय त्या कातरीस स्वत:ची अशी इच्छा असते, राग-लोभ-मान-अपमान कळतात, आणि म्हणून त्या कातरीला न तुष्टविल्यास ती रागाने नाळ कापायचे सोडून पटकन बाळाचा गळाच कापणार आहे! आता मात्र सटवाईशी एक नवीनच तडजोड झाल्यासारखी दिसत आहे. ती ही की, घरच्या बाळंतखोलीत तेवढे सटवाईचे राज्य. तिथे बाळंत झाल्यास कातर पुजणे प्रभृती जुन्या मानपानपूजा पार पडल्या पाहिजेत; पण सार्वजनिक प्रसृतिगृहातील कातर न पुजली तरी तिने सटवाईने हूं की चूं करता कामा नये. प्रसूतिगृहातील ती चकचकणारी डॉक्टरी चाकू, कातऱ्या, आदी शस्त्रे पाहताच सटवाईच गर्भगळीत होतेशी दिसते! सारे मानापमान, प्रतिष्ठा ठोकरणाऱ्या प्रसूतिगृहातील बाळंतपणाकडे ढुंकून बघायलादेखील ती भिते. तेथील बाळबाळंतिणी सयवाईचे काहीएक लागत नाहीत! न सोयर न कातरपूजा, न शांतिपाठ; पण तिथे बाळबाळंतिणींना उगीच सतावण्याची सटवाईची काय छाती आहे? तिची आठवणदेखील डॉक्टरी प्रसूतिगृहाचा ऊंबरा ओलांडून आत येत नाही.

२.४.५ युरोप जे आज अजिंक्य झाले आहे, ते मुख्यत: यंत्रबळे !

जोवर युरोप असे आमच्यासारखे देवभोळे होते, तो तेही आम्ही आज आहो तसेच दुबळे होते. दोनशे वर्षांच्या आगेमागे, त्याचा देवभोळेपणा हटत चालला तसतसे त्याचे बळ, संपत्ती, साम्राज्य भरभराटत चालली. पण हिंदुस्थानच नव्हे, तर अवघा आशिया त्याच देवभोळेपणाच्या गुंगीत खितपत पडला, त्यामुळे विज्ञानाची वाट त्यास सापडलीच नाही. युरोप सृष्टीशक्तींना आपल्या प्रगतीच्या रथास घोड्यासारखें जुंपून भरधाव दिग्विजय करीत चालता असता, आशिया त्या सृष्टीशक्तींना पूजीत राहिला. त्यामुळे आशियात यंत्रशीलपणा असा आलाच नाही. पाहा, गेल्या हजार वर्षांमध्ये हिंदूंत काय किंवा मुसलमानंात काय, एकंदरीत वैज्ञानिक शोध असा एकही लागलेला नाही! नवीन यंत्र असे, हत्यार असे, कळ अशी गेल्या हजार वर्षांत आम्ही जवळ जवळ एकही उद्‌भवली नाही! साधी आगपेटी, साधी चाकी (सायकल), साधे घड्याळ, साधा शिळाछाप, साधे छायाचित्र - पण युरोपने शोधले तेव्हा सुचले; आम्हांस काही सुचले नाही. हिंदू धर्मभोळेपणाची नि मुसलमान धर्मवेडेपणाची निशा पिऊन झिंगून पडलेला. मुसलमानांच्या दिल्लीच्या बादशाहाला शस्त्रवैद्य इंग्रजांकडून मागवावा लागला, तर एका पुलाखालचे पाणी आटवावयासाठी हिंदुपतीच्या फडणिसाला एक यंत्रशिल्पी - एक इंजिनिअर -

इंग्रजाकडून मागवावा लागतात! मुसलमानांचे सारे देववेडे पीर, मुल्ला-हकीम, गंडाताईत जी व्याधी बरी करू शकले नाहीत, ती त्या इंग्रज शस्त्रवैद्याने बरी केली. अनुष्ठान जपतपांनी जो पुलाचा पाया हिंदूंना घालता आला नाही, तो त्या इंग्रज इंजिनियरने घालून टाकला! पण ते देखील इंग्रजांच्या यंत्रशीलपणाने त्याचे विज्ञान कसे वाढत चालले आहे, त्यांची एकेक कळ त्यांचे बळ कसे दुर्जय बनविते आहे, आपणांस दुबळाविते आहे हे त्यावेळी आमच्याकडे कोणाच्या लक्षात यावे तसे आले नाही. यंत्रविद्येचा ओनामादेखील शिकावयास कुणी युरोपमध्ये गेला नाही. जात जाते ना आमची समुद्र ओलांडण्याने!

पण आमच्यात पूर्वी सामर्थ्य असताही आम्ही जगावर चालून गेलो नाही याचे प्रायश्चित्तच आम्हांस देण्यासाठी जग आमच्यावर चालून आले. युरोपच्या अवाढव्य यंत्रबळाच्या कैचीत आमच्या राष्ट्राचा, स्वत्वाचा, आमच्या एका गोष्टीवाचून साऱ्या इतर गोष्टींचा चुराडा उडाला! एक गोष्ट तेवढी जी आमची म्हणून अजूनही टिकून आहे, तिला युरोपचे यंत्रबळही अजून चिरडू शकले नाही; ती म्हणजे आमचा धर्मभोळेपणा! भौतिक संकटे निवारण्याचे, सृष्टीशक्तींना राबविण्याचे, भौतिक सामर्थ्य संपादिण्याचे विज्ञान आणि साधन म्हणजे यंत्र, हे अजूनही आम्हांस कळत नाही. अजूनही भूकंपावर अस्पृश्यतानिवारण हा उपाय, सर्व राष्ट्रीय अरिष्टांवर अनुष्ठान हा उपाय, कोणी कमला नेहरू आजारी पडल्या तर त्यांच्या क्षयावर प्रार्थना हा उपाय, साथ घालविण्याचा बोकड मारणे हा उपाय, मशीनगन्सचा मारा थांबवावयाचा तर तिच्यापुढे तिच्या गोळ्यांच्या टप्यात शांतपणे बसून मरून जाणे आणि त्या मरणाने त्या मशीनगनला दया आणणे हा उपाय! अजूनही आमच्या राष्ट्राचे देवभोळेपण सुटले नाही आणि म्हणूनच या नव्या यंत्रयुगाचे धीटपणे स्वागत करून युरोपच्या अजिंक्य सामर्थ्याची ती किल्ली युक्तीप्रयुक्तीने हिरावून घेण्याच्या ठायी हे लोक त्या यंत्रयुगासच एखाद्या संकटासारखे भिऊन भूतकाळच्या भुयारात अधिकच खोल खोल जाऊन दडत आहेत! यंत्राने मनुष्य दुबळा होत आहे, यंत्राने मनुष्य भुका मरत आहे, अशी या देवभोळ्या लोकाची कोल्हेकुई सारखी चालली आहे! जणू काय ज्याच्या टाचेखाली आम्ही ठेचले जात आहो ते युरोप, यंत्रबळाचे धुरीण ते युरोपच दुबळे आहे, भिकेस लागले आहे! आणि आमची पाप्याची पितरे सबळ आहेत! हे अर्धपोटी, अर्धनग्न, दुष्काळग्रस्त नि रोगग्रस्त आमचे राष्ट्र- यंत्रयुगाच्या शेदोनशे वर्षे अजून मागे रेंगाळत आहे, म्हणूनच बलिष्ठ नि सुखी नि संतुष्ट आहे!

या लेखाच्या आरंभीच्या पहिल्याच छेदकात यंत्राविरुद्ध आमच्या जुनाट भाबडेपणाने घेतलेल्या या आक्षेपांनी उल्लेखिले आहे. त्यांना शक्य तितक्या लवकर प्रतिकारले पाहिजे. आष्ट्राच्या अर्थकारणातही त्याच विज्ञानाची मूर्ती जे यंत्र त्या यंत्राचे वर्चस्व स्थापिले पाहिजे.

कापडाच्या गिरण्या हे यंत्र; अर्थातच त्याच्यामुळे देशावर भयंकर संकट ओढवले आहे; त्या गिरण्यातील कापड वापरू नका! - अशी आरडाओरडा गल्लोगल्ली चालली होती, चालली आहे. टकळी चालविणाऱ्या आत्मबळाच्या सेना त्या 'टकळी'च्या प्रभावे जपानचे सारे यंत्रबळ तुच्छविण्यास सजल्या आहेत. केवळ चरख्याच्या चढाओढीने लँकेशायरच्या नि साऱ्या जगातील गिरण्यांना कुलपे ठोकली जातील अशा प्रतिज्ञा करणाऱ्या सेनानींचा तांडाचा तांडा राष्ट्रीय सभेच्या उच्चासनावर चरखे फिरवीत बसलेला आहे, आणि आता त्याच्या जोडीला दळणकाडणांच्या यंत्रांच्या संकटापासून या देशास रक्षावयासाठी कंबर कसून आलेल्या नव्या

सेनानींचा तांडा त्या राष्ट्रीय सभेच्या उच्चसनावर कुणी जात्याने हाती दळीत नि कुणी उखळात तांदूळ हाती कांडीत व्यग्र झालेले आढळण्याचाही संभव आहे. अर्थकारणातील या मंडळींच्या पक्षाची मुख्य हाकाटी म्हणजे 'यंत्र नको!'

धर्मशास्त्रातील भाबडेपणाप्रमाणेच या अर्थशास्त्रातील भाबडेपणासही, आजच्या जगात, ह्या यंत्रयुगात जर जगावयाचे असेल तर, आपल्या राष्ट्राने ठोकरून दिलेच पाहिजे. राष्ट्रीय प्रचाराची सूत्रें या देवभोळेपणाच्या, धार्मिक वा आर्थिक श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताच्या, या पुरातनाच्या हातून छिनावून घेऊन ती विज्ञानाच्या, अद्यतनाच्या हाती दिली पाहिजेत. यंत्रयुगाविरुद्ध त्यांच्या चाललेल्या भाबड्या हाकाटीची छाप ज्यायोगे राष्ट्रावर पडणार नाही आणि यंत्रबळाची महती ज्यायोगे राष्ट्रास पटून ते विज्ञाननिष्ठ होईल, यंत्रशील होईल, असा प्रचार शक्य तितक्या नेटाने, निःस्पृहतेने आणि निकडीने आता आरंभिलाच पाहिजे.

२.४.६ यंत्र हे शाप की वरदान ?

यंत्राचे साधन मनुष्याच्या हाती असल्यामुळे मनुष्याची हानीच हानी होत आहे, तो दुबळा बनत आहे, दुःखी बनत आहे, दरिद्री बनत आहे. यंत्र हा मनुष्यजातीला झालेला शाप होय, अशी यंत्राविरूद्ध जे ओरड करतात त्यांनी हे लक्षात ठेवावे की, यंत्र, हत्यार, कळ म्हणजे शतपटीने अधिक कार्यक्षम झालेले मनुष्याचे एकेक इंद्रियच आहे! कळ म्हणजेच हाताहूनही दसहत्यारी असा आपला एक जोडहात. यंत्र म्हणजे आपल्या मूळच्या शक्तीपेक्षा लक्षपटीने शक्तिमान्झालेली आपली बहिश्चर इंद्रिये! जर हत्यार, कळ, यंत्र नसते तर मनुष्य सृष्टीशक्तींवर आज चालवीत असलेली सत्ता चालवू शकता ना. इतके सांगणे म्हणजे यंत्रशक्तीच्या उपयुक्ततेचे अगदी त्रोटक वर्णन होय. यंत्रावाचून, कळीवाचून मनुष्य या जीवनकलहात जगूच शकता ना, कोल्हा, कुत्रादेखील, त्याला भारी होता, फाडफाडून खाता! मनुष्यास झालेल्या यंत्रबळाच्या साहाय्याविषयी असे म्हटले तरीदेखील अतिशयोक्ती होणार नाही की - शरीराने पाहिले तर मनुष्य हा अत्यंत दुबळा, कळीनेच काय तो प्रबळतम ठरला!

मूळच्या पिसाळलेल्या श्वापदांपुढे अरण्यात मनुष्याला पुन्हा उभा केला तर त्याच्या स्वतःच्या देहाच्या बळे त्याला किती श्वापदांपुढे टिकाव धराता येईल ते एकदा कल्पून पाहा! सिंहासारखी नखे नाहीत, दंष्ट्रा नाहीत, दात नाहीत, नुसत्या गर्जनेने सारे रान हादरून सोडील असा भीषण आवाजही नाही. वाघाला तर म्हसरू मारण्यास जितकी दंतनखे शिणवावी लगणात, तितकी देखील ह्या माणसाचा दुबळा कोवळा कंठ फोडून टाकण्यास शिणवावी लागणार नाहीत. आपणापुढे जशी कवळी काकडी, तसा माणूस त्याच्या देहाइतका दुबळा, वाघास प्रतिकारील असा एकही अवयव माणसास नाही. हत्तीपुढे तर माणूस म्हणजे मुंगी! नुसत्या पायाच्या प्रचंड दाबाखाली चिरडावा किंवा त्या अजस्र शुंडेत धरून दगडावर नारळासारखा आपटावा! तरस, लांडगे, रानडुकर यांच्यासुद्धा समोर उभे राहण्याची त्याची छाती नाही, रानडुकराच्या दाताला प्रतिकारील असा त्याला एकही अवयव नाही. मोठ्या शिकारी कुत्र्याचीदेखील त्याला वाघासारखीच भीती! माणूस चावला वा बोचकरू लागला तरी शिकारी कुत्रा एका झेपीसरशी माणसास फाडून काढण्यास सोडणार नाही. फार काय, अगदी दुबळी, दीन, निरूपद्रवी जी गाय तिचीदेखील जर मनुष्याशी झुंज लागली तर तीच आपल्या शिंगांनी

त्याचे पोट बोलता बोलता फाडू शकेल! रानरेडे, रानबैल यांच्या त्या उन्मत्त डुरकण्यासरशीच माणसाला पळ काढण्यावाचून जगण्याचा दुसरा मार्गच नाही. लहान मधमाशी! पण त्या माशा त्याला एकदा का झोंबल्या की त्यांच्या विषारी दंशाच्या भयंकर वेदनांनी तडफडत माणूस मरून जातो, पण त्यांना काही माणूस उलट डसू वा गिळू शकत नाही, त्यांच्या मागे उडू शकत नाही. कावळा देखील माणसाच्या रक्ताळ घावावर वा डोक्यावर पशूवर मारतो तशा चोची मारून उडून जाऊन कावकाव करीत माणसाला उलट वेडावू शकतो! अजगर त्यास नुसत्या आपल्या अजस्र देहाचे वळसे घालून चरकासारखा पिळून काढतो. टीचभर फुरसे ते काय, पण त्याच्या पायाला कोठून कसे डसेल नि त्याला बोलता बोलता ठार मारील याचा नियम नाही! समुद्रनदनद्यांमध्ये तर माणसाची दुर्दशा विचारायलाच नको! आत पाय घसरला की माणूस सुसरींच्या नि मांसाहाई माशांच्या आहारी गेलाच म्हणून समजावे! माणसाला मूळचे असे तीक्ष्ण सुळे नाहीत, पोट चिरून फाडून टाकणाई शिंगे नाहीत, कोंबडीची कोंबडी किंवा गवत, पाला, पाचोळा, रक्त, हाडे जे मिळेल ते पचवून टाकणारे पोट नाही, थंडी निवारील अशी लोकरीची शाल अंगी नाही, किंवा राठ कातडे नाही. घारीसारखी दृष्टी नाही, मशकासारखेसुद्धा पंख नाहीत. गरुडासारखी क्रकचतीक्ष्ण चोच वा कंठच्छेदक नखरे वा रक्तलिप्सू पंजे नाहीत, विषारी दात नाहीत, दंश नाही, नांगी नाही. हिंदी लोकाना इंग्रजांनी नि:शस्त्र केले होते त्यांच्या कितीतरी युगे आधी माणसाला सृष्टीने नि:शस्त्र केले होते! वरिष्ठ श्वापदांहून नव्हे तर पक्षीमत्स्यमक्षिकाहूनही माणूस मुळात पाहिले तर केवळ अंगाने असा अत्यंत दुबळा आहे! अक्षरशः गाईहून गाय आहे!

पण तो आज ह्या पृथ्वीतलावर तरी साऱ्या प्राण्यांचा राजा, शास्ता, जेता होऊन मिरवू लागला; सृष्टीशक्तींशीच मल्लयुद्ध करण्यास दंड थोपटून ठाकला; बाष्प, चुंबक, विद्युत्, रेडियम यांना काही प्रमाणात तरी माणसाळवून त्यांच्या अजस्र बळावर समुद्र, पृथ्वी नि आकाश या मानवी जगताच्या तिहीं खंडात दिग्विजय करीत चालला आहे. कशाच्या बळावर हा अगदी अत्यंत दुबळा माणूस इतका प्रबळ झाला? कळीच्या, हत्याराच्या, यंत्राच्या!!

त्याच्या अंगच्या पिसपिशीत बुक्कीला कुत्रादेखील भीक घालीत नव्हता; पण ज्या दिवशी माकड-माणसाने पहिला दगड उचलून फेकला त्या दिवशी त्याला एक नवी बुक्कीच फुटली. दगड दुरून फेकायचा, त्या हत्यारासरशी माणसाची पिसपिशीत बुक्की कृतांताच्या बुक्कीसारखी असह्य बनून निराळी होऊन उभी राहिली. हाताने उचलून फेकलेली किंवा ढकललेली शिळा म्हणजे ‘कृतान्तस्य मुष्टिः पृथगिव स्थिता!’ माकड-माणूस झाडांच्या फांद्या घेऊन पशूंचे कळप झोडपीत, साप, सापसुरळ्या, विंचू ठेचीत चालला. त्याचे विष न बाधणारे नवे हात जे त्याला सापडले त्याच त्या फांद्या, त्या काठ्या, त्या लाठ्या, ते सोटे होते. माणसाला रानडुकरासारखे सुळे नव्हते, त्याची उणीव भाल्याने भरून काढली. रेड्यासारखे टक्करावून त्या साऱ्यांची खोड मोडून टाकली. सिंह, वाघ त्याला जेव्हा तेव्हा नखाग्रांनी भेडसावीत; पण माणसास बरची, खंजिर, कट्ट्यार, खड्गकृपाण असली भयंकर नखे फुटताच वाघसिंह चळचळ कापू लागले! कारण खड्ग म्हणजे आपले एक वाढलेले नखच नव्हे काय? इतक्यात माणसाच्या पाठीशी धनुष्य नि हाती बाण प्रकटला. सिंहाची झेप, वाघाची उडी, हत्तीची सोड, उंटाची उंची, नव्हे त्या घार-गिधाड-गरुडांच्या चोचीदेखील आणि उंच उडणारे पंख - सारी प्राणिसृष्टी माणसाच्या त्या धनुष्याच्या टणत्कारासरशी कुणी ची ची करीत तर कुणी शेपट्या घालीत रानोमाळ पळून

गेली! कारण जवळ आल्यावर ते लढणार, पण हा धन्नवी ते चालून येण्याच्या आधीच त्यांचा कंठच्छेद करणार! कवच ही माणसाची दुर्भेद्य त्वचाच होय. दुर्बीण ही शतपटीने दर्शनक्षम नि सूर्यासही पाहता न दिपणारा असा दुसरा डोळा. दूरध्वनियंत्र हा त्याचा शतपटीने अधिक श्रवणक्षम झालेला नि मुंबईच्या भिंतीशी लावला असता कलकत्त्याच्या वा लंडनच्या मित्राची हाक ऐकणारा कान आणि ती दारू, ती स्फोटके, त्या गोळ्या, ती बंदूक, ती तोफ, तो विषारी धूर हाच पेटून बाहेर भडकलेला क्रोध! ही चूल, ही वैद्याची भट्टी, हा स्टोव्ह म्हणजे मनुष्याच्या पोटातील जठराग्नीची एकेक शाखा! एक आवेल जे पोटाला पचेना ते पचवून देणाई पोटे! खल-उखळ ही त्याची खालची नवी बळकट दाढ; बत्ता-मुसळ त्याची वरची दाढ, त्या दोन्ही आता प्रचंड आकार धरून वाफेच्या शताश्वशक्तीने पूर्वी जसा एक घास तो माणूस चावी तसे सहजी धान्याचे पोतेच्या पोते एका चर्वणासरशी पिसून टाकतो. त्याची जुनी इंद्रियेच काय ती अशी सहस्रपटीने कळ-हत्या-यंत्रबळे अधिक कार्यक्षम झाली नाहीत, तर माणसास उपजता अंगी जी मुळीच नसतात ती नवी अद्भूत इंद्रियेही यंत्रबळे त्याला लाभली आहेत!

लहानशा आडात बेडूक राहतो तितकेदेखील त्याचे अंग मूळचे जलस्तंभक नाही. पण विज्ञानाने त्याला अकस्मात्एक अदभुत वरदान दिले आणि कासवाहून कठीण, देवमाशाहून प्रचंड, सुसरींची सहस्रे ज्याच्या धक्क्यासरशी स्वतःच चक्काचूर होतात असा एक प्रचंड अद्भुत जलदेह माणसास दिला - ते बेडर, ती पाणबुडी; त्या विनाशिका, त्या प्रचंड वणिक्नौका, बाष्पनौका, आगनावा, वीजनावा! एका धूळबंद; पण विज्ञानास आराधिताच वेदकुराणातील मोठमोठ्या ऋषिपीरपैगंबरांनांही मनुष्यास जे देववले नाही असे वरदान माणसास मिळाले आणि प्रत्यक्ष गरुडाच्या बापजन्मी त्याने कधी पाहिले नसतील असे प्रबळ पंख मनुष्यास फुटले ते हे विमान, ते हे वियान!

ज्या ज्या सिद्धी, मोठमोठी जपतपे करकरून देवभोळेपणास मिळाल्या नाहीत किंवा कोणास मिळाल्याशा वाटताच ती एक अत्यद्भुत, प्रत्यक्ष ईश्वरी नि विशेष कृपाप्रसादी मंत्रबळाची देणगी म्हणून वाटे, त्या त्याहून शतपटीने अत्यद्भुत अशा सिद्धि आजच्या हाटात पैशापासईच्या भावाने यंत्रबळ लुटवीत आहे! अतिदर्शन, अतिश्रवण, ध्वनिलेख, बोलपटातही (Telephone Talkies) मनुष्यास अर्पिलेले अतिस्मरण, महासमुद्राच्या तळाशी खाली अवगाहन, विरलस्तरांच्याही वर आकाश उड्डयन!

आणि हे सारे अद्भुत प्राबल्य खुदास वा जेहोव्हास वा देवास दमडीचाही धूप लावण्याची लवलेश आवश्यकता त्या त्या प्रकरणी तरी नसता! यंत्राने मनुष्य दुबळा केला नाही; उलट दुबळा प्राणी जो होता तो माणूस आज पृथ्वीवरील, अंतराळातील; महासागरातील प्राण्यांत प्रबळतम जो झाला तो हत्यारे, कळ-यंत्र यांच्याच योगे होय. मंत्रबळे नव्हे तर यंत्रबळे! शाप नव्हे, तर यंत्र हे मनुष्याला अतिमानुष करणारे विज्ञानाचे वरदान होय!

***

२.५ यंत्राने का बेकारी वाढते ?

यंत्र हे मनुष्यास मिळालेला शाप नसून वरदान होय. मंत्रबळाने सृष्टीशक्ती मनुष्यास ‘पावत’ नसून त्या यंत्रबळानेच मनुष्यास येतात तितक्या तरी राबविता आल्या आहेत, प्राणिसृष्टीत सर्वात दुबळा नि अक्षरशः गाईहून गाय असलेला मनुष्यप्राणी हा आज जो सर्व प्राणिसृष्टीचा शास्ता नि सर्व प्राण्यांत सबळ होऊन बसला आहे, तो हत्यार-कळ-यंत्र यांच्याच प्रादुर्भावामुळे होय. आणि यासाठी आता आम्हां भारतीयांनी ह्या यंत्रयुगाचे मनःपूर्वक स्वागतच केले पाहिजे. अशा आमच्या प्रतिपादनाविषयी आपल्या शंका विचारण्यासाठी एक प्रामाणिक पण या प्रकरणी अपक्व विचाराचे ‘ग्रामसेवक’ आम्हांस भेटून गेले. त्यांनी काढलेल्या शंका आजच्या ‘ग्रामोद्धाराच्या’ काही अंशी उपयुक्त असणाऱ्या कार्यी खपत असलेली किती तरी माणसे व्याख्यानांतून नि लेखांतून काढीत असतात, आणि यंत्राच्या पाठीमागे लागाल तर दुर्बळ व्हाल, बेकार व्हाल, ती पाश्चिमात्त्यांची राजसी ब्याद आपल्या सात्त्विक पौर्वात्य संस्कृतीच्या साधेपणाचा नाश करील इत्यादी विधाने सिद्धान्त म्हणून गावोगाव पसरवीत जातात. आम्हंास भेटलेल्या या गृहस्थांच्या शंका अशाच साच्याच्या होत्या. हे गृहस्थ ‘डबल ग्रॅज्युएट’ होते. अर्थात्त्यांच्या शंका मूलतः कितीही अतथ्य असल्या तरीही, विद्वानांनासुद्धा सहजी भुरळ पाडण्याइतक्या लाघवी असू शकतात हे उघड आहे. युरोपमध्ये यंत्रयुगाच्या आरंभी त्याच प्रकारच्या शंकानी आणि आक्षेपांनी मरेतो विरोध केला. आजही मधूनमधून त्यांची भुते यत्र तत्र उठताना युरोपमध्येही आढळत नाहीतच असे नाही. मग आपल्या अजूनही देवलसी भाबडेपणाच्या युगातच खितपतणाऱ्या लोकात लाखो माणसे त्या वरवर पाहणारास सहज सुचणाऱ्या नि सहज पटणाऱ्या आक्षेपांना बळी पडतात यात काही आश्चर्य नाही. पण म्हणूनच त्या आक्षेपांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. ते कितीही मूलतः विसंगत असले तरी त्यांची ती विसंगती उघड करून सांगण्याचे काम तुच्छ समजता कामा नये. कारण त्यास उत्तर दिले जात नाही म्हणूनच ते निरुत्तर आहेत असे सामान्य जनतेला वाटू लागते आणि यंत्रविरुद्ध असणारे लोकमत बळावत जाते.

हे वरवर सहजी सुचणारे आक्षेप वास्तविक पाहता किती भोळसट असतात ते दाखविण्यासाठी वरील गृहस्थांनी बराच वेळ समर्थिलेला खालील एक आक्षेप देऊ.

ते म्हणाले, ‘यंत्रे ही तुम्ही म्हणता तशी मनुष्याची शतपटीने स्वकार्यक्षम अशी बहिश्चर इंद्रियेंच आहेत हे जरी खरे धरले तरीही मनुष्याची मूळची इंद्रीये नि त्यांच्या अंगाची कष्टसहिष्णुता यंत्राच्या उपयोगाची कुबडी वापरीत राहिल्यामुळे पंगू होत जाते ही गोष्ट स्वतः सिद्धच नाही काय? उपनेत्र (Spectacles) लावल्याने डोळे अधू होतात; मोटारी, आगगाड्या इत्यादी वाहनांची भरमसाट वाढ झाल्याने स्वतःच्या पायाने लांबलांब पल्ले गाठण्याची शक्ती नाहीशी झाली. उठता बसता गाडी अशीच लागू लागली तर माणसाची साधी चालण्याची शक्तीसुद्धा पांगुळेल की काय अशी भीती वाटते! यांत्रिक घणाची कामे चालल्यामुळे लोहारांचे कठीण दंड पिसपिशीत होत जाणार; यांत्रिक करवती, यांत्रिक शिलाई, यांत्रिक विणाई यांच्यामुळे हस्तबळ, हस्तलाघव नि ते ते अनुवांशिक हस्तकौशल्य नष्टणार. यांत्रिक शेतीमुळे हातांनी नांगर हाकण्याची, वाखण्याची, कापाईची, पेरणीची, विनण्याची सगळी सवय मोडणार. टंकन-मुद्रणामुळे हस्ताक्षरे बिघडली, हातीव नि रेखीव पोथ्यापुस्तके लिहिण्याची कला नामशेष

झाली, अशा प्रकारे इंद्रिये नि अंगे स्वतः अक्षम, निष्क्रिय आणि यंत्रविवश झाल्यामुळे जर क्वचित्मनुष्याला पुन्हा यंत्रावाचून राहण्याचा प्रसंग आला, तर त्या सुधारलेल्या म्हणून म्हणविणाऱ्या माणसांची इद्रिये नि अंगे मूळच्या यंत्रहीन रानटी माणसांहून कितीतरी दुबळी झालेली दिसतील! कुठे तो कडेपठार भरमध्यान्ही चढ़ून जाणारा पोलादी देहाचा रानटी भिल्ल नि कुठे ही मोटारीत बसल्याबसल्याच थकून जाणारी मुर्दाड माणसे?'

यंत्राच्या नित्य उपयोगामुळे मनुष्याच्या अंगची काटकता नि इंद्रियशक्ती, पांगुळते या आक्षेपाचा वरील उलगडा वरवर ऐकणारास जितका मार्मिक वाटतो, तितकाच याची मार्मिकपणे छाननी करू जाताच भाबडा ठरतो! डोळा चांगला असता त्यास ज्या अंतरावर नीट दिसते त्याकरिता उगीच उपनेत्र लावणारा मूर्खच म्हटला पाहिजे. अशांची दृष्टि न जुळत्या उपनेत्राने उलट मंदावते किंवा चालता येत असताही कुबडी घेऊन फिरणाराची गति पांगुळते, हा त्या कुबडीचा नि उपनेत्रांचा दोष नसून त्या साधनाचा दुरूपयोग करणाऱ्या खुळ्या अडाणीपणाचा आहे! नेत्रांच्या मूळच्या दृष्टीला साहाय्य होतील तेच उपनेत्र, जे डोळ्याला दूरून दिसत नाही ते लक्षलक्ष मैलांवरील दृश्य दाखविते तीच दुर्बीण! तिचा उपयोग त्या कार्यी ती लावा. बाकीच्या वेळी डोळ्यांची मूळची अक्षूण्णता ठेवून अधिक तेजस्वी व्हावी म्हणून जे जे नेत्रव्यायाम करावयाचे ते करा. नुसत्या नेत्राने वाचा, उपनेत्र तसे करू नका म्हणत नाहीत. दुर्बीण एकदा लावली की, डोळ्यास पापण्यासारखी नित्याची लगटून राहत नाही. तीच स्थिती मोटार-आगगाड्यांची. पूर्वीचे सहस्रावधी संतमहंत ऋद्धिसिद्धिबळेसुद्धा हरिद्वारास जितक्या त्वरीने कधीही सदेह जाऊ शकले नाहीत, तितक्या त्वरीने चार रूपड्या फेकताच वाटेल त्या साध्या माणसाला, देवाला तो पापी की पुण्यवान हे नावापुरते सुद्धा न विचारता ही मोटारा ही आगगाडी, हरिद्वारला नेऊन पोचविते. अशा प्रकरणी तिचा योग्य ते उपयोग करून घ्या. मोटार काही लोहचुंबक नव्हे, तुम्ही काही लोखंडाचा तुकडा नव्हे, की एकदा मोटारीत बसले की पुन्हा काही तीतून तुम्हांस उठताच येऊ नये, सुटताच येऊ नये! मग तुम्ही तिचा योग्य तो उपयोग संपताच आपल्या पायांची मूळची गती नि काटकपणा वाढावा, यासाठी प्रत्यही पायी फेरफटका पण का करीत नाही? दऱ्याखोऱ्यांतून, कडेपठारावर चढउतार स्वतःच्या पायावर करूच नका, अशी का मोटार वा आगगाडी चालविताना तुम्हांस शपथ घ्यावी लागते? मुद्रणाने हाती पोथ्या लिहिण्याची शक्ती म्हणे नष्ट झाली! पण पोथ्या छापल्या म्हणचे हाती प्रती करणे हा दंड्य अपराध काही ठरत नाही. व्यासांनी सांगता सांगता गणेशर्जीनी महाभारत लिहिले पण एकच प्रत. ते कृत्य दैवी ठरले पण ह्या मुद्रणाच्या सिद्धिसरशी कोणतेही मूठभर साधे जुळारी प्रत्येक सकाळी एकेका वृत्तपत्राच्या लाख लाख नव्या प्रति ताज्या ताज्या छापून फेकीत आहेत! अशी ही सवाई दैवी सिद्धी प्रत्येक माणसाच्या हाती आली असता जर कोणास जुना बोरू घेऊन जुन्नरी कागदावर सळईसूची घेऊन ताडपत्रावर हाती वृत्तपत्र काढावेसेच वाटले, किंवा ज्या वेळात बाष्पमुद्रणामध्ये महाभारताच्या एकटाकी एक लाख सुंदर प्रति छापून टाकता येतात, त्याच वेळात महाभारतीय एक अर्थी काय ती प्रत हाती लिहून काढण्याचीच हुक्की आली तर त्याचाही हात कोणी धरला आहे थोडाच? छंद म्हणून ज्याला हवे त्याने हातीच पोथ्या सुखेनैव लिहाव्या! उन्हातान्हातुन नि पाण्यापावसापासून सुरक्षित राहता यावे म्हणून मोठमोठे वाडे मनुष्य बांधतो. पण जर कोणी म्हटले की, 'उनवारापाणी सहण्याची जी गृहहीन भटक्या अंदमानी प्रभृती रानटी अंगात शक्ती असेते ती ह्या गृहवासी लोकात राहत नाही. म्हणून घरे-

वाडे-बंगले हे सारे पाडून टाकले पाहिजेत, ते शाप आहेत वरदान नव्हे!' तर त्यांचे म्हणणे जितके खुळेपणाचे तितकेच यंत्रावरील हे आक्षेपही खुळे आहेत!

The machine rides man! असे म्हणून जे यंत्राचा अरेरावीपणा दाखवू जातात, त्यांच्या हे ध्यानात येत नाही, की त्या आक्षेपाने यंत्राचा अरेरावीपणा व्यक्त न होता माणसाचा अडाणीपणा काय तो वेशीवर टांगला जातो! उद्या कोणी रडतराउ जर माणसांना सांगू लागला की, 'अहो, घोडा हा पशू भयंकर निरूपयोगी आहे. त्याला कोणी पाळू नये! कारण मी त्याच्यावर स्वारी करावयास गेलो की तो घोडाच मजवर स्वारी भरतो!' तर त्या रडतराउच्या त्या आक्रोशाने जसा तो स्वत:च एक अडाणी, भेकड नि मांडीचा कच्चा ठरतो, घोडा हा पशू एकंदरीत निरूपयोगी ठरत नाही, तशीच ह्या अर्थशास्त्रीय रडतराउंची गोष्ट आहे! मनुष्याच्या इच्छेबाहेर अशी यंत्राला काही स्वतंत्र स्वत:ची इच्छाशक्ती आहे की काय, की त्याच्या मनात येताच त्याने मनुष्याविरुद्ध बंड करून उठावे! एक वेळ घोडा भडकेल, स्वत: चिडून मनुष्यास लहरीवर लाथाडील, पण बिचारे यंत्र! माणसाची इच्छा तीच त्याची इच्छा. त्याला माणूस करील ते प्रमाण, बनवील तसे होईल, चालवील तसे चालेल! जर यंत्र कधी माणसावरच स्वार होत असेल, जर खरोखरच कुठे The machine rides man असा उत्पात घडत असेल तर ते यंत्र माणसाच्या बोकांडी आपण होऊन बसते म्हणून नव्हे, तर मनुष्य जेव्हा त्यास डोक्यावर बसवून घेतो म्हणूनच होय! आगगाडीच्या डब्यात बसण्याचे सोडून कोणी गांवढळ जर तिच्या बंबात जाऊन बसला नि जळाला तर तो आगगाडीचा आगलावेपणा म्हणायचा काय? यंत्रावरील सारे आक्षेप हे मनुष्य करीत असलेल्या यंत्राच्या दुरूपयोगावरील असतात. चुलीत नीट पेटविलेला अग्नी सैंपाक्यासारखा आपल्या कह्यात राहतो; पण कोण्या मूर्खाने त्यास घरावर ठेवले तर घर जळते! हा अग्नीचा दोष नसून योजकाचा आहे. मोठमोठे पर्वत फोडून आपणांस वाट मोकळी करून देणारे बोगदे पाडण्याचे, खाणीच्या भुयारी रत्नभांडारातील रत्नांची रास आपल्या हाताशी आणून देण्याचे, ती वृत्रासुराने लपविलेली जलें शोधून काढून खडकाळ भूप्रदेशात पाण्याचे गोड प्रवाह आपल्या वापीकुपांच्या हौदात तुडुंब भरून देण्याचे अत्यंत उपयुक्त कार्य करणारी सुरूंगाची माळ जर कोणी आपल्याच पायाखाली पुरून नि पेटवून घेतली तर त्याच्या चिंधड्या उडविण्याचा दोष त्या सुरुंगाच्या युक्तीवर काही लादता येणार नाही! तीच गोष्ट यंत्राची.

आमच्याशी संभाषण करीत असणाऱ्या सद्गृहस्थांनी प्रत्युत्तर केले, 'हे आपले म्हणणे आम्ही पुष्कळ अंशी यथार्थ समजतो. परंतु यंत्राने मनुष्यमात्राची जी खरी हानी होणारी आहे, ती तर यंत्रे तुम्ही म्हणता तशी अगदी सदुपयोजिली जाउन जेव्हा सुरळीत चालू होतील तेव्हाच अत्यंत तीव्रतेने जाणवू लागणारी आहे! समजा, यंत्रांचा सदुपयोग होऊ लागला, ती यंत्रे आपली कामे राक्षसी प्रमाणावर भराभर करू लागली, आणि मनुष्य स्वत:च्या श्रमाने करू शकतो त्याहून शतपटीने अधिक कामे करू लागली, मनुष्य स्वश्रमे पदार्थ निपजवू शकतो त्याहून सहस्रपटीने अधिक परिमाणात त्या त्या वस्तू यंत्रे निपजवू लागली, की त्या त्या वस्तू निर्मिणारे नि कामे करणारे सारे हस्तश्रम निरूपयोगी ठरतील, त्या त्या धंद्यातील कामागार नि मोलकरी बेकार होऊन पडतील! आगगाड्यांनी जशा बैलगाड्या मारल्या नि बैलगाडीवाले बेकार झाले, गिरण्यांनी एका दिवसात इतका कपडा विणला की, चरख्या-मागावर तो विणण्यास एक

वर्ष लागावे आणि त्यायोगे चरखामागावर पोट भरणारे लक्षावधी लोक पोटापाण्याच्या धंद्यास मुकून जसे बेकार झाले तशीच स्थिती यच्चयावत् धंद्यांची होऊन सारे मनुष्यजाती काम नि कष्ट करण्याचे क्षेत्रच न उरल्याने बेकार होणार! शेतकऱ्यांचीच गोष्ट घ्या, आज कोट्यवधी लोक गावागावांतून आपापले नांगर बैल घेऊन सबंध वर्ष शेतात राबत आहेत; पोटपाण्यास काहीतरी मिळवून बेकारीच्या भुतापासून स्वतःस कसेबसे बचावताहेत. पण समजा, उद्या प्रचंड यांत्रिक नांगर नि सामुदायिक शेती देशभर चालू झाली, तुमच्या त्या यंत्रांचा अगदी सशास्त्र सदुपयोग करण्यास मनुष्य शिकला आणि त्या यंत्राच्या साहाय्ये त्या सामुदायिक शेतीस एका खेडेगावात एका दिवसात नांगरून, पोखरून, पेरून ती यंत्रे संध्याकाळला मोकळी झाली - तर तेवढ्याच शेतीस नांगरण्यास-पोखरण्या-पेरण्यासाठी दोनदोन महिने जे शेकडो खेडवळ शेतकरी पूर्वी राबत असत ते बेकार होऊन नुसते हात हालवीत बसणार नाहीत काय? कामच करावयास न उरल्यामुळे त्यांचे जीवन किती रद्दड, निष्क्रिय नि नीरस होईल बरे? पोटाला अन्न नि अंगभर कपडा मिळविण्यासाठी हस्तश्रम करण्यात आज जे लक्षावधी शेतकरी-गावकरी आपल्या नांगरावर नि मार्गावर मधमाशाप्रमाणे जीवनाचे संगीत गुणगुणत वर्षाचे बारा महिने गुंगून राहिलेले असतात त्यांचा तो भरदार आयुष्यक्रम एकदम ह्या यंत्रांच्या दात्यांनी पोखरला जाऊन बेकारीचा तो एकेक दिवस त्यांना एकेका वर्षासारखा जड जाणार नाही का? ती यंत्रे ज्या भांडवलदारांची असतील त्यांच्या हाती सर्व उत्पादन जाऊन हे शेतकरी, हे विणकरी, हे सोनार, हे लोहार, हे शिंपी, हा न्हावी, हे बैलगाडीवाले, घोडेवाले, परीट, मोलकरी, भारेवाले, सुतार - ज्या ज्या धंद्यांना यांत्रिक शक्ती नि यांत्रिक युक्ती मोठ्या प्रमाणावर करू लागले, ते ते सारेच कोट्यवधी लोक धंदा बसल्याने बेकार नि उपाशी नि कष्टहीन आळशी स्थितीत सडत पडतील! 'यंत्रयुग-यंत्रयुग' म्हणून ज्याचे तुम्ही असे स्तोम माजविता, ते जर तुमच्या अपेक्षेप्रमाणे खरोखरच कधी भरभराटीस आले तर तज सार्वत्रिक बेकारीचेच युग असणार!'

२.५.१ काम, काबाडकष्ट नि बेकारी ह्या तीन शब्दांची फोड

यंत्रांची वाढ म्हणजेच बेकारीची वाढ ह्या आक्षेपाची वरील ओरड किती निरर्थक आहे हे स्पष्टविण्यासाठी आपण प्रथम काम, काबाडकष्ट नि बेकारी हे जे तीन महत्त्वाचे शब्द त्या आक्षेपात यंत्रविरोधक मंडळी वारंवार त्यांच्या उलटसुलट अर्थांची अगदी एकच गल्लत करून उपयोजीत असतात, त्यांची ती गुंतागुंत सोडवून ह्या तीन शब्दांचे तीन निश्चित अर्थ आपल्या या सध्याच्या लेखापुरते तरी प्रथमच ठरवून टाकू, म्हणजे आमचा युक्तीवाद एकमेकास पूर्णपणे पटला जरी नाही तरी निदान परस्परांस स्पष्टपणे समजेल तरी. काम म्हणजे आपल्याला इष्ट तो आवडीचा उद्योग; काबाडकष्ट म्हणजे जे श्रम आपण आपल्या आवडीच्या उद्योगात हौसेने करतो ते श्रम नव्हेत. तर मनास नकोसे असताही निरुपायामुळे जे श्रम आपणांस चरितार्थार्थ वा सक्तीचे म्हणून करणे भाग पाडतात ते. आणि बेकारी म्हणजे चरितार्थार्थ किंवा अन्य कारणांमुळे आवश्यक असलेली प्राप्ती कमावण्याची संधीच न मिळणे. काबाडकष्ट करावे लागले नाहीत म्हणजे मनुष्य बेकार झाला असे नव्हे, तर मनुष्याला आवश्यक त्या वस्तू संपादिता येईनाशा झाल्या आणि त्यांना संपादिण्यासाठी जे अवश्य ते सफल कष्टही करण्याची संधी त्याला मिळेनाशी झाली की तो मनुष्य खऱ्या अर्थी बेकार झाला.

आता वर निश्चयिलेल्या अर्थी यंत्राने बेकारी वाढते की काय ते पाहणे सोपे आहे. यंत्रामुळे उत्पादन घटते हा काही यंत्रविरोधकाचा यंत्रावर आक्षेप नाही; किंबहुना त्यांचा आक्षेपच मुळी हा आहे, की यंत्राने उत्पादन राक्षसी प्रमाणावर होते. एक मनुष्य एका वर्षात जितके सूत वा कापड चरख्यावर वा मागावर काढीत वा विणीत नाही, त्याच्या शतपटीने गिरणी एका दिवसात काढून, विणून, गठ्ठा बांधून फेकून देते. लाकडी हातीव नांगर जितकी शेती एका दिवसात नांगरतो त्याच्या शतपटीने अधिक शेती यांत्रिक नांगर त्याच वेळात नांगरू शकतो. वैज्ञानिक खते, जलवायू प्रभृतींच्या साहाय्ये यांत्रिक नि सामुदायिक शेतीचे पीक शंभर शंभर पटीने, खेडवळ शेतकऱ्यांच्या कसणीने येणाऱ्या भुक्कड पिकापेक्षा पुष्कळ, सरस नि सत्वर निघू शकते. टोळधाडीपासून फुटकळ नि खेडवळ शेतीचे रक्षण आज करता येत नाही; पण टोळनाशक रसायने विमानातून मैलामैलांच्या सलग टापूवर शिंपडून यांत्रिक शेतीत टोळधाडीस नि:पातिता येते. यांत्रिक वाहतुकीच्या बळे दुष्काळग्रस्त प्रांतात अधिक असेल तेथून धान्यादी वस्तू पोचविता येतात. एकंदरत पाहता मनुष्यास अत्यंत अवश्य त्या अन्न नि वस्त्र आणि त्याचप्रमाणे इतर वाटेल त्या वस्तू बिनयंत्री पद्धतीपेक्षा यांत्रिक पद्धतीने लक्ष लक्षपट अधिक प्रमाणात उत्पादिता येतात, हव्या तिथे हव्या तेथून पुरविता येतात. तेव्हा अन्न-वस्त्रादिक अत्यावश्यक वस्तूंचे वा विलासीय उपभोग्य पदार्थांचे उत्पादनसामर्थ्य यंत्रशक्तीची जोड मनुष्यास मिळाल्यास पूर्वीहून सहस्रपटनीं वाढते, घटणे तर शक्यच नाही, ही गोष्ट यंत्राचे शत्रूही मान्य करतात.

पूर्वीहून अगदी थोड्या श्रमात मनुष्याला सहस्रपटीने अधिक अन्नवस्त्रादी आवश्यक वस्तूंचा नि उपभोगांचा पुरवठा जी यंत्रे करतात, ती मनुष्याची बेकारी वाढवितात असे म्हणणे किती विपर्यस्त होय, हे आता सहज धानात येण्यासारखे नाही काय?

समजा, एका कुटुंबातील सहा कर्ती माणसे हस्तश्रम नि खेडवळ पद्धत यांनी वर्षभर सारखी खपून त्यांना तुटपुंजे अन्नवस्त्र कसेबसे उत्पादिता येत होते. त्यांनी उत्कृष्ट यंत्र आणून तीच शेती नव्या वैज्ञानिक पद्धतीने केली. त्यामुळे पूर्वीपेक्षा फारच थोड्या श्रमात त्यांना पूर्वीहून दसपट धान्य नि वस्त्र उत्पादिता आले म्हणजे पूर्वीहून ती माणसे श्रीमंत, सुखी नि संतुष्ट होऊन त्याविना त्यांचे वर्षाकाठी कितीतरी काबाडकष्ट वाचले आणि त्यामुळे जर बहुतेक दिवस त्यांना सुखाच्या सुट्टीत घालविता आले, तर त्यांच्या या सुट्टीला 'बेकारी' का म्हणता येईल? बेकारी म्हणजे काबाडकष्ट करूनही पोटास न मिळणे, आवश्यक वा उपभोग्य वस्तू न मिळणे. परंतु अन्नवस्त्रादी सर्व पदार्थांचा पुरवठा काबाडकष्टावाचून यथेच्छ होत असल्यामुळे काबाडकष्टांची आवश्यकताच न उरणे म्हणजे काही 'बेकारी' नव्हे! उलटपक्षी त्या कुटुंबास काबाडकष्टापासून सोडविणारी, सर्व उपभोग्य वस्तूंचा पुरवठा अल्पत्रासात, न्यूनतर व्ययात, दसपटीने अधिक प्रमाणात करून देणारी आणि त्यामुळे आपला बहुतजक वेळ काबाडकष्टांच्या त्रासातून सुटल्यामुळे आनंदाच्या नि हौसेच्या इष्ट त्या त्या कामी घालविण्यास मोकळा ठेवणारी, ही यंत्रसाहाय्याने प्राप्त करून दिलेली परिस्थिती म्हणजेच खरी श्रीमंती होय!

आता समजा, त्या कुटुंबाचे धनधान्यादिक उत्पन्न यंत्रबळे असे दसपटीने वाढले असताही जर त्याचा उपभोग त्यातील दोघेतिघे भाऊच घेऊ लागले, आणि बाकीचे भाऊ नागवले; यंत्रे चालविण्यासही थोडे जे मनुष्यश्रम जे लागणारच, त्यांचा सारा भार त्या नागवलेल्या भावांवरच

टाकला गेला; या अन्यायामुळे त्या नागावलेल्या भावांना इच्छेविरुद्ध अधिक श्रम (म्हणजे काबाडकष्ट) करावे लागून त्या मानाने भरपूर अन्नवस्त्र न मिळून त्यांची पिळवणूक नि छळवणूक होत राहिली - तर तो दोष त्या यंत्रबळाचा ठरेल काय? मुळीच नव्हे! तो दोष यंत्राचा नसून असमान वाटणीचा आहे. यंत्राच्या योगे उत्पादन अत्यल्प श्रमात, न्यूनतम व्ययात, अत्यधिक प्रमाणात वाढले बस्स्, येथे यंत्राचा संबंध, कार्य, दायित्व (Responsibility) संपले! त्या पूर्वीहून अत्यधिक आणि पूर्वीहून अतिस्वस्त अशा अन्नवस्त्रादिक उत्पादनाचा योग्य तो तो वाटा योग्य त्या त्या वाटेकऱ्यास जर न मिळाला तर तो दोष यंत्राचा नसून वाटणीचा होय. त्या निष्पीडित भावांनी, पिळणूक नि छळणूक झालेल्यांनी, ती वाटणी सुधारावी, अधिक उत्पादनातील आपला योग्य वाटा मिळवण्यासाठी त्या भागीदारांशी भांडावे - यंत्राशी नव्हे! जी गोष्ट या कुटुंबाची तीच गोष्ट मानवी समाजाची.

२.५.२ बेकारी यंत्राने वाढत नाही, तर विषम वाटणीने वाढते ! अशा विषम वाटणीचा दोष यंत्राचा नसून समाजरचनेचा आहे !

यंत्राने बेकारी वाढते असे म्हणणे म्हणजे पाऊस हवा तसा पडल्याने दुष्काळ पडतो किंवा जेवावयास यथेच्छ अन्न असल्यामुळे उपासमार होते, असे म्हणण्यासारखा वदतोव्याघात होय! सर्व जगात बेकारी आहे असे म्हणण्यात अर्थ असता असतो की, मनुष्यमात्रास अन्नवस्त्रादिक आवश्यक वस्तूंचा तुटवडा पडलेला असून काबाडकष्ट करूनदेखील त्या उपार्जिता येत नाहीत. परंतु यंत्राच्या सम्यक उपयोगाने वैज्ञानिक नि सामुदायिक कृषी केली तर अन्नवस्त्रांचे उत्पादन ‘राक्षसी’ प्रमाणावर वाढू शकते हाच तर यंत्रविरोधी लोकाचा यंत्रावरील मूळ आक्षेप आहे! म्हणजे यंत्रामुळे मनुष्यजातीस यंत्रहीन स्थितीत होता त्याहून ‘राक्षसी’ प्रमाणात अन्नवस्त्रादिकाचा अधिक पुरवठा मनुष्यास होऊ शकणार. फार थोड्या श्रमात, काबाडकष्टांचीसुद्धा आजच्या इतका आवश्यकता न लागता मनुष्यास भरपूर अन्नवस्त्रादी उपभोग्य पदार्थ मिळू शकणार! अर्थत्‌यंत्राने काबाडकष्टांची आवश्यकताच न उरता बेकारी नाहीशी होणार! अन्नवस्त्र मिळत नाही म्हणूनच मनुष्य काबाडकष्ट करू पाहतो; त्याला काबाडकष्टांची हौस असते म्हणून नव्हे. तर यंत्रामुळे ते अन्नवस्त्रादिक पदार्थ प्रचंड प्रमाणात आणि आजच्याहून अगदी कमी मनुष्यश्रमाने उत्पन्न होऊ शकतात हे तुम्हीच तावातावाने प्रतिपादिता, तर यंत्रामुळे बेकारी वाढणे मूलतःच अशक्य आहे हे तुम्ही त्या म्हणण्यानेच सिद्ध करता. यंत्राने सगळी कामे होऊ लागली म्हणजे कोणास नोकरीच मिळणार नाही, करावयास कामच उरणार नाही, ही भीती जी तुम्ही प्रदर्शविता, ती मनुष्य हा काबाडकष्टासाठीच काय तो नोकऱ्या शोधीत भटकत आहे, अन्नवस्त्रादिक उपभोग्य पदार्थ त्यास यथेच्छ घरबसल्या मिळाले तरीही तो नोकऱ्या शोधीत हिंडत फिरेल, अशी काहीशी विक्षिप्त समजूत तुमची नकळत झालेली असते, म्हणूनच ही परस्परविरुद्ध विधाने केली जातात. यंत्राने सर्व कामे होऊ लागून उत्पादन खूप वाढले तर नोकऱ्या मिळणार नाहीत हे खरे; पण त्याचे कारण असे की, मनुष्याला आजच्यासारख्या काबाडकष्टांच्या नोकऱ्यांची आवश्यकताच उरणार नाही. थोड्या श्रमात, त्याला आज मिळतज त्याहून दसपट अन्नवस्त्रप्रभृती उपभोग्य वस्तू स्वस्तात हव्या तितक्या मिळू लागल्याने काबाडकष्टांच्या नोकऱ्या करण्याची पाळीच माणसावर येणार नाही. नोकऱ्या मिळणार नाहीत म्हणजे नोकऱ्या करण्याची आवश्यकताच उरणार नाही.

काबाडकष्टावाचून आजच्यापेक्षा सुलभतेने नि स्ववस्ताईने हवे ते उपभोग्य अन्नवस्त्रादी पदार्थ यंत्रबळे सामाजिक उत्पादन वाढल्याकारणाने प्रत्येकास मिळू लागतील! हवी ती वस्तू काबाडकष्टाच्या नोकरीवाचून मिळत असल्यामुळे जर कोणीच नोकरी करेनासा झाला तर त्या स्थितीस काही 'सार्वत्रिक बेकारी' म्हणत नाहीत!!

घरच्या एका कुटुंबाप्रमाणेच एका राष्ट्राची स्थिती. त्या राष्ट्रात यंत्रहीन स्थितीत त्यातील सर्व लोकाना अन्न, वस्त्र, छत्री, घरदार, गाड्या, सुऱ्या, शस्त्रे प्रभृती संसाराच्या अनेक वस्तूंसाठी दिवसा दहा तास खपावे लागे असे समजू. आता त्या त्या वस्तूंना करणारी यंत्रे आणली, तेथील शेती, गिरण्या, कारखाने, नव्या विज्ञानपद्धतीने यांत्रिक प्रमाणावर चालू झाले, तर त्यांचे उत्पादनही यांत्रिक प्रमाणावर वाढणार. अन्नवस्त्र, बूट, छत्रीप्रभृती त्या त्या साऱ्या वस्तू पूर्वीपक्षा दसपटीने अधिक प्रमाणात, दसपटीने कमी व्यापात नि श्रमात नि म्हणूनच दसपटीने स्वस्तात मिळू लागतील. त्यांच्या आवश्यकता अशा प्रकारे भागू लागल्याने पूर्वीचे काबाडकष्टही दशांशाने कमी होतील. त्यामुळे उरलेला वेळ आपापल्या हौसेच्या कामात तरी जो तो स्वेच्छेने घालवील, किंवा विसाव्यात घालवील. काही झाले तरी त्या वाढलेल्या रिकामपणास बेकारी वाढलेली आहे असे काही कोणी म्हणणार नाही!!

२.५.३ नसते दोष यंत्रावार लादता येत नाहीत !

आता त्या राष्ट्रात यंत्रबळे असे दसपट अन्नवस्त्रप्रभृती पदार्थ होऊनही जर ते त्यातील काही व्यक्तींना मिळाले नाहीत तर तो दोष यंत्राचा का म्हणावयाचा? पूर्वी मिळत होते त्यापेक्षा दसपट अन्नवस्त्र,त्यापेक्षा कमी काबाडकष्टात जर उत्पादिले जात आहे, तर यंत्राने त्यातील प्रत्येक व्यक्तीस पूर्वीपेक्षा दसपटीने सुखी केले आहे असेच म्हटले पाहिजे, बेकार केले असे नव्हे. येथे यंत्राचे कर्तव्य संपले. दसपटीने अधिक अन्न उत्पादिले असताही काही माणसे इतरांकडून नागवली गेली किंवा दसपट सुखी न होता भिकारी झाली, तर तो दोष समाजरचनेचा म्हटला पाहिजे. ती यंत्रे समाईक ठेवा, ते यथेच्छ उत्पादिलेले अन्नवस्त्र समान प्रमाणात प्रत्येक व्यक्तीला वाटून द्या, ते कमी लागणारे काबाडकष्ट विशिष्ट वर्गाच्याच डोक्यावर न लादता सर्वांकडून करून घेऊन सर्वांचाच भार हलका करा. पूर्वीपेक्षा रिकाम्या राहणाऱ्या वेळात सर्वांनाच अधिक सुट्ट्या नि कमी श्रम भोगू द्या. काबाडकष्टावाचून वाचलेला नि सक्तीचे काम नसलेला वेळ ज्याला त्याला आपल्या लहरीप्रमाणे काव्य, कला, व्यायाम, वाचन, परोपकार, इतर उद्योग, शोध-संशोधन, करमणूक, कसरती, यथा इष्ट तथा घालवू द्या! यंत्रे सारीच कामे करू लागली तर मग मनुष्याने करावयाचे तरी काय? अशा शंकेने घाबरलेल्यांनी हे ध्यान्यात धरावे, की मनुष्य जे काबाडकष्ट करतो ते त्यास हवे म्हणून करीत नसतो. यंत्राने काबाडकष्टांची आवश्यकता जितकी कमी होईल तितके मनुष्यास हलकेच वाटेल, बरेच वाटेल. पण यंत्रामुळे काबाडकष्ट टळतात म्हणजे मनुष्याने कोणतेच आवडते कामही करू नये, असा काही यंत्रशास्त्राचा निश्चय नाही! उलट मनुष्य आपल्याला वाटेल ते काम करण्यास वा न करण्यास स्वतंत्र होईल. कारण यंत्राने उत्पादन वाढल्यामुळे आज बळे बळे कराव्याच लागणाऱ्या काबाडकष्टांपासून मनुष्याची यंत्रामुळे झाली तर सोडवणूकच होणारी आहे. त्याचप्रमाणे ज्याला साधी राहणी हवी असेल त्यालादेखील यंत्रे काही आडवी येत नाहीत.

त्याला हवा तर त्याने पंचा नेसावा, लंगोटी नेसावी. तो मुळीच काही न नेसला तरीदेखील यंत्र त्याला बळेबळे वीतभर जरीकाठाचे धोतर काही नेसवीत नाही! तो मठीत लोळो, झोपडीत राहो, फळे खावो, उपास करो! यंत्राने साधी राहणी नाहीशी होऊन ती महागडी होते वा विलासी होते, हे म्हणणे असमंजसपणाचे आहे. यंत्र बिचारे बोलून चालून जड, निर्जीव, इच्छाशून्य, परतंत्र! ते होऊन काही त्याने उत्पादन केलेल्या पदार्थाचा सारा गठ्ठा कोणच्यातरी एका लाडक्या वर्गास देत नाही; कोणाचा काढून घेत नाही. तेव्हा यंत्रामुळे बेकारी वाढते, साधी राहणी बिघडते, श्रीमंत-भिकारी असा वर्गकलह पेटतो, सारी कामे यंत्रच करू लागले तर मनुष्य रिकामपणाने गंजून, आळसाने गांजून निकम्मी होऊन पडेल; काम करण्याच्या निढळाच्या घामाने मिळविलेली भाकरी खाण्याच्या आनंदास अंतरेल; तो इंद्रियांचा दुबळा, मनाचा अनुदार, अंगाचा जरत्कारू बनेल, आणि यंत्राचाच दास होऊन पडेल! इत्यादी सारी ओरड पूर्णपणे असमंजसपणाची नि भेकडपणाची असून आजच्या समाजरचनेच्या विषमतजचे हे दोष केवळ साहचर्यामुळे हे भाबडे अडाणीपण यंत्रावर लादीत असते! घराचा आधारस्तंभ असा खांब; पण आचरटपणे किंवा अंधळेपणे डोक्यास धाडकन्लागताच. चिडखोर मूल जसे तो दोष आपल्या अवखळ वर्तनाचा नसून खांबाच्याच मारक्या स्वभावाचा आहे असे समजते आणि खांबासच 'माझ्या डोक्यावर आपटलास काय?' म्हणून काठीने सडकू लागते, तसाच हा चिडखोर असमंजसपणा, यंत्राचा सदुपयोग न करता आल्यामुळे समाजरचनेतील विषमतजच्या दोषाने वर्गावर्गांचे चाललेले अर्थयुद्ध, निष्पीडन (Exploitation) सत्वशोषण, बेकारी, श्रमिकाची पिळणूक, दाटीची राहणी प्रभृती माणसांच्या दोषांचे खापर त्या दोषाशी कोणचाही अपरिहार्य वा अंगभूत संबंध नसलेल्या यंत्राच्या डोक्यावर फोडीत असतो! त्यातील हेत्वाभास ध्यानी घेऊन आपल्या राष्ट्राने लेशमात्र न बिचकता आता ह्या यंत्रयुगाचे मन:पूर्वक स्वागत करावे.

यंत्रापासून जो आहे तो तो लाभच आहे. यंत्राच्या दुरूपयोगास टाळून सामुदायिक सदुपयोग कसा करावा ह्याचा आर्थिक वस्तूपाठ रशिया आज स्वत:ला नि जगाला देतच आहे. जर यंत्राने बेकारी वाढत असती नि मनुष्य दुबळावत असता, तर आज सामुदायिक यंत्रप्रयोगात प्रचंड प्रमाणावर ज्यांचे सारे राष्ट्रीय बळ एकवटलेले आहे, भांडवल गुंतविलेले आहे, तो रशिया, साऱ्या जगातील भिकार, साऱ्या जगातला बेकार, साऱ्या जगातील दु:खी नि दुबळा झाला असता. पण आज वीस वर्षांच्या प्रयोगानंतरही वस्तूस्थिति अगदी उलट आहे. यंत्रशक्तीमुळेच रशिया हे आज जगातील प्रबळातले प्रबळ, संपन्नातील संपन्न, प्रत्येकजणास काम, अन्नवस्त्र नि आनंद समतेने उपभोगू देणारे राष्ट्र झालेले आहे!

***

२.६ 'न बुद्धिभेदं जनयेद्' म्हणजे काय?

थोड्या दिवसांमागे केडगाव येथे धर्मभोळेपणाचे जे एकंदरीत वाह्यात प्रदर्शन झाले किंवा सांगलीला जो एक यज्ञ झाला त्यासारखी आजच्या आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या उद्धारणास वा धारणास अवश्य ते साहाय्य न करता उलट भाबडेपणाच्या रोगाची घातक साथ वरचेवर

फैलाविण्यास कारणीभूत होणाऱ्या 'धर्मकृत्ये' पूर्वीपेक्षा अगदी तुरळक होतात अशी सनातनी मंडळींची हळहळ येता जाता ऐकू येते.

त्यांना वाटत असलेली ती हळहळ एकंदरीत खरी आहे. पूर्वी बारा बारा वर्षे सारखी पेटलेली प्रचंड यज्ञकुंडे आणि जपजाप्यांची सतत अनुष्ठाने जशी देशभर सारखी चालू असत, त्याच्या मानाने ह्या प्रकारची धर्मकृत्ये आज जवळजवळ नामशेष होत आलेली आहेत ही गोष्ट खोटी नाही. त्या तसल्या प्रकारच्या धर्मकृत्यांचे युग संपले आहे. त्याचजही एका परिस्थितीत काही कार्य होते, त्या परिस्थितीत त्यांचे अस्तित्व नि प्रस्थही अपरिहार्य होते. पण आता त्यांचा काहीएक उपयोग उरलेला नसून उलटपक्षी आपल्या हिंदुराष्ट्राची प्रज्ञा धर्मभोळेपणाच्या अफूची गोळी देऊन बेशद्ध करण्यासच काय ती असली धर्मकृत्ये कळत न कळत कारणीभूत होत असल्यामुळे ती 'धर्मकृत्ये' या पदवीसदेखील आता पात्र राहिलेली नाहीत. नवग्रहांची अरिष्टशांतिप्रीत्यर्थ लाख लाख जपजाप्ये, एक लक्ष अथर्वशीर्षाचे पाठ, गायत्री मंत्राची कोटी आवर्तने, आगीच्या होळ्या पेटवून त्यात खंडोखंडी तुपाचे हौद केवळ जाळून टाकणे, इत्यादी 'धर्मकृत्यांनी' आपल्या हिंदुराष्ट्राचे एक दमडीचेही ऐहिक हित साधणारे नाही; पारलौकिक हिताचा प्रश्न गृहीत घेतला तरीही ह्या असल्या लोकाना प्रज्ञाहत करणाऱ्या लोकाच्या ऐहिक उद्धारास वा धारणास काडीचेही साहाय्य न देता उलट त्यांचे प्रत्यक्षपणे अहित करणाऱ्या ह्या 'धर्मप्यसुखोदर्कलोकविकृष्टमेवच' झिडकारून ज्यायोगे निःश्रेयसासहच ऐहिक अभ्युदयही प्रत्यक्षपणे राष्ट्राच्या पदरात पडतो अशी जी सात्त्विक धर्मसाधने आहेत, तीच ह्या तामसिक थोतांडाहून आता यापुढे तरी अधिक आचरणीय नि आदरणीय समजली पाहिजेत.

ही अज्ञानावर अधिष्ठानिलेली प्रचंड कर्मकाडे दिवसेदिवस नामशेष होत चाललेली आहेत, अशा प्रकारची ही लोभविकृष्ट, असुखोदर्क नि प्रज्ञाघातक धर्मकृत्यें लोपत आहेत हे सनातनी बंधूचज गाऱ्हाणे खरे आहे. पण त्याविषयी त्यांना जी हळहळ वाटते ती मात्र अनाठायी आहे. मनुष्याच्या मनावरचा धार्मिक छाछूंचा पगडा पूर्वीपेक्षा पुष्कळ प्रमाणात कमी होऊन हिंदुस्थानातसुद्धा विज्ञानयुगाचा पगडा अधिकाधिक बसत चाललेला आहे आणि बुद्धिवादी पक्षाचे प्रयत्न त्या प्रमाणात सफळ होत आहेत, ह्याचीच ती पुरातनांची हळहळ एक अखंडनीय साक्ष होय.

यास्तवच बुद्धिवादाचा भडिमार दुप्पट उत्साहाने चालवून धर्मभोळेपणाची उचल पुनःपुन्हा दाबून टाकली पाहिजे. हेटाळणीने नव्हे, रागाने नव्हे, गंमत म्हणून नव्हे, द्वेषाने तर नव्हेच नव्हे, पण आपल्या राष्ट्राला धार्मिक अज्ञानाच्या तमोयुगातून आजच्या पुढारलेल्या विज्ञानयुगात आणून सोडणे हे आपले अत्यंत पवित्र असे कर्तव्य आहे, हाच एक खरा धर्म आहे. आपल्या ह्या आजही पुरातनांचीच पूजा करत बसलेल्या सनातनी बंधुंनासुद्धा आपल्या बुद्धिवादाने आज ना उद्या ह्या नवग्रहशांतिप्रभृती भाबड्या धर्मकल्पनांचे फोलपण पटवून देऊन त्यांनाही आजच्या परिस्थितीत जो आपल्या हिंदुराष्ट्रास उद्धारक हाईल, जो वैज्ञानिक सत्यावर उभारलेला आहे, जो इथे लोकहितकारक आणि म्हणूनच परत्रीदेखील निःश्रेयस्कर झालाच पाहिजे असा आचारच आजचा खरा धर्माचार ठरणार आहे, अशाच मताचे करून सोडू अशा निष्ठेने आपण त्यांच्याशी पुनः पुन्हा विचारविनिमय केला पाहिजे. त्या भाकड कर्मकाडाचा फोलपणा पुनः पुन्हा उघडकीस आणला पाहिजे. आज जे जे प्राचीन धर्मविधी, समज, निष्ठा, धडधडीतपणे खोट्या

नि वायफळ ठरलेल्या आहेत, त्यांच्यावरील मनुष्यजातीचा उरलासुरला विश्वासही साफ नाहीसा होईतो सत्याचा प्रचार सारखा प्रमाणशुद्ध प्रयत्नांनी करीत राहिले पाहिजे. हिंदूसमाजातीलच नव्हे, तर भाकड धर्मवेडाने ग्रासलेल्या ख्रिस्ती मुसलमानादिकातील लक्षावधी अडाणी लोकातूनही ही अज्ञानाची रोगट साथ जी फैलावली जात आहे ती हटवून त्यांनासुद्धा विज्ञानाच्या शुद्ध वातावरणात नेऊन सोडणे बुद्धिवाद्यांचे कर्तव्य आहे. कारण गावामध्ये कोणत्याही भागात रोगाणू जोपासले गेले, की त्यांचा उपुद्रव साऱ्या गावाचे आरोग्य संकटात पाडल्यावाचून सहसा सोडीत नाही.

२.६.१ धर्मवेड्या कर्मकाडांच्या समर्थकाचे तीन वर्ग

आज जे अशा अज्ञानाधिष्ठित भाबड्या धर्मविधींचे प्रस्थ माजवितात किंवा माजवू देतात त्या लोकाचे तीन वर्ग पडतात. पहिला अट्टल लुच्चांचा. ह्या मंडळींचा धंदाच हा असतो, की नाना थापाथुपांनी आणि फसव्या चमत्कारिक करामतींनी लोकामध्ये दैविक शक्ती असल्याचा बोभाटा करवावा आणि लाखो भोळ्याभाबड्या लोकाना नवससायास, गंडेदारे, ताईततावीजा प्रभृती ढोंगधत्तुऱ्यांच्या नादी लावून लाखो रूपये कमवावे. ह्या वर्गाचे लोक तर्कवितर्कांना वा युक्तीवादांना दाद देणार नाहीत. कारण ते कळूनसवरूनच तसल्या ढोंगांचा फैलाव करतात. त्या ढोंगांवर प्रामाणिक असे जे लाखो लोक झुकविले जातात त्यांचा भाबडेपणा घालविणे हाच एक ह्या ढोगी धंदेवाइकांना वठणीवर आणण्याचा उपाय आपल्या हाती आहे.

दुसरा वर्ग ह्या प्रामाणिक पण भोळसर गिऱ्हाईकाचा. ह्यांचा वरील धार्मिक ढोंगधत्तुऱ्यावर खरोखरच विश्वास बसलेला असतो. परंतु त्यांच्यात जर आपण त्या ढोंगाचे बिंब फोडून प्रत्यक्षपणे प्रत्ययास येणाऱ्या वैज्ञानिक ज्ञानाचा नि बुद्धिवादाचा फैलाव केला तर त्यांच्यातील अनेक लोक शुद्धीवर येऊ शकतात.

तिसरा वर्ग जाणत्या लोकाचा. हे धार्मिक कर्मकांड अज्ञानजन्य आहे, फोल आहे, अबाधित सृष्टीनियम पूजाप्रार्थनांनी कदापि टळणारे नसतात; समुद्र, सूर्य, गृहनक्षत्रे, भूकंप, रोग, आरोग्य प्रभृती पदार्थ हे सृष्टीनियमांनी बद्ध आहेत; भौतिक कार्यकारणभावांच्या अबाधित सूत्रांनीच त्यांचे नियमन होत असून वैदिक ऋचांची कुराणांतील आयतांची वा बायबलांतील सर्मनांची कितीही आवर्तने करून त्यांना आळविले तरी ते आळविले जात नाहीत, पळविले जात नाहीत; खांबांपुढे वाचलेल्या कविता जशा खांबास कळत नाहीत तसेच त्यांना स्तोत्राचे अक्षरही समजणे शक्य नाही; इत्यादी सर्व गोष्टी ह्या तिसऱ्या जाणत्या वर्गास कळतात. त्यांचा स्वत:चा या भाबड्या अनुष्ठानाच्या फलश्रुतीवर लवलेश विश्वास नसतो.

पण तरीही ह्या वर्गाचे लोक अशा धर्मभोळ्या अनुष्ठानादिक स्तोमास विरोधीत नाहीत. इतकेच नव्हे तर अज्ञानी लोकाच्या भावना दुखविणे हा शिष्टाचार नव्हे असे समजून त्या यज्ञ अनुष्ठानादिकांना उत्तेजनही देतात. कारण एक तर अज्ञानमय का हाईना, पण लोकांना धर्मबुद्धी राहो अशी या जाणत्या लोकांचीच एक खुळी आशा असते, आणि त्याहूनही त्यांच्या या दुटप्पी वर्तनाचे जे खरे कारण असते ते हे की धर्मभोळ्या वर्गास उघडपणे दुखवून आपला त्यांच्यातही गाजलेला शिष्टपणा गमावण्यास ते सिद्ध नसतात. ते स्वतः शनीची पूजा बांधणार नाहीत, संध्यादेखील करणार नाहीत, कोणी नगण्य नारायण महाराज स्वत:स 'अनंतकोटि ब्रह्मांडनायक'

म्हणून भक्तांकरवी गुपचूप म्हणवून घेऊ लागले किंवा शनिस्तोत्राची कोणी पारायणे करू लागले तर हे अंत:स्थ संभाषणात त्यांची टिंगलही करतात; पण लोकाच्यांमध्ये आपला शिष्टपणा गमावू नये म्हणून केडगावास भेटी देऊन तेथील 'गोविंदा'च्या भजनातही ते टाळ्यांची साथ देतील. त्यांना प्यावयास पायाचे तीर्थ कोण्या लफंग्या बुवांनी दिले तर ते मनात चिडतील पण उघडपणे ते घेण्याचे नाकारणार नाहीत, तर घेतलेसे करण्यासाठी तोडापर्यंत नेऊन नाकावर बोट ठेवून त्याच्याआड खाली सोडून देतील. आणि कोणी त्यांना जर विचारले की, या ढोंगधतुऱ्यास प्रकटपणे विरोधून लोकाचे अज्ञान घालविणेच आपले खरे कर्तव्य नाही का? तर उत्तरातील, की कोणच्याही भावना कशाला दुखवा? 'न बुद्धिभेदं जनयेद्अज्ञानां कर्मसंगिनाम्!!

धर्मभोळ्या अज्ञानास उचलून धरणाऱ्यांचे हे जे तीन वर्ग आहेत, लुच्चे धंदेवाईक, नेणते भाबडे आणि जाणते संकोची, ह्या तिघांच्या तोंडी आपापल्या असल्या वर्तनाच्या समर्थनार्थ हेच वाक्य मुख्यत्वेकरून रुळत असते की 'न जनयेद्बुद्धिभेदम्' कोणाही बुद्धिवादाने कोणत्याही धर्मभोळ्या रूढीवर किंवा विधीवर टीका केली, की ह्या मंडळींची हीच कोल्हेकुई एकदम चालू होते, की 'अहो! ते सगळे खरे असेल, पण बुद्धिभेद का करता! लोकाच्या भावना का दुखविता? न बुद्धिभेदं जनयेद्अज्ञानां कर्मसंगिनाम्! जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्!!' हा श्लोक आमच्यासमोर स्वत:च्या धर्मभोळेपणाच्या वा लोकभीरूपणाच्या सर्मर्थनार्थ इतके वेळा अशा सुधारणांना विरोधिणाऱ्या वा सुधारणांचा उघड पुरस्कार करण्यास भिणाऱ्या मंडळींनी पुढे केलेला आहे, की श्लोकांच्या अर्थाचा एकदा केव्हातरी उलगडा केल्यास आणि 'बुद्धिभेद का करता? भावना का दुखविता?' ह्या अनेक जणांनी सदिच्छ प्रामाणिकपणे विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर दिल्यास पुष्कळजण अशा भाकड भावनांचा नि रूढींचा उघड निषेध करण्यास आणि सुधारणांना उचलून धरण्यास पुढे येतील असा बराच संभव आहे. निदान आमच्यापुरते बुद्धिवादाचे समर्थन तरी आम्ही केल्यासारखे होईल.

२.६.२ ज्या भगवद्गीतेत हा श्लोक आहे ती गीताच मुळी 'बुद्धिभेद' करणारी नाही काय ?

कोणत्याही 'अज्ञ' माणसाचे कोणतेही कृत्य वा भावना निषेधूच नये तर उलट 'विद्वानाने' ती 'सर्व कार्ये' कितीही प्रज्ञाहत, भाकड नि लोकहितघातक असली, तरी त्या अज्ञांसह आपणही 'समाचरावींत' - असा जर, अज्ञांचा बुद्धिभेद करू नये असा या गीताश्लोकाचा अर्थ असेल तर तो दोष हाच प्रत्यक्ष गीतजचा मूळ पाया आहे! कारण उथळ भूतदयेच्या झटक्यासरशी अज्ञानी झालेल्या अर्जुनाला राज्य गेले तरी चिंता नही, पण हे लढणे नको अशी जी बुद्धि झाली, तिचा भेद करून 'कुतस्त्वां कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्' असे फटकारीत त्याच्या अत्यंत कोमल भावना अत्यंत सत्यनिष्ठुर बाण्याने दुखविण्यासाठीच गीतेचे अठरा अध्याय श्रीकृष्णांनी सांगितले. अर्जुनाचा पुरता बुद्धिभेद केला नि टाकलेले धनुष्य त्याच्याकडून उचलविलें! अर्जुन अगदी डोळ्यातून टिपें गाळून 'नको युद्ध'असे म्हणत आहे, बुद्धिवादाने 'श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके' असे तत्त्वज्ञानही सांगत आहे, तेव्हा आता 'न जनयेद्बुद्धिभेदम्' अशा आपल्याच उपदेशाला अनुसरून याला 'लढ' म्हणून न सांगता जाऊ द्यावा आपला रण सोडून, इतकेच नव्हे तर ह्या अज्ञानाच्या भावना उगीच दुखविण्यापेक्षा आपणही त्याच्याच लहरीने त्याची सर्व कामे वरवर केल्यासारखे दाखवीत, राज्य सोडून तो ते भैक्ष्य आचरण्यास झोळी घेऊन बाहेर

पडला की आपणही त्याच्यामागे झांज घेऊन 'अर्जुनाला दान दे भगवान्!' म्हणून भिक्षा मागत हिंडावे - 'जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्!' असा काही श्रीकृष्णाने आपल्या त्या उपदेशाचा अर्थ आचारून दाखविला नाही! तर उलट त्याला भैक्ष्यबुद्धीला क्लैब्य म्हणून निर्भत्सिले, त्याच्या भावनांना धिक्कारले, त्याच्या पुष्मितवाक्अज्ञानाचे धिंडवडे काढून त्याला पाण्यापरीस पातळ करून सोडले आणि त्याचा विझत चाललेला पराक्रमाचा हुताशन आपल्या उत्तेजक वाणीच्या स्फोटक इंधनाने पुन्हा प्रज्वलून त्या रणंकुडात आततायांच्या अक्षौहिणींमागून अक्षौहिणी स्वाहा स्वाहा गर्जत बळी दिल्या!

ज्ञानाचा जो जो उपदेश तो तो अज्ञानाचा 'बुद्धिभेद' करतो! पृथ्वी वाटोळी म्हटली त्याने त्या वेळच्या युरोपीय धर्मवेडाच्या भावना इतक्या प्रबळपणे दुखविल्या की त्या धर्मवेडाने त्या सत्यवक्त्यास जिवे मारले! पोपच्या धर्मबि्ुद्धला अमेरिका माहिती नव्हती. कोलबंस म्हणाला, अमेरिका आहे. पोपच्या धार्मिक भावना त्यामुळे इतक्या दुखल्या की कोलंबसला पाखंड गणण्यांत आले. अशा वेळी पोपच्या अज्ञानाच्या भावना त्यामुळे इतक्या दुखवू नयेत म्हणून कोलंबसाने अमेरिका सापडली नाही, अस्तित्वात नाही असे म्हणावयाचे की काय? सकाळी शाळेत जाण्याची मुलाची बुद्धी नसते. त्याचा बुद्धिभेद करून त्याला शाळेत धाडू नये की काय? अज्ञ मनुष्य द्यूत खेळण्यात आपले हित समजतो म्हणून द्यूताविरुद्ध उपदेशू नये की काय? त्याचा बुद्धिभेद करू नये की काय?

धर्मभोळ्या अनुष्ठानांना किंवा अस्पृश्यतेसारख्या दुष्ट धर्मसमजुतींना किंवा गाईसारख्या पशूस परलोकी स्वर्ग देणारी देवता मानून मंदिरात स्थापून पूजा करणाऱ्या भाबडेपणाला किंवा यज्ञामध्ये इकडे माणसे भुकी मरत असता खंडोगणती तूप आगीत ओतीत बसणाऱ्या अविवेकाला, किंवा दुधाळ गाईसारखे उपयुक्त पशू मारल्याने देव पावतो असे मानणाऱ्या मुल्लाशाहीला, किंवा हजारो वर्षांपूर्वी रचल्या गेलेल्या मनुष्यकृत वेद, अवेस्ता, कुराणपुराण, बायबल, इंजील प्रभृती आदरणीय परंतु ज्यामध्ये आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीस न उतरणारी अनेक अज्ञ विधाने असलेल्या, आजच्या परिस्थितीत मनुष्याच्या हिताला नि प्रगतीला घातक अशा गुलामगिरीसारख्या संस्था वैध मानलेल्या आहेत त्या त्या ग्रंथांना ईश्वरकृत मानून त्यातील अक्षर नि अक्षर त्रिकालाबाधित सत्य आहे असे साऱ्या जगाने मानावे म्हणून बलात्कारानेसुद्धा प्रचार करू निघणाऱ्या अट्टहासाला आम्ही बुद्धिवादी जर समर्पक युक्तीवादाने नि प्रत्यक्ष पुराव्याने खोटे पाडू लागलो, विरोधू लागलो, तर आम्हांस जे सांगतात 'बुद्धिभेद करू नका! धार्मिक भावना दुखवू नका' तेच लोक त्यांच्या धार्मिक मतांहून जी भिन्न मते असतात त्यांच्या भावना दुखविण्यास नि बुद्धिभेद करण्यास मुळीच कचरत नाहीत! हा गीतेचा श्लोक ते स्वतःच त्यांनी आम्हांस सांगितलेल्या अर्थी मुळीच मानीनासे होतात! कसे ते पाहा -

गोपूजनाच्या वा पंचगव्याच्या भाकडपणास आम्ही निषेधू लागलो की, 'बुद्धिभेद करून आमच्या धर्मभावना दुखवू नका हं!' म्हणून आम्हांस दटावणारे चौडेमहाराजप्रभृती गोरक्षक जत्रेमध्ये रेडे मारणाऱ्या शेकडो गावकऱ्यांच्या ह्या धार्मिक निष्ठेस निषेधून त्यांच्या भावना दुखविण्यास नि बुद्धिभेद करण्यास सोडीत नाहीत! त्या 'अज्ञान'च्या सर्व कर्मांना हे विद्वान् समाचरीत आपणही चार रेडे जत्रेच्या देवी बहिरोबापुढे का मारीत नाहीत? आम्ही यज्ञसंस्थेत पशूवध होतो म्हणून काय ती नको म्हणत नाही, अग्नी, सूर्य प्रभृती निर्जीव वस्तू, सृष्ट पदार्थ,

सृष्ट भौतिक नियमांती बद्ध, त्यांना प्रसादविण्यास तुपाच्या धारा आगीत जाळणे, स्तोत्रे म्हणणे हा निव्वळ मोठ्या मुलांच्या भातुकलीचा खेळ होतो आहे असे आम्ही उपदेशून यज्ञसंस्थेचे आता विसर्जन करावे असे लिहिताच जे शिष्ट 'याज्ञिक लोकांच्या धार्मिक भावना कशाला हो दुखविता! उगीच अतिरेक करता!' म्हणून आम्हांला हटकू पाहतात, तेच लोक संागलीच्या यज्ञात 'पशूवध करू नका, ते कृत्य वर्ज्य' असा आग्रह उघडपणे धरून आपल्या हातातील वृत्तपत्रांत लेख खरडीत आहेत आणि पशूबलि हा वैदिक धर्माचे याज्ञिक प्रक्रियेतील मुख्य अंग होय असे मानणाऱ्या मीमांसक मंडळींच्या 'भावना' दुखविण्यास कचरत नाहीत, बुद्धिभेद करण्यास सोडीत नाहीत! 'वेद हे मनुष्कृत आहेत, आमच्या राष्ट्राने आता अद्ययावत् झाले पाहिजे, धार्मिक अज्ञानाचा अग्नी, सूर्य, प्रभृतींचा पूजापाठ सोडून विज्ञानाची कास धरली पाहिजे,' असे आम्ही 'किर्लोस्करात' लिहिताच पंडित सातवळेकर संतापले, 'धार्मिक भावना दुखवू नका!' म्हणून गर्जले पण त्यांनी 'गणेशांकात' श्रीगणेश ही एक शिवाजीसारखी राष्ट्रवीर व्यक्ति होती असे लिहून नि त्या देवाचा मनुष्यासारखा सांगोपांग इतिहास रचून श्रीगणेशाला देवाधिदेव मानणाऱ्या गाणपत्यांच्या धर्मभावना चापून पायाखाली तुडविल्या! 'हंस' पत्राने सनातन्यांच्या भावना सातवळेकरांच्या गणेशांकाने कशा दुखविल्या नि देवाला मनुष्य करून सोडण्याचे पाप कसे केले ते रागारागाने सांगितलेच आहे!

आम्ही शाळांतून पूर्वास्पृश्य मुलांना सरमिसळ बसविण्याची चळवळ रत्नागिरी जिल्हाभर चालविली तेव्हा गावोगाव स्पृश्य जनता चवताळून उठली. जे तो आम्हांस म्हणाला, 'अहो, तुम्ही आम्हां स्पृश्यांच्या धर्मभावना का दुखवता?' तेव्हा आम्ही त्यांना विचारावें की 'आम्ही तरी काय करावे ? तुम्हांस जशा भावना आहेत तशाच अस्पृश्यांना नाहीत का? तुमची भावना त्यांना कुत्र्याहून दूर सारावे ही. ती न दुखवावी तर आमच्या मानवी धर्मबंधूंना कुत्र्याहून अस्पृश्य मानण्यात नि ज्या शाळेत कुत्री बसतात त्यातून त्यांना हुसकून देण्यात त्यांच्या भावना दुखतात? अशा परिस्थितीत ज्यांची भावना अन्याय्य, लोकहितविघातक, आततायी त्यांचीच भावना दुखविणे प्राप्त. चोराची भावना दुखवू नये म्हणून सावास जागावू नये की काय?' तोच न्याय बुद्धिभेद करू नका, भावना दुखवू नका ही ओरड करणाऱ्या सर्वांच्या प्रकरणी लागू आहे!

२.६.३ बुद्धिभेद करू नये, पण दुर्बुद्धिभेद अवश्य करावा ! सद्‌भावना दुखवू नये, पण असद्‌भावना अवश्य दुखवाव्या !

श्रीभगवद्‌गीतेतील श्लोकाचा असाच अर्थ केला पाहिजे. नाही तर तो श्लोक स्वयमेवच एक अनर्थ होऊन बसेल. 'अज्ञानाच्या' बुद्धिभेदाविषयी असेच म्हटले पाहिजे, की जोवर अज्ञानाचे ते कृत्य एकंदरीत लोकहितास पोषकच होते आहे तोवर जरी ते कृत्य त्याचा तो मुख्य हेतू न समजता केवळ रूढिवश होऊन सामान्य लोक आचरत असतील किंवा ते आचरताना थोड्या प्रमाणात काही आमिष, मनोरंजनादी उत्तेजके त्यांना द्यावी लागतील, किंवा फार मोठ्या प्रमाणात लोकहित साधत असता किरकोळ चुका घडत असतील, तर तिकडे जाणत्याने कानाडोळा करून महाकृत्य तसेच संपादून घ्यावे. तेवढ्यासाठी ते सारेच सारे कृत्य बिघडवू नये. त्यातून फुटून फटकून वागू नये. लोकसंग्रहाचा, दहाजणांस वागवून घेण्याचा, ज्याच्या

त्याच्या घरी समाजाचे ‘उदंड सोसून’ पुन्हा समाजास आवळून धुरेला जुंपण्याचा जो कार्यकर्त्याचा गुण तेवढाच काय तो वरच्या श्लोकात सुचविला आहे. परंतु जेव्हा रूढीने एकंदरीत राष्ट्रचे राष्ट्र रसातळाला जाण्याचा धोका असतो, किंवा धर्मविधीने असत्याचा नि अधर्माचा फैलाव होऊन राष्ट्रचे राष्ट्र प्रज्ञाहत होते, किंवा कोणच्याही कारणाने लोकहितावर कुऱ्हाड पडते, तेव्हा तेव्हा ज्ञानाने अज्ञानाचे उच्चाटन केलेच पाहिजे. दुर्बुद्धिभेद बुद्धिवंताने केलाच पाहिजे. लोकहितनाशक असद्‌भावनांना उच्छेदून सद्‌भावनांना पुरस्कारिलेच पाहिजे. दुर्योधन दुःशासनांच्या भावनांना श्रीकृष्णाने म्हणूनच सापासारखे ठेचून टाकले. अज्ञ अर्जुनास प्रज्ञ नि गतसंदेह केले. आणि ‘गीतारहस्य’ लिहिणाऱ्या लोकमान्यांनी पंचांगशुद्धीसारख्या प्रश्नातसुद्धा लाखो सनातनी भटभटजींची अज्ञभावना दुखविण्यास सोडले नाही. रोटीबंदीसारख्या राष्ट्रास प्रत्यक्षपणे अत्यंत घातक होणाऱ्या रूढीस तोंडण्यासाठी सहभोजनांचा धुमधडाका उडविताच ‘लोकाच्या भावना निष्कारण दुखविणारा अतिरेकीपणा काय कामाचा? ते लोकमान्य टिळक पाहा!’ म्हणून सुधारकाना उपदेशिण्याचा आव घालणारे शिष्टच टिळकपंचांग प्रकरणी तसल्या केवळ गणितशास्त्रीय प्रकरणीसुद्धा केवढा हट्टवाद सत्याच्या विज्ञानाच्या नावे करतात नि समाजात ‘दुफळी’ माजवितात; एकाची एकादशी तर दुसऱ्याची पुरणपोळी, एकाचा आषाढ तर दुसऱ्याचा श्रावण, अशी प्रत्यहीची समाजजीवनात नसती फूट माजवितात - ती का? पंचांगशुद्धीपायी लोकमान्यांनीसुद्धा हजारो धार्मिक लोकाच्या भावना ज्या दुखविल्यवा नि ‘बुद्धिभेद’ केला तो त्या असद्‌भावना नि ती दुर्बुद्धि होती म्हणूनच ना?

लोकाच्या अज्ञानावर ज्यांना स्वत:चे पोट जाळायचे असते वा बडेजावी मारायची असते तेच त्या अज्ञानाचा बुद्धिभेद करू इच्छित नाहीत!! पण ज्यांना लोकाच्या अज्ञानावरच धंदे करायचे नाहीत त्यांना स्पष्टपणे असे सांगितलेच पाहिजे, की केडगावी आलेली धर्मभोळेपणाची अवाढव्य साथ ही एक रोगाची साथ होती. त्यापायी खर्च झालेले लक्षावधी रूपये भाबड्या लोकानी निव्वळ पाण्यात ओतले - नव्हे न कळत प्रज्ञाहतपणाचे विष त्या लाखो रूपयांनी विकत घेऊन राष्ट्रबुद्धीला ते अमृत म्हणून पाजिले! तेथील भाबडा कार्यक्रम तरी पाहा - जे सूर्य, शनी, मंगळ, प्रभृती ग्रह म्हणजे निव्वळ निर्जीव, निर्मानस, निर्बुद्ध तेजाचे लोळ, म्युनिसिपालिटाच्या कंदिलासारखे ठराविक दराने जळणारे आकाशातील कंदील; त्यांच्या नावाचा कोटी वेळा म्हणे जप केला! त्यांच्या प्रार्थना केल्या ! आजच्या ज्योतिषीय ज्ञानाने ज्या मंगळाची परिस्थिती मंगरूळच्या परिस्थितीसारखी प्रत्यक्षपणे पाहता येते नि तो एक आमच्या उत्तरध्रुवासारख्या होतकरू भूमीचा काही प्रदेश असलेला पदार्थ आहे - प्रार्थना पूजा समजणारा इच्छावान्‌जीव नव्हे! एखाद्या मातीच्या गोळ्यासारखे हे सारे नवग्रह मठ्ठ! ह्यांना आज शतकोशतके प्रार्थून आपल्या राष्ट्राने काय मिळविले? पारतंत्र्य, दारिद्र्य, दुःख, अपमान, अवहेलना! आणि या साऱ्या नवग्रहांना दमडीचा धूप न जाळणाऱ्या त्या युरोपकडे पाहा! त्यांना शनी पिडीत नाही. मंगळ अमंगळ ठरत नाही. त्यांची भरभराट. आम्हां ग्रहपूजकाच्या छातीवर त्यांच्या वर्चस्वाची टाच! आम्हंास त्या नवग्रहांची पूजा करण्याची अनुज्ञादेखील देण्याची शक्ति त्यांच्यात! त्यांची लहर लागली तर ते आमची ती ग्रहहोमांची यज्ञकुंडे एका क्षणात उद्‌ध्वस्तू शकतील अशी त्यांची शक्ती! यावरून या नवग्रहादिकाची नि या एकशेआठ वा आठ लाख सत्यनारायणाची पूजाप्रार्थना एखाद्या निर्जीव खांबाला राजकारणातील प्रश्नाविषयी विचारलेल्या मताप्रमाणे निष्फळ, निव्वळ मूर्खपणा नव्हे काय?

खरी धर्मसेवा, हेच लाखो रूपये प्रत्यक्षपणे लोकहितकारक अशा एखाद्या अनाथाश्रमास किंवा हिंदू जातीस समर्थ बनविण्यासाठी काढलेल्या मुंजे महाशयांच्या सैनिक संस्थेस साहाय्य देण्यात व्यय केलेे असते तरच घडली असती!

तांब्याच्या भांड्याला भगवान् कल्पून त्याची कोटी वेळा पूजा करण्यात लाखो रूपये खर्चिणारा नि खर्चून घेणारा नारायण हा निव्वळ असत्यनारायणच आहे! सत्यनारायण नव्हे!

आपल्या धर्मग्रंथातही कंठरवाने जे सांगितले आहे की, नरातच नारायणाची अभिव्यक्ती उत्कटपणे असते. तेच तत्त्व स्वीकारून ह्या तांब्याच्या लोट्यांना सत्यनारायणप्रतीक कल्पिण्यापेक्षा एकेका हिंदू अनाथासच जर नारायणाचे प्रतीक कल्पून ते दर ताशी १०८ सत्यनारायण केले असते, म्हणजेच तितक्या हिंदू अनाथांच्या संरक्षणासाठी ते द्रव्य दिले असते तर ह्या लोकी हिंदुधर्माची नि हिंदुराष्ट्राची प्रत्यक्ष अशी परम सेवा झाली नसती काय? ते काय धर्मकृत्य नव्हते का? आणि ऐहिक फळ असे रोखठोक पदरी पडून पुन्हा जर पारलौकिक फळांवर तुमचा विश्वास असेल तर त्या अनाथ लोकांना जीवदान देणे तेच ईश्वरार्पण बुद्धीने केले असते तर तांब्याच्या लोट्याला गुलगुलीत शिऱ्याचा नैवेद्य दाखवूनही तोषणारा नारायण प्रत्यक्ष नराच्या त्या सेवेने, भुकेलेल्या, धर्मशत्रू ज्यांना पळवून नेतात त्या अर्भकाच्या तोंडी तो शिरा घातल्याने तो नारायण संतोषला नसता का?

खरोखर केडगावी ज्या दानी पुरुषांनी लाखो रूपये खर्चले, तेवढ्यावर एक टोलेजंग अनाथालय स्थापिता आले असते, परधर्मीयांच्या हातून सोडविलेल्या शेकडो अनाथांचे पालनपोषण करणारी हिंदुराष्ट्राची एक जिवंत शेती, एक चिरंतन संस्था स्थापिता आली असती! किंवा हिंदू तरूणांसाठी एक वैमानिक शिक्षणाची टुमदार संस्था काढता आली असती! झाले ते झाले. पण आमच्या दानी पुरुषांनी ह्यापुढे तरी हिंदुधर्माप्रीत्यर्थ धार्मिक दान देणे नि धर्मकार्य करणे तरी असे धर्मकार्य निवडावे.

***

२.७ जर का आज पेशवाई असती !

आपल्या हिंदूसमाजातील स्पर्शबंदी, सिंधुबंदी, शुद्धिबंदी, रोटीबंदीप्रभृती अनेक धार्मिक म्हणून मानल्या गेलेल्या रूढींपायी आज आपल्या राष्ट्राची किती अपरिमित हानी होत आहे ते दाखवून त्याचे आणि अशाच विविध प्रकारच्या धार्मिक छापाच्या भाबडेपणाचे उच्चाटन करण्यासाठी झटत असता आम्हांस असे आढळून आले, की अनेक प्रामाणिक सनातनी मंडळींकडून आमच्या सुधारक मंडळींवर जे स्थिरटंकीय (स्टीरिओ टाइप्ड) ठाम आक्षेप घेतले जातात, त्यांत ‘लोकाच्या धर्मभावना तुमच्या या प्रचारामुळे दुखतात; म्हणून तुमच्या ह्या सुधारणा गर्ह्य होत!’ हा एक आक्षेप नेहमी येतो. त्या सुधारणा राष्ट्रहितास आवश्यक आहेत की नाहीत हा प्रश्नच जणू काय विचारात घेण्याचे कारण नाही. त्या सुधारणा कितीही हितावह असल्या तरी जर का त्यायोगे बहुजनसमाजाच्या आज रूढ असलेल्या धार्मिक रूढींविषयीचा आदर कमी होत असेल आणि त्यांची त्या त्या रूढींविषयीची परंपरागत धर्मबुद्धी भंगत असेल

तर त्या सुधारणांस प्रचारविण्याचे कार्य उपद्रवी ठरते. श्रीकृष्ण भगवानच सांगतात की - न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्!! जोषयेत्सर्व कर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्!! असे सनातन्यांचे म्हणणे असते.

यास्तव आमच्या सनातनबंधूंना त्यांच्या या आक्षेपातील हेत्वाभास उकलून दाखविण्यासाठी आणि वरील गीतावचनातील मर्म यथार्थ स्पष्टविण्यास्तव आम्ही मागे किर्लोस्कर मासिकात 'न बुद्धिभेदं जनयेद्' म्हणजे काय? आणि 'आमच्या धर्मभावना दुखवू नका अं!' असे दोन लेख लिहिले आहेत. या प्रस्तुत लेखाच्या अनुसंधानार्थ त्यांचा जो सारांश पुन्हा एकदा येथे सांगणे अवश्य आहे, तो असा, की गीतजतील वरील अनुष्टुपाचा अर्थ अज्ञ जनांच्या बुद्धीला भलत्याच मार्गाला नेऊन त्यांना दुर्बुद्धी सुचवू नये, इतकाच काय तो आहे. अज्ञ जनांचा बुद्धिभेद करू नये म्हणजे त्यांच्या अज्ञानाचा भलताच लाभ घेऊन त्यांचा बुद्धिभ्रंश करू नये. सनातन्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे लोकाचा बुद्धिभेद करू नये म्हणजे त्यांचा दुर्बुद्धिभेदही करू नये असा अर्थ घेतला तर अनर्थ ओढवेल! स्वतः श्रीकृष्णाची गीता ही अर्जुनाला झालेल्या व्यामोहाच्या दुर्बुद्धीचा भंग करण्यासाठीच तर सांगण्यात आली! कोणाला कसलाही अहितकारी व्यामोह झाला तरी आपली लोकप्रियता संभाळण्यासाठी त्यांना त्या दुर्बुद्धीचाच मार्ग अनुसरू द्यावा, इतकेच नव्हे तर शहाण्यांनीही त्यांच्याप्रमाणेच ती दुष्य नि अनुचित 'सर्व कर्मे' स्वतः करीत राहावे - जोषयेत्सर्व कर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्!'-असा वरील श्लोकाचा अर्थ घेणे, म्हणजे त्या श्लोकाची विटंबना करणे होय!

तीच गोष्ट धर्मभावनांची. धर्म असेल तर त्याविषयीच्या सद्भावना दुखवू नयेत हे ठीकच आहे; पण जर एखादा अधर्माला धर्म समजत असेल आणि जर त्या अधर्माविषयी त्याच्या भावना इतक्या धर्मवेड्या असतील, की धर्माच्या सभ्य नि सदिच्छ उपदेशानेही त्या दुखावतील, तर अशा प्रसंगी त्या अधर्मभावना दुखविणेच खरे धर्मकृत्य ठरते. धर्मप्रसाराला तशा अधर्मभावना तशा अर्थी दुखविल्यावाचून गत्यंतरच उरत नाही. सावाला चोराच्या तडाख्यातून सोडविताना चोराच्या भावना दुखतात; मरू द्या त्या सावाला, असे म्हणावयाचे की काय? आपली आई वाताच्या झटक्यात खिडकीतून खड्ड्यात उडी मारू लागली तर अशा प्रसंगी तिच्या भावना कितीही दुखावल्या तरी त्या दुखवून तिला तशी प्राणघातक उडी न मारू देणे हेच खऱ्या मातृभक्तीचे कर्तव्य होय, खरा पुत्रधर्म होय. तीच गोष्ट राष्ट्रभक्तीची आणि स्वधर्मभक्तीची होय. राष्ट्रहितास अत्यंत हानीकारक अशा ज्या ज्या धार्मिक रूढी तुम्हांस वा आम्हांस लोकविकृष्ट वाटतात त्यांचा त्यांचा उच्छेद करण्यासाठी झटणे हेच तुमचे वा आमचे राष्ट्रीय कर्तव्य होय, राष्ट्रधर्म होय.

मलबारातील मोपल्यांचे आणि मध्यप्रांतातील 'हलबीचे' उदाहारण वानगीसाठी विवंचून पाहा! समुद्र यातुः स्वीकारः कलौ पंच विवर्जयेत्' - समुद्रगमन करणाऱ्यास जातिबहिष्कृत करावे, हा सिंधुबंदीचा करंटा धर्मनियम जेव्हा शास्त्रांनी घालून दिला तेव्हापासून हिंदुराष्ट्राचा सारा परदेशीय वाणिज्य व्यापार आम्ही आपण होऊन परक्यांच्या हाती सोपवून दिला! अर्थात मलबारातील हिंदूराजेही समुद्र उल्लंघणे महापाप समजू लागले. परंतु अरब लोक मलबाराशी जो सामुद्रिक व्यापार करीत त्याद्वारे अलोट संपत्ती मिळते तीहि आपल्यास मिळावी, आपल्याच सत्तेखालच्या सेवकानी आपल्या मोठमोठ्या वाणिक्नौका घेऊन नि जगातील द्रव्य आणून

आपल्या कोशात त्याची भर घालावी, अशीही लालसा त्या मलबारी हिंदू राजांना झाली. तेव्हा समुद्रगमनाचे पाप तर हिंदूंच्या हातून होऊन नये आणि समुद्रगमनानेच मिळणारी जागतिक वाणिज्यसंपदा तर संपादिता यावी, या दोन्ही परस्परविरुद्ध हेतूंना साधणारी कोणती फक्कड युक्ती त्या हिंदू राजांनी काढली म्हणता? तर प्रत्येक हिंदू कुटुंबातील एकेक मुलाने मुळातच हिंदूचे मुसलमान व्हावे ही!! तशी राजाज्ञा सुटली, आणि या 'धार्मिक' भावनेपायी सहस्त्रावधि कुटुंबातील एकेक मुलगा मुसलमानास देऊन टाकला!! सैंपाक करावयास सर्पण हवे म्हणून हातपायच कापून चुलीत कोबण्यात आले!! ही ऐतिहासिक घटना आहे - विडंबना नव्हे!!! ही जी सहस्त्रावधि हिंदू मुले, सिंधुबंदीचा 'धर्म' रक्षावा म्हणून मुसलमान झाली - त्याचेच वंशज हे मोपले मुसलमान! आज तेच हिंदू समाजावर अनन्वित बलात्कार करून, सहस्त्रावधि हिंदूंना तरवारीच्या धाकाने बाटवून गोताचेच काळ झाले आहेत!

अशाच एका, 'धर्मभावने'चे उदाहरण श्रीयुत जगन्नाथप्रसाद वर्मा यांनी 'केसरी'मध्ये थोड्या दिवसांपूर्वी वेशीवर टांगले आहे! मध्यप्रांतात हलबी ही रजपूत हिंदूंची एक जात आहे. त्यांच्यात विधवेची व्यभिचारज संतती आणि कुमारिकेची कानीन संतती मुसलमनासच देऊन टाकणे हा धर्म समजतात. जोवर अशा विधवेने वा कुमारीकेने आपले व्यभिचारी हिंदू अपत्य त्रयस्थ मुसलमानांना देऊन टाकले नाही तोवर तिचा विटाळ काढला जात नाही, ती शुद्ध होतच नाही! तिला जातीत घेत नाहीत! हा प्रायश्चित्तधर्म त्यांना इतका सद्धर्म वाटतो, की अशी संतती मुसलमानांना न देता आम्हांस द्या, आम्ही त्यांना स्वीकारतो, असे संघटनपंथी हिंदूंनी म्हटले तरी ती मुले ते हिंदूंस कधीही देत नाही! मुसलमानांस मुले देऊन टाकणे हाच 'धर्म'! हिंदूंस ती दिल्याने विटाळच निघत नाही, शुद्धीच होत नाही!!'

आता ही धर्मभावना-शुद्धी की प्राणघातक बेशुद्धी? वर्माजी म्हणतात, 'असे प्रकार दोनचार घडते तर एक वेळ उपेक्षणीय ठरते; पण हलब्यांची लोकसंख्या लक्षावधी आहे आणि असे प्रकार प्रतिवर्षी हजारांनी घडतात! ज्यामुळे जेथे मुसलमानांची एकटदुकट घरे होती तेथे शेकडो घरे होऊन मुसलमानांची संख्या भराभर वाढत आहे आणि तेच पुढे गोताचे काळ होत आहेत!

ही प्राणघातक 'धर्मभावनां'ची उदाहरणे काहीच नाहीत! रोटीबंदी, शुद्धिबंदी, सिंधुबंदी या एकेका नावात अशी शेकडो उदाहरणे सामावलेली आहेत. घरावर पाव पडताच कुटुंबे बाटली, विहीरीत पाव पडताच गावे बाटली, खरोखर शेकडो अल्लाउद्दीन-औरंजेबाच्या तलवारीने आपल्या हिंदुराष्ट्राची जितकी कत्तल केली नाही तितकी आम्हीच आमच्या राष्ट्रीय संतानांची भयंकर कत्तल या धर्मभावनेच्या तरवारीने केलेली आहे! दुसऱ्यांना बलात्कारानेसुद्धा बाटवून पकडून, राबवून कोटी कोटींनी आपले संख्याबळ वाढविणारे पोर्तुगीज, मुस्लिम प्रभृती प्रबळ धर्मशत्रू ज्या वेळी देशावर चालून आलेले होते, त्याच वेळी आम्ही हिंदू आपली सहस्त्रावधी पोटची मुले देवाला अर्पावी तशी त्याच धर्मशत्रूंना आपण होऊन अर्पिणे हाच स्वधर्म समजत होतो! हिंदू आहे तो अस्पृश्य पण त्याने स्वधर्म सोडताच शुद्ध स्पृश्य! एक का, दोन का, दहा-अशा प्राणघातक रूढी जे राष्ट्र धर्म म्हणून आचरीत आले ते आज हतबल का झाले हा प्रश्न नसून ते अजून टिकाव धरून तगले तरी कसे हा प्रश्न आहे. हे आश्चर्य आहे! वेडाच्या लहरीत बायकामुलांची हत्या करणारे, विष पिणारे, किंवा क्षौराने केस कापायचे तो कंठच कापून घेणाए वेडे सापडतील; पण विषाचा पेला 'स्वधर्म' म्हणून पिणारे, स्वत:ची मान कापणे हाच पवित्र धर्मसंस्कार समजणारे

वेडेदेखील सहसा सापडणार नाहीत! अशी आत्महत्यारी वेडासच जी शास्त्रव्यवस्था 'धर्म' म्हणून समजते, ती धर्मव्यवस्था नसून, धारण व्यवस्था नसून मारणव्यवस्थाच आहे!

मग काय, आमच्या राष्ट्रबळाचा गळा धडधडीत आमच्या डोळ्यांसमोर चिरणाऱ्या ह्या मारणव्यवस्थेला आम्ही आग लावू नये! सद्धर्माच्या अज्ञानाने अंधळलेल्या त्या अज्ञांची ती धर्मभावना, म्हणून तिला दुखवू नये? त्यांच्या वेडाच्या लहरीत त्या आमच्या भावाबहिणींना विष पिऊ द्यावे? राष्ट्राचा गळा कापू द्यावा? ही त्यांची धर्मबुद्धी म्हणून त्यांचा बुद्धिभेद करू नये? तीव्र निषेध करू नये? प्रतिकाराचे तर नावच नको? पण त्या वेड्या पीरांच्या रंजनार्थ त्यांच्याचसारखी ही अधर्मापणाची अजाणती राष्ट्रहत्या जाणत्या राष्ट्रसंघटकानीही करू लागावी? आपलीही लाखो मुले पीरपाद्र्यांना अर्पिणे हाच 'धर्म' मानावा? अविद्वानाप्रमाणेच 'जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्?'

सनातन्यांचा दुसरा जो आक्षेप की 'यस्मान्नोद्विजतज लोकः' त्याचा ते करतात तो विकृत अर्थच उराशी बाळगून आम्हीही सवंग लोकप्रियतेसाठी लोकहितालाच बळी द्यावे? जे श्रीकृष्ण भगवान्सदर्थी समजून घेतले तर अत्यंत उचित असणारे वरील सूत्र गीतेत सांगतात, त्या श्रीकृष्णांनीच ते आपले वचन आपल्या आयुष्यात असे विकृतार्थी का आचरून दाखविले? आज श्रीकृष्ण हिंदुराष्ट्राचे मेरूमणी झालेले आहेत; परंतु त्यांच्या पिढीत अनेक प्रसंगी आऱ्यावर्ताचे बहुमत श्रीकृष्णाच्या अत्यंत विरुद्ध गेलेलेच आढळते. कृष्णभक्त अल्पसंख्य, कृष्णद्वेषीच बहुसंख्य होते. भारतीय युद्धातसुद्धा गीताद्रष्ट्याच्या पक्षाला सात अक्षौहिणी, तर त्याच्या शत्रूच्या पक्षाला अकरा अक्षौहिणी होत्या! सर्व कौरवांची मने श्रीकृष्णाचे नाव घेताच उद्वेजत होती. त्याचे नाव घेताच भगवान्उद्वेजत! पण लोकहितार्थ सत्यप्रतिष्ठापनेच्या प्रश्नी लोकप्रीतीला वा लोकोद्वेगाला भीक घालायची नसते. तसा काही वरील श्लोकाचा अर्थ नाही. म्हणूनच ना कृष्णाने त्या उन्मार्गगामी कंस, जरासंध, दुऱ्याधनादिक प्रबळ शत्रूंचा पक्ष घेणाऱ्या कोट्यानुकोटी लोकाशी प्राणांतिक वैर ठाणले? 'यस्मोन्नोद्विजतज लोकः' याचाही खरा अर्थ इतकाच की लोकाना स्वार्थासाठी उपद्रव्य देवून व त्यांच्या हितासाठीसुद्धा त्यांच्यात खळबळ उडवू नये, किंवा बहुमताच्या दुर्भावनासुद्धा दुखवून नवेत, आणि येन केन प्रकारेण 'लोकप्रियता' पटकावीत चालावे ही काही गीतजची शिकवणूक नव्हे! कारण की -

२.७.१ सुधारणा म्हणजेच अल्पमत; रूढी म्हणजेच बहुमत!

यामुळेच जगामध्ये जगाच्या हितासाठी किंवा सत्याच्या प्रकटीकरणार्थ जेव्हा जेव्हा प्रचलित असत्य अपधर्मीय नि जनघातक रू ढींना उच्छेदून कोणचीतरी महान सुधारणा करणारा वा नवसत्य प्रतिपादणारा सुधारक पुढे आला, तेव्हा तेव्हा त्याला पहिला स्वार्थत्याग जो करावा लागे तो ह्या लोकप्रियतेचाच होय! Ye build sepulchres unto those whom your fathers stoned to detah! असे जीजसने त्याच्या पिढीतील त्याच्याविरुद्ध जाणाऱ्या बहुसंख्येला जे फटकारले त्याचा अर्थ हाच, त्याचे कारणही हेच! आज जीजस, बुद्ध, महंमद कोटी कोटी लोकाचे देवदूत आणि देव बनून राहिले आहेत. पण त्या सुधारकाच्या स्वतःच्या पिढीच्या लोकानी जीजसला ठार मारले, बुद्धावर मारेकरी घातले, महंमदाला जीव घेऊन पळता भुई थोडी झाली, लढाईत घायाळ झाले, दात पडले, पाखंड म्हणून हुसकले गेले! तेव्हा, तुम्ही

लोकात खळबळ उडवून अशांतता माजविता, लोकाची अप्रियता संपादिता, समाजाची घडी विस्कळता, धर्मभावना दुखविता, बहुमताला फेटाळता, बुद्धिभेद करता प्रभृती सारे आक्षेप हे सुधारणांवरील आक्षेप नसून तिचे बहुधा अपरिहार्य असे परिणाम आहेत. प्रत्येक सुधारकास त्यांना तोंड द्यावे लागले आहे. कारण, की सुधारणा म्हणजेच कोण्यातअठ दुष्ट रूढीचा उच्छेद. रूढी म्हणजेच बहुसंख्याकानी चिवट निष्ठेने अवलंबिलेली चाल. अर्थातच तिचा उच्छेद करू निघणाऱ्या सुधारकाला ती बहुसंख्या प्रतिकारीत राहणारच. त्याला लोकप्रियतेला मुकावे लागणारच. त्यातही जी रूढी कोट्यानिकोटी लोक धर्म म्हणून पाळीत आहेत, तिला उच्छेदू निघणारा सुधारक हा सर्वाहून अत्यंत अप्रिय ठरणारच. पण ते भय त्याला पडेल, की जो लोकाची हांजी हांजी करूनच काय ते जे थोडे लोकहित साधेल ते साधू इच्छितो. त्या भयाने तो चळचळ कापत, धार्मिक वा सामाजिक क्रांतीची वाटच सोडून, बहुसंख्यलोकाराधन करीत राहतो, की ज्याचा लोकप्रियता हा एक धंदाच होऊन बसला आहे! पण खरा सामाजिक वा धार्मिक सुधारक जो जो होऊन गेला वा ज्यास ज्यास व्हावयाचे असेल त्याचे लोकहित हेच ध्येय होते, असले पाहिजे! आमच्यापुरते तरी लोकप्रियता की लोकहित, असा व्यामोह मनास पुनः पुनः न ये यास्तवी आमच्याच एका अनुष्टुपात ग्रथिलेले हे सूत्र आम्ही आमच्या मनास वारंवार उपदेशीत राहतो, की

२.७.२ वरं जनहितं ध्येयं केवला न जनस्तुतिः!

जनस्तुति नको कोणास? कालिदासाने कुमारसंभवात प्रत्यक्ष वैराग्यमुकुटमणी भगवान् महादेवविषयीही तेच म्हटले आहे - 'स्तोत्रं कस्य न तुष्टये।।' जनस्तुति प्रिय आहेच, वांछनीयच आहे, पण जनहिताचा बळी देऊनच काय ती जी संपादिता येते ती जनस्तुति सर्वस्वी त्याज्य होय ! त्या मोहापासून सामाजिक वा धार्मिक सुधारकांनीच विशेषतः दूर राहिले पाहिजे. कारण, राजकीय क्षेत्रात जे जनहितास्तव झगडतात त्यांना बहुधा जनस्तुति सहजासहजी संपादिता येते. बहुजन समाजाला त्या राजकीय क्षेत्रात दुसऱ्याकडून काहीतरी लभ्याशं मिळवायचा असतो तो मिळवून देण्यासाठी जो झटतो तो त्यांना सहजासहजी प्रिय होतो. पण तेही जोवर त्या पुढाऱ्याचा कार्यक्रम त्या बहुजनांच्या कातडीस चट्टा न बसेल इतका सौम्य असतो तोवरच होय! त्यांच्या स्वतःच्या कातडीस चट्टा बसण्याचा संभव दिसताच बहुजन त्यांच्या त्या तशा झुंजार राजकीय नेत्यांवरही दुगाण्या झाडण्यास नि त्याला सोडून पळ काढण्यास बहुधा आगेमागे पाहत नाहीत! परंतु सामाजिक वा धार्मिक सुधारणा ह्या मूलतःच रूढींच्या म्हणजे बहुजनांच्याच विरुद्ध असल्याने बहुजनांना जे हवेसे वाटते तेच त्यांना सोडण्यास भाग पाडणाऱ्या असल्यामुळे, सामाजिक वा धार्मिक सुधारक हा शब्द बहुजनांना मूलतःच अप्रिय असतो. त्याला जनहितार्थ झटत असताच जनस्तुतीही सहसा संपादिता येत नाही; उलट कधीकधी तर असलेली लोकप्रियता गमावून ज्यांच्या हितार्थ आपण झटत असतो त्यांच्याच छळास त्याच अपराधासाठी बळी पडावे लागते!!

२.७.३ लोकमान्यांविषयी एक भ्रामक समजूत !

ज्या लोकमान्यसंप्रदायाचे आम्ही एक अभिमानी आहो, त्या टिळकसंप्रदायातील आमचे अनेक हितचिंतक आणि पूर्वसहकारी, आम्ही जन्मजात जातिभेदोच्छेदाची चळवळ हाती

घेतल्यापासून बरेच उद्वेगले आहेत. ममतजनेच पण रागावून आम्हांस वारंवार बजावितात, की अशा धार्मिक वा सामाजिक सुधारणा करायच्या जरी झाल्या तरी हळूहळू, लोकांना न बिचकविता, त्यांच्या धर्मभावना न दुखविताच करून दाखविल्या पाहिजेत. आमचे सनातनी विरोधक ज्या वाक्याचा वार आमच्यावर प्रतिपक्षीय म्हणून करतात, त्याच वाक्याचा आधार देऊन हे टिळकसंप्रदायी इष्टमित्र आमची समजूत पाडू लागतात की, 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्' आणि 'यस्मान्नोद्विजते लोकः लोकान्नो द्विजते च यः!' ते म्हणतात - 'ते लोकमान्य पाहा! त्यांनी लोकांना कधीतरी दुखविले का? त्यामुळे त्यांना केवढा लोकसंग्रह करता आला! लोकांच्या धर्मभावनांना धक्का न लावता, समाजात अंतर्गत बखेडा न माजविता त्यांनी समाजास पुढे नेले आणि लोकमान्यता मिळविली! तुम्ही तर तुमच्या पूर्वपुण्याईने मिळविलेली लोकप्रियतासुद्धा फुकटाफुकटी ह्या नसत्या उपद्व्यापाने गमवीत आहा! समाजाला त्याच्या त्याच्या छंदाछंदाने हळूहळू सांगाती न्यावे, का हे असे त्यांच्या धर्मभावनांवर प्रत्यही सहभोजनाचे चाबूक उडवून त्यांना चिडवायचे, भडकवावयाचे? गाईची निंदा, चांभार-महारांच्या घरी जाऊन जेवणे, आणि जेवलेत तर जेवलेत - पण जसे आपण ते एक शतकृत्य केले आहे अशी ऐटीने वर्तमानपत्रातून नावे छापून छापून प्रसिद्धित राहणे! लोकमान्य ज्या कौशल्याने समाजास चुचकारून पुढे नेत, तसे न्या! ती कुशलता नसेल तर चूप बसा! ही कामे तुमची नव्हेत. त्याला लोकमान्यांसारखा अधिकारी पुरुष हवा. ते म्हणते 'जात तोडा' तर लोकांनी एका दिवसात जात तोडली असती! त्यांचा प्रभावच तसा असे! त्यांनी एकदा अस्पृश्यता कशी युक्तीने घालविली माहीत आहे ना? कोणी घेईना तो अस्पृश्यांचा गणपती भर मिरवणुकीत आपल्या गणपतीशेजारी बसवून, पण त्यांनी तो घेतला; पण नसता गाजावाजा न करता, चकार शब्द न बोलता! तर कोणी तिकडे लक्षसुद्धा दिले नाही. समाजसुधारणा करावी तर लोकमान्यांसारखी अशी करावी! म्हणजे तीही झटकन लोकमान्य होते!'

आज लोकमान्य असते तर त्यांनी आजचे निकरावर आलेले अस्पृश्यतानिवारण जातिभेदोच्छेदनप्रभृती सामाजिक नि धार्मिक प्रश्न कसे सोडविले असते ती चर्चा एक कोडे सोडविण्यासारख्या गंमतीची असली तरी एखाद्या निश्चित सिद्धान्तासारखी मार्गदर्शक होणे शक्य नाही. इतके स्पष्टच आहे, की तसा राष्ट्रपुरुष जर सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न आज हाती घेता, तर तोही तो आपल्या बाणेदारपणानेच सोडवू पाहता, कुशलतेने हाताळता, त्यांच्यात तेही धैर्य होतेच होते, कौशल्यही होतेच होते; पण कारणे काही असली तरी त्यांच्या जीवनात त्यांनी मुख्यतः राजकीय क्षेत्रातच झुंज ठाणली, त्यांना त्यांच्या परिस्थितीत जे जे जनहितकारक वाटले ते ते त्यांनी केले. आणि केले तेही इतके उदंड आहे, या आपल्या हिंदुराष्ट्रावर त्यांचे झालेले उपकार आम्हांस जन्मोजन्म फेडता यावयाचे नाहीत. पण मेल्या म्हशीस मणभर दूध या म्हणीप्रमाणे लोकमान्यांच्या प्रकरणी नसत्या गोष्टींच्या बढाया मारून स्वतःस नि लोकांना फसविण्यात काही अर्थ नाही. राष्ट्रकार्याची अशा अवास्तव थापांनी दिशाभूल होते, सामाजिक वा धार्मिक सुधारणांच्या कामास लोकामान्यांनी मुळातच काही अत्यंत समर्पक कारणांसाठी सर्वस्वी वाहून घेतलेले नव्हते. त्यायोगे त्यांनी तो प्रश्न कसा नि किती धडाडीने सोडविला असता हे आपल्याच अकलेने अनुमानीत बसण्यात अर्थ नाही. परंतु ज्या वेळेला लोकमान्य टिळकांनी सामाजिक नि धार्मिक सुधारणात हात घातला, तेव्हा तेव्हा सुधारणा एकंदरीत अगदी सौम्य नि समाजाच्या धार्मिक रूढीस फारशा डिवचणाऱ्या नसताही लोकमान्यांचाही हात

पोळल्यावाचून राहिला नाही हे मात्र कोणासही नाकारता येणे शक्य नाही. सामाजिक वा धार्मिक सुधारणा म्हटली की त्यात प्रचलीत रूढीच्या म्हणजेच बहुसंख्याकाच्या धर्मभावना या वा त्या प्रमाणात दुखविल्या जाणार नि तो सुधारक त्या प्रकरणी नि त्या प्रमाणात रूढीवादी बहुजनांची लोकप्रियता बहुधा गमावून बसणार. ही आमची दोन्ही विधेये टिळकाच्याही सामाजिक नि धार्मिक चळवळीत कशी अनुभवास आली ते ध्यानात यावयासाठी खालील काही गोष्टींची आठवण देणेही पुरे आहे.

२.७.४ सत्याच्या प्रचारार्थ वा राष्ट्रहिताच्या साधनार्थ लो. टिळकानीही रूढ 'धर्मभावना' दुखविण्यास मागे घेतले नाही.

उदाहरणार्थ ते प्रख्यात चहाप्रकरण आठवा! अंतस्थपणे टिळक ख्रिस्त्यांचा चहा प्यायले, पण पुढे ते प्रकरण चव्हाट्यावर आले, त्यासरशी सारा सनातनी समाज खवळला. टिळकावर बहिष्कार पडला. प्रायश्चित्त घ्या म्हणून ओरड झाली पण ख्रिस्त्यांचा चहा त्याच्यासह घेणे प्रायश्चित्तर्ह नाही म्हणून टिळकानी जो पक्ष घेतला तो शेवटपर्यंत सोडला नाही! ख्रित्यांशी सहपान केले एवढ्यासाठी काय ते प्रायश्चित घेतले नाही. 'मिशी तर नाही नाहीच काढली!' दुसरा प्रसंग वैदिक संशोधनाचा. उत्तरवाकडून आर्य आले, आणि वेदकाळ ह्याविषयी जे दोन ग्रंथ त्यांनी लिहिले त्या दोहोतही वेदांचा ऐतिहासिक दृष्टीने अर्थ लाविलेला आहे. मनुष्यांनी ती सूक्ते रचिलेली आहेत. ह्या दोन्ही गोष्टी निर्विवाद सत्ये म्हणून समर्थिली आहेत. म्हणजे वेद हे सनातनी अर्थी अपौरुषेय नाहीत किंवा जगतारंभी एकसह सर्वचे सर्व ईश्वर उच्छ्वसितासरशी प्रकटलेले नाहीत हेच खरे मानलेले आहे. या त्यांच्या मतामुळे सहस्त्रावधी सनातनी विद्वानांच्या धर्मभावना त्यांनी दुखवल्या! आर्य लोक भारतातच उपजले, आऱ्यावर्त हेच आर्यांचे नि वेदांचे मूलस्थान, ही धार्मिक भावना 'अज्ञ' ठरविली आणि अज्ञांच्या मनधरणीसाठी ती अज्ञ भावनाच टिळक समर्थीत राहिले नाहीत, हेही ध्यानात ठेविले पाहिजे, की हिंदुराष्ट्राच्या भयंकर हानीस जसा जातिभेद प्रत्यक्षपणे आज कारणीभूत होत आहे तसा आर्यांचे मूलस्थान कोणचे, हा प्रश्न अगदी तातडीचा नव्हता. पण केवळ जे सत्य आहे त्यांना वाटले ते प्रकटविण्यासाठी अशा दुय्यम प्रश्नीदेखील त्यांनी सनातन्यांच्या धार्मिक भावनेतील अत्यंत प्रबळ नि मूलभूत अशा वेदांचे अपौरुषेयत्व नि आर्यावर्त हेच आर्यांचे मूलस्थान, ह्या दोन्ही भावनांच्या मुळावरच तर्काची कुऱ्हाड घालण्यास मागे घेतले नाही. तिसरी गोष्ट पंचांगवादाची. यात तर टिळकानी लोकमताच्या नि सनातनी संप्रदायाच्या 'धर्मभावना' तो दुय्यम प्रश्न असताही, इतक्या तीव्रतेने दुखविल्या आहेत, आणि समाजात इतकी 'नसती खळबळ माजवून त्या घरोघर फाटाफूट केली आहे,' की आज वीस वर्षे झाली तरी तो घाव बुजला नाही-उलट चिघळतच चालला आहे! 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्' ह्या वचनाचा सनातनी अर्थ टिळकांनाही माहीत नव्हता. तेही राष्ट्रहितार्थ व सत्यस्थापनेस्तव अज्ञ जनांचा 'बुद्धिभेद' करणेच कर्तव्य समजत आणि अज्ञांच्याप्रमाणे आपणही 'सर्वकर्माणि' आचारीत नसत हे सिद्ध करण्यास वा पंचांगसुधारणेच्या उदाहरणापेक्षा अधिक निर्विवाद पुरावा देण्याची आवश्यकताच उरत नाही. पण आश्चर्य हे, की जी 'केसरी' प्रभृती पत्रे आजही टिळकपंचांगाचा सारखा पाठपुरावा करीत आणि त्या पंचांगाप्रमाणे स्वतः वागत, बहुसंख्य सनातनी हिंदू समाजाच्या 'धर्मभावना' प्रतिदिवशी प्रतिपळी दुखवितात, कोट्यवधी समाजाच्या एकशीला आपल्या मूठभर लोकाची द्वादशी मानून

चापून जेवतात, बहुसंख्य समाजाच्या पौषात आपली लग्नसराई गाजवितात, आणि त्यांच्या श्रावणात आपला पितृपक्ष 'घुसडतात' तीच लोकमान्यसंप्रदायी 'केसरी' प्रभृती पत्रे नि ते 'सुवर्णमाध्यमी' सोनेरी सज्जन रोटीबंदीसारख्या अत्यंत हिंदूहितघातक दुष्ट रूढीला जात्युच्छेदक पक्ष तोडू निघताच त्यास साळसूदपणे सांगतात - 'कशाला हो हा बखेडा माजविता? समाजाच्या धर्मभावना का दुखविता? अहो, ते लोकमान्य पाहा! त्यांनी कधीतरी समाजाचा असा 'बुद्धिभेद' केला का? बाबांनो, लोकसंग्रही पुरुषाने 'न बुद्धिभेदं जनयेत्, जोषयेत् सर्वकर्माणि! यस्मान्नोद्विजतज लोक:!' तुम्ही सहभोजनात चापून जेवा! पण आमच्या सारखे जेवून न जेवल्यासारखे जेवा! नावे कशाला छापता! जेवलो हे सांगून बहूजनसमाजाला दुखविता का? (अर्थात्फसवीत का नाही!?) स्थलाभावामुळे लोकमान्यांचे या प्रकरणी जे आणखी एकच उदाहरण काय ते देता येते ते गीतारहस्याचे! आद्यशंकराचार्यांच्या गीतार्थाच्याविरुद्ध मत स्थापून 'कर्मयोगे विशिष्यते' हेे सांगण्यास सत्य- नि जनहितघातक ते कर्तव्यच या निष्ठेने - लोकमान्य कचरले नाहीत! त्यायोगे भारतातील यच्चयावत्शंकराचार्यपीठांच्या 'धर्मभावना' त्यांनी दुखविल्या! लक्षावधी ज्ञानमार्गीयांशी 'बखेडा' मांडला! कोट्यवधी शांकरमतानुयायांचा 'बुद्धिभेद' केला! 'शंकराचार्यांपेक्षा जास्त शहाणे ठरण्याचा आव आणला!'

यद्यपि लोकमान्यांनी अगदी तुरळक प्रसंगी आणि अगदी दुय्यम प्रतीच्या सामाजिक वा धार्मिक सुधारणा हाती घेतल्या होत्या तरीदेखील त्या त्या प्रसंगी बहुजनसमाजातील त्यांच्या 'लोकप्रियतेला' बळकट धक्का बसायचा तो बसलाच! सुधारणा म्हणजे अल्पमत; बहुमताचा विरोध त्यास होणारच! त्या सत्यास त्यांची 'लोकमान्यता' ही अपवाद ठरू शकली नाही. रूढिप्रिय बहुसंख्येने त्यांच्यासारख्या 'अधिकारी' पुरुषाच्या आज्ञा धाब्यावर बसविल्या! आजही त्यांचे पंचांग बहुसंख्य समाज मानीत नाही - भटमंडळी तर त्यास ऐकजात लाथाडीत आहेत! चहापानप्रकरणी त्यांना वाळीत पडावे लागले, तेव्हा त्यांना प्रत्यक्ष पुण्यात बहुजनांच्या विरोधाने कसे सळो की पळो करून सोडले त्याची माहिती केळकरकृत टिळकचरित्रातच 'टिळक नि ग्रामण्य' भाग १३वा, ह्यात सांगितली आहे, ती जिज्ञासूंनी अवश्य वाचावी. त्यातील काही वाक्ये अशी (कृष्णपक्षावर बहिष्कार पडल्यानंतर त्या मूठभर कृष्णपक्षातील चहापान केलेले रानडे, टिळक प्रभृती गृहस्थांचे त्या शुक्लपक्षाच्या सनातनी बहुसंख्य समाजावाचून पदोपदी अडू लागले) 'काहीकाहींचे अगदीच निभेना. त्यांच्या बायकामंडळींना विशेष त्रास! त्यांच्या मुलीबाळींनाही शिक्षा भोगावी लागे. प्रत्येक सण आला, की त्या असंतुष्ट! डोळ्याला पाणी. गावात दिलेल्या त्यांच्या मुलींना, (त्यांच्या सासरकडची सनातनी मंडळी त्यांना बहिष्कृत माहेरघरी धाडीत नसल्यामुळे) दोन दोन वर्षे एकदाही माहेरी येणे झाले नाही. स्वत: टिळकांना काही लोकाच्या संगतीने, पंगतीस मुकावे लागले. विशेष अडचण लग्नमुंजीत! त्यांच्या वडील मुलाचा व्रतबंध झाला तेव्हा ब्राह्मण मिळेना! कसातरी एक उपाध्याय मिळाला, पण आचारी मात्र मिळेना! कित्येक वेळा टिळकांच्या कुटुंबाला शेजारणी बायांकडून जिन्नसपान्नस करून घ्यावे लागले आणि त्यांच्या एका संस्थानिक मित्राने बाहेरून आचारी पुरवले तेव्हा लग्नमुंजीच्या समाराधना उठल्या. ग्रामण्यात टिळकांनी (ब्राह्मणसमाजातील कडक बहिष्कारामुळे) पोथीवरून घरची श्रावणी स्वत: चालविली. मुलीच्या लग्नाच्या वेळी अक्षतीची अडचण आली. कसब्याच्या गणपतीच्या देवळात बहिष्कृत टिळकांना येऊ न दिले तर! तेव्हा उपाध्याला एकट्याला सांगितले, तूच एकटा निमूटपणे अक्षत घेऊन जा नि गणपतीपुढे ठेवून

ये. श्राद्धपक्षासही अडचण. देवस्थानी वा पितृस्थानी बसण्यास ब्राह्मण न आल्याने कैक वर्षे टिळकांनी चटावर श्राद्ध करून घेतले!!'

लोकमान्यांविषयींच्या आमच्या वरील सर्व चर्चेतला हेतू त्यांनी केलेल्या सामाजिक नि धार्मिक सुधारणांची समालोचना करण्याचासुद्धा नाही - मग टिकेची गोष्टच दूर! त्या राष्ट्रपुरुषाला त्याच्या परिस्थितीत जे राष्ट्रहिताचे वाटले ते तसे त्यांनी केले. आम्हांस आमच्या परिस्थितीत राष्ट्रहितास जे अवश्य ते अवश्य त्या प्रकारे यथामती, यथाशक्ती करण्यास आम्हीही मोकळे आहोत! आमच्या लोकमान्यसंप्रदायी हितचिंतकाचे या प्रकरणी जे गैरसमज आहेत आणि 'धर्मभावना' न दुखविता वा 'लोकप्रियता' न गमावता अशा सुधारणांच्या प्रकटणी टिळक अमुक करू शकले असते नि तमुक करू शकले असते, तसे तुम्ही करा असे जे म्हणणे असते त्याच्या निरसनार्थ काय ती ही चर्चा करणे केव्हातरी भागच होते, म्हणूनच इथे ती थोडीशी केली.

ज्या अर्थी आम्हां सुधारकाना हे कळून चुकले आहे, की आमच्या हिंदू राष्ट्राच्या गळ्यासच तात देणाऱ्या ह्या पोथीजात जातिभेदाचा निःपात केल्यावाचून हिंदुराष्ट्राचे अभ्युत्थान नि उज्जीवन होणे सर्वस्वी असंभाव्य होय; ज्या अर्थी आम्हा बुद्धिनिष्ठ विज्ञानवादी सुधारकाना सर्व प्रकारचे धार्मिक भाबडेपण नि लुच्चेगिरी - मग ती वैदिक असो, बायबली असो, कुराणीय असो वा पुराणीय असो - तिच्या कचाट्यातून सोडवून मानवी बद्धीला मुक्त करणे हेच आमचे पवित्र धर्मकृत्य होय, ह्यातच मानव्याचे, अवघ्या मनुष्यजातीचे कल्याण असे वाटत आहे; त्या अर्थी ते सत्य प्रचारण्यात आणि त्या सुधारणा स्वतः आचरण्यात आम्ही हिंदुसंघटक, सुधारक कोणच्याही 'धर्मभावना' दुखवीत नाही, अपधर्मभावना दुखावल्या गेल्या तर त्याला उपाय नाही! आम्ही कोणाचाही बुद्धिभेद करीत नाही, दुर्बुद्धिभेद हा केलाच पाहिजे! आमची जी मते तुम्हांस चुकीची वाटतील त्यांच्याविरूद्ध तुम्हीही प्रचार करा! आम्ही काही आमच्या 'धर्मभावना' दुखवू नका म्हणून रडकुंडीस येणार नाही. आम्ही तर उलट असेच म्हणतो की सुधारकांना जर सुधारणा करण्याचा अधिकार आहे, तर समाजासही सुधारकावर बहिष्कार घालण्याचा अधिकार आहे. जो सुधारक बहिष्कारास पुरून उरेल, सुधारकांचा सुधारक ठरेल, तेच नाणे खरे!

२.७.५ सुधारकांना हत्तीच्या पायाखाली तुडविले असते !

आमचे काही शीघ्रकोपी सनातनी बंधु तर रागाच्या भरात भर परिषदांमधून नि वैयक्तिक संवादात शंभर वेळा असे गर्जून उठतात की बहिष्काराचे काय? परराज्य पडले, आपला सनातनधर्मी राजा नाही, म्हणून या महारचांभारांबरोबर जेवणाऱ्या जातपाततोड्या, धर्मनिंदक पाखंड्याच्या गमजा चालल्या आहेत! नाहीतर हत्तीच्या पायाशी बांधून ह्यांना देहान्त प्रायश्चित्त दिले असते! जर का आज पेशवाई असती!!

भुक्कडांची मनोराज्ये भुक्कडच! कुंभाराच्या मनोराज्यात गाढवेच गाढवे! गाढवांच्या मनोराज्यात उकिरडेच उकिरडे!! तसेच आजच्या या करंट्या पिढीच्या मनोराज्यातसुद्धा सुधारकाना हत्तीच्या पायाशी देण्यापेक्षा अधिक लोभनीय असे कोणचेही दृश्य दिसत नाही!

जर का आज पेशवाई असती!- तर सुधारकाना हत्तीच्या पायाशी देण्याची सोय झाली असती! इतकेच तिचे ह्या दळभद्र्यांना सोयरसुतक!

परंतु तर्कच करायचा तर ह्या करंट्या आशेला वाटते त्याप्रमाणे पेशवाईवर दुसऱ्या बाजीरावानंतर आजवर सगळे दुसरे बाजीरावच येत राहिले असते असेच कशावरून? आणि शाहूनंतर सारेच दुबळे छत्रपती साताऱ्यास नांदते असेच गृहीत धरण्यास काय आधार? जर आज पेशवाई असती तर तिच्यावर कोणी नवे नवे पहिले बाजीराव कशावरून आले नसते? 'रायगडी एखादा प्रतिशिवाजी कशावरून अवतरला नसता?' 'जर का पेशवाई असती!' ह्या वाक्यासरशी कोण अत्यद्भुत दृश्ये आमच्या कल्पनेच्या डोळ्यांपुढे दिसू लागतात!

उज्जयिनी ही अखिल हिंदू साम्राज्याची राजधानी झालेली असून तिच्यावर अप्रतिरथ असा तो कुंडलिनीकृपाणांकित अखिल हिंदू ध्वज डुलत आहे! नवेनवे भाऊसाहेब पेशवे हरिसिंग नलवे, प्रति चंद्रगुप्त, प्रति विक्रमदित्य लक्ष लक्ष सैनिकाचे तुंबळ दळभार घेऊन, ज्यांनी ज्यांनी आमच्या पडत्या काळात आमच्या हिंदुराष्ट्रास अवमानिले, छळले, दळले त्यांच्या त्यांच्यावर चढाई करून चालले आहेत; त्यांची त्यांची रग जिरवून, सूड उगवून कोणी रूमशाम तर कोणी लंडन गाठले आहे; कुणी लिस्बन तर कोणी पॅरिस!! दिग्दिगंती हिंदू खड्गाचा असा दरारा बसला आहे, की हिंदू साम्राज्याकडे डोळा उचलून पाहण्याची कोणाची छातीच होऊ नये! अद्ययावत्यंत्रे; अद्ययावत् तंत्रे; हिंदू विमानांचे आणि हिंदू वियानांचे थवेच्या थवे आकाशात उंच उंच उडत आहेत; हिंदूंच्या शेकडो प्रचंड रणभरी पूर्वसमुद्रात नि पश्चिमसमुद्रात (अरबीसमुद्र हे नाव सुद्धा बदलून) प्रचंड पाणतोफांचा खडा पाहारा देत आहेत; हिंदू संशोधकाची वैमानिक पथके उत्तरध्रुवावर नि दक्षिणध्रुवावर नव नवे भूभाग शोधून त्यावर हिंदूध्वज रोवीत आहेत; ज्ञान, कला, वाणिज्य, विज्ञान, वैद्यकप्रभृती प्रत्येक कर्तृत्वक्षेत्रात सहस्रावधी हिंदू स्पर्धालु जागतिक उच्चांक पटकावीत आहेत!! लंडन, मास्को, पॅरिस, वाशिंग्टनादि राष्ट्रांच्या राजप्रतिनधींची दाटी हिंदू साम्राज्याच्या बलाढ्य राजधानीच्या - त्या उज्जयिनीच्या - महाद्वाराशी हिंदू छत्रपतींना आपापले पुरस्कार अर्पिण्यास्तव हाती उपायने घेऊन वाट पाहात उभी आहे!! जर का आज पेशवाई असती तर असेही कशावरून झाले नसते? अरे, मनोराज्येच करायची तर अशी काहीतरी करा!!

जर का आज पेशवाई असती, तर ती काही अंशी तरी याच मनोराज्याच्या जवळजवळ असती, हाच संभव अधिक. नाहीतर ती आजवर टिकतीच ना!! आणि अशा पहिल्या बाजीरावच्या पेशवाईत वा शिवशाहीत आमच्यासारख्या हिंदू संघटकांना हत्तीच्या पायी बळी दिले जाण्यापेक्षा हत्तीच्या पाठीवरील अंबारीत मिरवले जाण्याच्याच संभव अधिक असता!!

कारण, पहिल्या बाजीरावाच्या वा शिवरायांच्या सहानुभूतीचे टिपण कोणा गोम्यासोम्या भटजींच्या किंवा चंद्रराव मोऱ्यांच्या टिपणापेक्षा आम्हा संघटनीय सुधारकांच्याच टिपणाशी अधिक जुळते हे उघड आहे. ते दोघेही महावीर त्यांच्या काळचे 'सुधारक' होत; कारण त्या दोघांनाही धार्मिक नि सामाजिक रूढीविरुद्ध असलेल्या त्यांच्या वर्तनाविषयी त्या काळच्या सनातन्यांनी बहिष्कार्यच ठरविले होते! शिवरायांनी स्वतंत्र हिंदूराज्याचा स्थापनकर्ता म्हणून क्षत्रियत्वावर अधिकार सांगितला आणि वेदोक्त राज्याभिषेक व्हावा म्हणून 'शास्त्रविरुद्ध हट्ट धरला! यास्तव त्यांच्यावर मुसलमानी बादशहांना सकाळ-संध्याकाळ बादशहा म्हणून कुर्निसात

करणारे मुर्दाड मराठे सरदार आणि पैठणचे पक्वान्नपुष्ट भट रागावले होते! मुसलमानांनी बाटविलेल्या हिंदूंना शुद्ध करण्याचे पातक करून शिवाजीने सनातनी शास्त्राचा उपमर्द केला तो निराळाच! पहिल्या बाजीरावाचा बाणा तर अगदीच बेछूट! हिंदूंच्या मुली मुसलमानांच्या घरी घालविण्याचा परंपरागत सनातन धर्म सोडून त्याने मुसलमानांच्या मुलीला हिंदूच्या घरी घेतले. हिंदूंना हिंदू स्त्रीपासून व्यभिचाराने झालेली हिंदू मुले मुसलमानांना दिल्याने शुद्धी होते हे सनातनशास्त्र; पण बाजीरावाने मुसलमान स्त्रीला हिंदूपासून झालेल्या मुलांसही हिंदू करवून घेणे हीच खरी शुद्धी होय असे समजून मस्तानीच्या चित्पावन मुलाची मुंज करावी असा आग्रह धरला! या पापासाठी पेशव्यांच्या घरावर सनातन्यांचा बहिष्कार पडत होता! पण थोडक्यात निभावले! फार काय 'राठ पितात' असाही बाभोटा झाला! अशा छत्रपतींच्या अशा परंतप पेशव्यांची पेशवाई जर असती, तर हत्तीच्या पायी गेलेच तर कोण गेले असते ते आमच्या सनातनी भटजी-शेटजी-रावांनी स्वत:लाच विचारावे! वेदोक्ताला अनुकूल म्हणून कुर्तकोटींनाच शंकराचार्यपदी विराजण्याचा संभव अधिक असता. किर्लोस्करांना तोफा, बेडरीप्रभृती शस्त्रास्त्रांच्या टोलेजंग कारखान्याचे 'क्रप' बनविले असते! धर्मभास्कर मसूरकर यांना शुद्धिकार्यास्तव सोन्याच्या पालखीत मिरवत नेऊन गोमांतकाचा धर्मपीठाधीश्वर नेमण्यात आले असते, आणि आम्हांसही हत्तीच्या पायी न देता इतर कोणत्या पुण्याईसाठी नसले तरी निदान बिचाऱ्या भाषाशुद्धीच्या कार्यासाठी तरी रघुनाथपंडितांच्या हाताशी शिवाजीने राखून ठेवले असते!!

आमच्या सनातनबंधूंनी हे विसरू नये की, परराज्यापेक्षा स्वराज्यात सामाजिक नि धार्मिक सुधारणा, बहुधा अधिक सुलभतेने नि त्वरेने घडू शकते. जपानात स्वराज्य होते तोच जपान जागे झाले म्हणून एका पन्नास वर्षात ते युरोपच्या बारशास जेवू शकले, कायापालट होऊन सनातनाचे अद्यतन बनले! हिंदूपदपादशाहीचे धुरंधरही युरोपच्या पोचापाचास शिकू लागले होते. सैनिकसंचलन (लष्कर कवाईत) आणि तोफांचे कारखाने मराठ्यातही युरोपच्या धर्तीवर चालू झाले होते. मुद्रणाच्या शोधाकडे नाना फडणविसासारख्या चतुरस्र पुरुषाचे लक्ष वेधत होते. गीतेचे लाकडी ठसे नानांनी पाडल्याचे आढळते. काशीला पूल बांधणे तेव्हा पाणी आटेना म्हणून अनुष्ठान बसले. ते ऐकताच नानांनी अनुष्ठान बंद करून 'कळ' मागविली नि पाणी आटले. अनुष्ठानाहून 'कळ' बरी हे कळू लागले होते. युरोपची कळ अशीच दाबीत दाबीत, स्वराज्य असते तर, हिंदुस्थान शतपट अधिक त्वरेने यंत्रयुगात, विज्ञानयुगात प्रवेशता, हेच अधिक संभवनीय ठरते. आणि त्याच शीघ्रतेने तो 'सुधारक' बनलाही असता. कारण यंत्राच्या नि विज्ञानाच्या मागोमाग सामाजिक सुधारणा ही दासीसारखी धावत आलीच पाहिजे. सध्याचा प्रत्यक्ष पुरावाचा पाहा! जे थोडे अर्धवट स्वराज्य उरले आहे तिथेच सुधारणा झाली तेव्हा झटपट झाली की नाही ते पाहा! बडोद्याच्या सयाजीरावांनी राज्याची भाषा हिंदी करूनसुद्धा टाकली. अनेक प्रगत निर्बंध (कायदे) राज्यभर चालू करून कित्येक अहितकारक नि दुष्ट धार्मिक रूढी तडाक्यासरशी दंड्य ठरविल्या. 'अस्पृश्य' हा शब्द माझ्या राज्यातून सीमापार व्हावा! असे उद्घोषिणारा कोल्हापूरचा छत्रपती होऊ शकतो! असाच एखादा धर्मसुधारक महापुरुष हिंदू साम्राजाचा अधिपती झाला नसता कशावरून? जर आज पेशावाई असती, तर गंगभटच पेशवे झाले असते हे कशावरून? आणि आम्ही स्वत:च पेशवे वा निदान फडणवीस झालो नसतोच हे तरी कशावरून?

तेव्हा आत्याबाईला मिशा असत्या तर काय झाले असते, ह्या वादात न शिरता गंगभट नि आम्ही असे आहोत तसेच आहोत असे समजून काय कोटिक्रम करायचा तो करावा हेच उचित!

***

२.८ आमच्या धर्मभावना दुखवू नका अं !

काही दिवसांमागे लोणी येथे एक सनातनी धर्मपरिषद भरली असता तीत अस्पृश्यतानिवारण, जात्युच्छेद, स्पृश्यास्पृश्यांची सहभोजने, विवाहपद्धतीचे उच्चाटन, इत्यादी अधर्म नि गर्हणीय असे सनातन वैदिक संस्कृतीच्या उच्छेदनाचे कार्य 'कॉंग्रेस' नि हिंदूमहासभा यातील काही नेत्यांनी चालविले आहे, त्याचा ही परिषद तीव्र निषेध करीत आहे' असा एक ठराव संमत झाला. परंतु तेवढ्या सर्वसाधारण उल्लेखानेही परिषदचालकाचे समाधान न होऊन आणखी एक स्वतंत्र ठराव त्याच्या मागोमाग असा संमतिण्यात आला की, 'स्वेच्छाचार-प्रवर्तक नि धर्मभावनाविघातक वाङ्मयद्वारा समाजाचा बुद्धिभेद करणारे बॅ. सावरकर इत्यादी लेखक नि 'किर्लोस्कर' मासिके यांचा ही सभा तीव्र निषेध करते!

२.८.१ ज्याच्याशी त्याच्या लेखापुरते बोला !

हिंदूसभेचे काय किंवा राष्ट्रसभेचे नेते काय, सर्वजण काही एकाच प्रकारची मते एकाच स्वरूपात उपदेशीत नाहीत. त्याचप्रमाणे किर्लोस्करांच्या प्रख्यात नि नानाविध विषयांवरील नामांकित लेखकाच्या लेखांनी भूषविलेल्या मासिकातील सारेचे सारे लेखक एकाच सांच्याची मते समर्थीत नसतात. जे जात्युच्छेदनासारख्या कोणत्याही एका विषयावर लिहितात ते त्याच अंकात प्रसिद्धिलेल्या इतर विषयांवरील लेखांशी सर्वस्वी सहमत असतात असेही नव्हे; आणि स्वत: संपादक महाशय तर अनेक प्रसंगी आपल्या विचारप्रवर्तक नियतकालिकातून महत्त्वाच्या विषयांवर पूर्वपक्ष नि उत्तरपक्ष अशा दोन्ही बाजूंच्या विद्वानांचे लेख बुद्धया प्रकाशीत असतात. अशा प्रकरणी ज्याचा लेख ज्या विषयावर असेल त्यास त्या विषयापुरतेच उत्तरदायी समजले पाहिजे. कोणत्याही अंकातील साऱ्या लेखांचे दायित्व सामायिकपणे प्रत्येक लेखकावर लादणे आणि त्यातील कोणत्याही एका लेखकाचे मत हे इतर सर्व लेखकाचे आणि संपादकाचेही असलेच पाहिजे असे मानणे हास्यास्पद आहे. पण ही ढोबळ चूकदेखील हे ठराव रचणाऱ्या नि संमतिणाऱ्या सांख्यवेदान्ततीर्थ मीमांसामार्तंडादिक त्या परिषदेतील शास्त्रीमंडळीच्या कशी ध्यानात आली नाही कोण जाणे! क्वचित्असेही असेल, की ती परिषद बोलून चालून श्रद्धानिष्ठांचीच असल्यामुळे बुद्धीला तिचे सभासद होता आले नसावे!

२.८.२ धर्मभावनाविघातक आणि बुद्धिभेदक म्हणजे काय ?

या परिषदेतील आमच्या आणि किर्लोस्करसंपादकाच्या निषेधाचा जो एक स्वतंत्र ठराव आमची नावे उल्लेखून झाला, त्यात आमच्या सनातनी बंधूंनी वर दिलेले दोन आरोप आमच्यावर केलेले आहेत, हे ह्या ठरावाची भाषा या लेखाच्या आरंभीच जी आम्ही दिलेली आहे तीवरून दिसून येईल. आम्ही आमच्या या लेखांतून आपल्या हिंदू राष्ट्राच्या संघटनार्थ नि उद्धारार्थ ज्या ज्या सुधारणा केल्या पाहिजेत म्हणून म्हणतो त्यांची आवश्यकता नि उपयुक्ता आमच्या सनातन बंधूंना पटवून देण्याचा यत्न अगदी ममत्वबुद्धीने शक्यतो करीत राहण्याची आमची नेहमीच उत्कट इच्छा असल्यामुळे त्या सुधारणांविषयी आमच्या धर्मबंधूंच्या आरोपांचे निरसन अवश्य तितके पुन:पुन्हा करीत राहणे हे तर आमचे कर्तव्य आहेच, परंतु त्यातही

आमच्या लेखांमुळे ‘धर्मभावना दुखतात’ नि ‘सामान्य जनांचा बुद्धिभेद होतो’ यास्तव तसे का करावे, अशी कळकळीची पृच्छा, हिंदूसंघटनाला उचलून धरणाऱ्या नि आमच्या कार्यक्रमाविषयी, प्रयत्नाविषयी नि सदिच्छेविषयी एकंदरीत सहकार्य नसले तरी सहानुभूति असणाऱ्या अनेक मध्यम वृत्तीच्या हितचिंतकाकडूनही जी वारंवार होत असते तीमुळेही जरी मागे एकदा ‘किर्लोस्कर’ मासिकात ‘न बुद्धीभेदं जनयेत्म्हणजे काय?’ या लेखात भावना दुखविणे आणि बुद्धिभेद करणे म्हणजे काय, ह्या विषयाची सर्वसाधारण परिस्फुटता आम्ही केली होती, तरीही एखाद दुसऱ्या लेखाने सगळ्यांचे समाधान होणे किंवा तो सगळ्यांना कळणेसुद्धा दुर्घट असणारच हे जाणून, आम्ही ह्या लेखात त्या आरोपांना अधिक सविस्तर उत्तर देऊन असे दाखवू इच्छितो की आम्ही खऱ्या अर्थी धर्मभावना उच्छेदीत नाही, बुद्धिभेदही करीत नाही, तर उलट आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या नि मनुष्यमात्राच्या उद्धारणास जे जे अत्यंत अवश्य ते ते कर्तव्य, आणि प्रत्यक्ष प्रयोगांती जे अबाधितपणे टिकून राहते ते सत्य ह्याचाच प्रचार आम्ही करीत असल्यामुळे तो सद्धर्माला केव्हाही हानीकारक ठरणारा नाही. सद्भावनेला दुखविणारा नाही! करीतच असेल तर तो दुर्बुद्धिभेद करीत आहे, अपधर्मभावना दुखवीत आहे! बुद्धिभेद करीत नाही, धर्मभावना दुखवीत नाही!!!

२.८.३ आपणा सर्वांचे सांप्रत ध्येय एकच ह्या आपल्या हिंदुराष्ट्राचा उद्धार !!

वादाच्या भरात ज्या एका गोष्टीचा विसर मनुष्यास सहजी पडतो त्याविषयी केव्हातरी आपणा सर्वांना असे आश्वासिणे आवश्यकच आहे, की कर्तव्य काय ह्याविषयी आपल्यामध्ये कितीही मतभेद असला तरी आपणा सर्वांचे ध्येय एकच आहे. आपणा सर्वांना प्राणाहून प्रिय असलेल्या स्वदेशास नि स्वराष्ट्रास आजच्या पतितावस्थेतून उद्धरून त्यांनी जगातील इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत हीन ठरू नये असे संघटित, सशक्त नि प्रगत करावे आणि मानव्याच्याही हितार्थ झुंजण्याची योग्यता नि बळ त्यामध्ये यावे. हेच आमच्या हिंदूसंघटक पक्षाचे सांप्रतचे ध्येय आहे. आणि ह्या हिंदुराष्ट्राच्या नि हिंदूधर्माच्या परित्राणार्थ नि संस्थापनार्थ आमच्या सनातनी पक्षाचेही अंतःकरण तीळतीळ तुटत असलेच पाहिजे. किंबहुना आम्ही हे स्पष्टपणे सांगण्यासही कचरत नाही, की हिंदुराष्ट्राचे अत्यंत एकनिष्ठ असे अनुयायी त्यांना शक्ती असो वा नसो, युक्ती असो वा नसो, पण हिंदुत्वाचा एकनिष्ठ अभिमान नि हिंदुत्वाच्या विजयाची उत्कट इच्छा ज्यांच्या अंतःकरणात खरीखरी रसरसत आहे असे धर्मबंधू आम्हांस शोधावयाचे तर आम्ही आमच्या वेदशाळा, शास्त्रशाळा नि सनातनमंडळे यांतच प्रथमतः जाऊ! आपण एकाच मायभूची लेकरे आहोत; एकाच राष्टाचे, एकाच संस्कृतीचे, आपण संतान आहोत. सनातनी वा संघटक-हिंदूमात्र तितका धर्मबंदु आहे, राष्ट्रबंधु आहे!

अशी आमची भावना असता आम्ही आमच्या सनातन धर्मबंधूंविषयी जे जे लिहू ते ते स्वकीयत्वाचे नाते स्मरून बंधुभावानेच लिहिले असणार; वैरभावेन असणे शक्यच नाही. इतकेच नव्हे, तर हिंदुराष्ट्राच्या उन्नत्यर्थ अत्यंत अवश्य असणाऱ्या समाजसुधारणा करीत असता त्या प्रकरणी मतभेद असलेले रागिटांतील रागीट किंवा मूर्खातील मूर्ख सनातनी जरी आम्हांस अन्यायाने काही टाकून बोलले वा छळते झाले, तरीदेखील त्यांच्याविषयीची बंधुभावना अणुमात्र उणावणार नाही किंवा त्या एकंदर पक्षाच्या स्वधर्मनिष्ठेविषयी आमचा आदर नाहीसा

होणार नाही. कोणच्याही पक्षात काही चिडखोर, काही मूर्ख, काही मिथ्याचारी असणारच. सुधारक पक्षात ते नाहीत की काय? आमच्या कोणत्याही लिखाणात पक्षपात घडू नये अशी आम्ही शक्य ती काळजी घेत असतो. आमचा हेतू आम्ही प्रतिपादीत असलेल्या सुधारणा आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या अभ्युन्नतीस्तव कशा अपरिहार्य नि किती उपकारक आहेत हे आमच्या सनातनी बंधूंना पटवून त्यांचे मतपरिवर्तन करावयाचे आहे. आणि म्हणूनच त्यांनी आमचा कितीही निषेध केला तरी आम्ही सामोपचाराचा बुद्धिवाद करून त्यांची समज पाडण्याचा शक्य तो यत्न पुन:पुन्हा करीत राहणार आहोत. आणि आजवरच्या अनुभवावरून त्यांच्यातील बहुतेक प्रामाणिक मंडळी हळूहळू आमच्या कार्यक्रमास बुद्धिपूर्वक येऊन मिळतील अशी आमची निश्चिती आहे.

जर एखाद्या 'धर्मभावनाच' मुळी दुसऱ्यास अपधर्म वाटल्या तर त्यांना निषेधिल्यावाचून कसे चालणार?

अस्पृश्यतानिवारण, जातिभेदोच्छेदनप्रभृती ज्या सुधारणा आम्ही करू इच्छितो त्या धर्माविरूद्ध आहेत आणि त्यांच्यामुळे हिंदुराष्ट्राची हानीच हानी होणार असल्याने त्यांना उचलून धरणे निंद्य असा ठराव कोणी परिषदेने केला असता तर तरी गोष्ट निराळी होती. तसा ठराव करणे हे आमच्या सनातन मंडळींच्या आजच्या श्रद्धेस धरून होत. पण त्या सुधारणांना उचलून धरणारी आमच्यासारखी मंडळी लोकाच्या धर्मभावना दुखवितात नि बुद्धिभेद करतात म्हणून जो निषेध केला आहे, तो मात्र सर्वस्वी अनाठायी आणि आमच्या सनातन मंडळींच्याही अंगलट येणारा आहे.

कारण ज्यास जो आचाधर्म वाटला किंवा जो जो आचारधर्म म्हणून रूढ असेल तो तो चुकीचा म्हणताच त्याची त्याची भावना थोडीतरी दुखावणारच. श्रुतिस्मृतींना ठाउक नसलेले जे केवळ लोकाचार तेही धर्म म्हणूनच त्या त्या लोकांना आदरणीय वाटतात; आणि ते त्यांनी धर्माचारच समजावे म्हणून स्मृतिप्रमाणही सापडते. 'यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागत:। वर्णानां किल सर्वेषां स सदाचार उच्चते!' किंवा 'यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा। देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्।।' या वचनांतून तर लोकाचार, धर्म्य वा अधर्म्य असले तरीही, त्या देशापुरते धर्मच होत अशी सदाचाराची कक्षा विस्तारलेली आहे! तेव्हा जे जे आचारधर्म म्हणून लोकांकडून पाळले जातात, ते ते कितीही गर्ह्य, राष्ट्रविघातक, हिंसक वा रानटी असलेले तरी त्यांना निषेधिणे म्हणजे त्या त्या लोकांची धर्मभावना दुखविणे आणि त्यांचा बुद्धिभेद करणेच होणार आहे आणि या अर्थी, धर्मभावना केव्हाही दुखविता कामा नयेत, अज्ञान्यांचा बुद्धिभेद अशा अर्थीसुद्धा करू नये, असे म्हणणे म्हणजे अज्ञान्यांना यावत् चंद्रदिवाकरौ अज्ञानीच राहू द्या, धार्मिक वा सामाजिक आचारविचारांसंबंधी ब्रही काढू नका, असेच म्हणण्यासारखे होणार नाही काय? असा दंडक आम्हा संघटनवादी सुधारकांचीच नव्हे तर स्वतः या लोणीपरिषदेतील सनातनी सभ्यांचीही जीभ लुळी पाडण्यास सोडणार नाही! यामुळे धार्मिक वा सामाजिक चर्चेचा ब्रही मुखावाटे काढणे सर्वांना आणि म्हणूनच त्यांनाही अशक्य होणार आहे. मतप्रचाराला हा मृत्यूदंडच मिळणार! सनातन्यांनाही अशा अर्थी 'धर्मभावना' दुखविल्यावाचून नि बुद्धिभेद केल्यावाचून एक पळभरही कसे राहवत नाही, ते लोणी येथील सभ्यांच्याच उदाहरणांवरून दाखवू.

सनातनी आपसाआपसांतच एकमेकाच्या धर्मभावना पायांखाली तुडवितात! बुद्धिभेद करतात!

लोणी परिषदेतील शास्त्री मंडळालाही काही धार्मिक सुधारणा करण्याची लहर आली आणि त्यांनी हिंदूराष्ट्राला सध्याच्या संकटांतून पार पाडण्यासाठी कोणच्या राष्ट्रीय महत्वाच्या सुधारणा सुचविल्या म्हणता? तर ह्या, - 'हुंडा घेऊ देऊ नये, रुखवत करू नये, घागरीवर लुगडे घालू नये, बोहले सारवणाचा खर्च वाचवावा, भोजनाच्या वेळचे उखाणे म्हणू नयेत, आणि जावयाने रुसू नये!' इत्यादी. लाखो लोक बाटताहेत, आततायी मुसलमानांचे दंगे, कन्यापहरणे, मंदिरोध्वंस प्रभृती अत्याचार साऱ्या देशभर चालू आहेत, हिंदुस्थानचे पाकस्थान बनविण्याचे घाटत आहे। मिशने घरे पोखरून राहिली आहेत, अस्पृश्य आमच्या छळाने नि त्यांच्या पिसाळण्याने कोटी कोटी फुटून जात आहेत, न राष्ट्र, न राज्य, न अन्न, न वस्त्र! अशा जर्जर झालेल्या हिंदुराष्ट्रास तारण्यासाठी या न्यायमीमांसावैदीकतर्कवेदवाचस्पतींना हा एवढा उपाय काय तो सुचला, पुरेसा वाटला! 'रुखवत करू नये, जावयाने रुसू नये, जेवणाच्या वेळी उखाणे म्हणू नये!!' दुखणे डोंगरास नि औषध शिंपेत.

पण त्यातही प्रश्न असा, की ह्या चाली आज लाखो लोकातून शेकडो वर्षे शिष्टाचार, सदाचार आणि म्हणूनच धर्माचार समजून आचरल्या जात आहेत. हजारो बायाबापड्यांना नि भाविक कुळाचारनिष्ठांना ह्या गोष्टींना काढून टाकल्याचे वा निषेधिल्याचे ऐकून वाईट वाटल्यावाचून राहणार नाही! इतकेच नव्हे तर त्या केल्यावाचून लग्नातील कुळधर्म, कुळाचार पुरे झाल्यासारखे केव्हाही वाटत नाही, वाटणार नाही, ही गोष्ट निर्विवादपणे घरोघर आढळत असता लोणी येथील सनातन्यांनी ह्या लाखो लोकाच्या शिष्टाचारकुळधर्मांना का दुखविले? ते अज्ञ आहेत म्हणून? पण न बुद्धीभेदं जनयेद्अज्ञानां कर्मसंगिनाम्! जोषयेत्सर्व कर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्!! हा शास्त्रार्थ तुमचाच नव्हे काय? मग त्या अज्ञजनांचा तुम्ही बुद्धिभेद का केलात? पण परिषदेच्या अध्यक्षांनी तर भटजीच्या काळजालाच हात घातला!

ह्या सनातन परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी, वे. शा. सं. श्रीधरशास्त्री वारे यांनी सांगितले की, वैदिकानो, मंत्र नुसते कंठगत करून चालणार नाही, नुसत्या अर्थशून्य मंत्रपाठांनी संस्कारांचे सामर्थ्य जागविले जात नाही, तर मंत्र सिद्ध करून मंत्रसामर्थ्य वाढविले पाहिजे!' आता हे जर खरे, आज जे सहस्रशः वैदिक, पुरोहित भटभटजी मंडळी आमचे संस्कार करीत आहेत, मंत्रजागरादी धार्मिक कृत्ये संपादित आहेत, त्यांच्या काळजालाच ह्या विधानांचा विंचू डसला नसेल का बरे? कारण केवळ कंठगत मंत्र म्हटले असताही धर्मसंस्कार यथास्थितपणे होतात ही त्यांची आज पिढ्यान्पिढ्यांची भावना! आज ही सहस्रावधी पुरोहित मंडळी समाजाचे सारे संस्कार कंठगत अर्थज्ञानशून्य मंत्रांनीच संपादीत आहेत आणि त्यात काही अधम व्यंग उरले असे मानीत नाहीत! मग त्यांचे हे व्यंग काढून त्यांच्या धर्मभावना दुखविल्या त्या का? केवळ कंठगत मंत्र म्हणणे हीनतरपणाचे आहे असे सांगून त्यांचा बुद्धिभेद का केलात?

धर्मभावना - मग त्या कितीही अपधर्मप्रवण असोत, लोकविद्दृष्ट असोत, भ्रामक असोत, पण त्यांना निषेधिता नि दुखविता कामा नये. कोणत्याही सामाजिक वा धार्मिक रूढीला - ती कितीही हानीकारक वा टाकाऊ ठरली तरी विरोधून अज्ञ जनांचा वा भ्रांत जनांचा बुद्धिभेद करूच नये असे म्हणाल तर तुम्हांस हिंदुमहासभा, बॅ. सावरकर, किर्लोस्करप्रभृतींचा निषेध

करावयाच्या आधी तुकारामांचा निषेध करावयास हवा होता. कारण - 'शाक्त गधडा जये देशीं! तेथे पापाचिया राशीं!!' असे म्हणून त्यांनी शाक्तांच्या, आणि 'गणया गणपति विक्राळ! लाडू मोदकाचा काळ!!' असे म्हणून गाणपत्यांच्या धर्मभावना अगदी नकोत त्या टवाळ शब्दांनी दुखविल्या होत्या. रामदासांनीही म्हटले आहे, 'पाषाणांचा देव केला! एके दिवशी भंगोनि गेला! तेणे भक्त दुखावला! रडे पडे आक्रंदे ।।१।। एक देव घडिला सोनारी! एक देव ओतला ओतारी ।। एक देव घडिला पाथारी । पाषाणाचा ।।२।। धातु-पाषाण-मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा ।। तेथे देव कैचा
मूर्खा ।। भ्रांति पडली ।।३।।' (दासबोध)

अशी निर्गुणाची महती स्थापता मूर्तीपूजेचे रहस्य न कळून दगडामूर्तीलाच प्रत्यक्ष देव, पित्याच्या छायाचित्रालाच पिता मानणाऱ्या भाबडेपणाची विटंबना करून तशा भावाने दगडधोंडे, म्हसोबा, भैरोबा पूजणाऱ्या सहस्त्रावधि जनांच्या 'धर्मभावना' दुखविल्या नाहीत काय? ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रोहिदास यांची तर गोष्टच राहो; पण प्रत्यक्ष आद्य शंकराचार्यांनी कर्ममार्गीयांची नि मीमासकादिकांची 'धर्मभावना' शांकराभाष्याच्या पानोपानी दुखविली नाही का? 'बुद्धिभेद' केला नाही का?

तितकेही दूर जावयास नको. त्या लोणी येथील परिषदेत कोणी सांख्यशास्त्री होते, कोणी मीमांसक होते, कोणी अद्वैती होते. त्यापैकी प्रत्येकाचे दर्शन दुसऱ्याच्या 'धर्मभावना' निषेधिणारे, दुखविणारे आणि बुद्धी करणारे नव्हते का? मीमांसक आम्हांस ईश्वरबीश्वर ठाऊक नाही!' म्हणून रोखठोक सांगताना आणि यज्ञादिक वैदिक कर्मस्तोमांत पशूहिंसा करताना भक्तिमार्गी वैष्णव नि अदैती यांच्या 'धर्मभावना' दुखत नाहीत का? ईश्वरसांख्य उठून त्यांना हटकणार की 'तत्र पुरुषविशेषो ईश्वरः!' तर निरीश्वर सांख्य म्हणणार, 'पुरुष अनंत-प्रकृती अनादि, सान्त!' त्या सर्वांना मायामोही गुरफटलेल्या भ्रांतात अद्वैती सांगणार 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म', अशा रीतीने इतरांच्या धर्मभावना यथेच्छ निषेधिण्यात नि त्यांना प्रत्येकी जे अज्ञ वाटतात त्यांस निर्भत्सिण्यात स्वतः काडीचीही दयामाया व संकोच न दाखविणारी ही मंडळी एकत्र होऊन आम्हांस सत्य नि राष्ट्रहितकारक असे जे वाटते ते आम्ही प्रचारू लागताच साळसूदपणे दटावीत आहेत की 'धर्मभावना दुखवू नका, बुद्धिभेद करू नका!'

२.८.४ गोरक्षक बायाबुवांची गंमत !

धर्मभावना दुखविण्याचा नि बुद्धिभेद करण्याचा अपराध आमच्या हातून घडत आहे ह्या समजुतीने आमच्यावर मध्यंतरी आमची गोरक्षक मंडळी तर सर्वाहून अधिक उखडली होती. ही मंडळी गाईला देवळात बांधून तिच्या देहाची समंत्रक पूजा करीत असतात, तिला गंधफूल वाहून, धूपआरती करून तिच्या शेपटीला डोळ्यांवरून फिरवितात, तिच्य खुरांचा अंगारा घेतात, नि तिचे गोमूत्रगोमय सोवळ्याने कालवून पंचगव्य पितात. पण तितक्यात जर का तिथे एखादा महार गृहस्थ सुस्नात, सुधूतवस्त्र ल्यालेला का असेना तो - पण 'अस्पृश्य' गृहस्थ आला, की त्याला शिवण्याचा विटाळ होऊ नये म्हणून ही मंडळी भराभर दूर सरतात, किंवा शक्य तर त्या अस्पृश्यालाच हुसकून लावतात! गोरक्षक बुवाबायांचे असे वर्तन आम्ही स्वतः अनेकवार पाहिले असल्यामुळे आम्ही त्यातील कित्येकांना साहजिकपणेच विचारले, 'अहो,

गाईसारखा एक पशू! त्यास शिवून हे तुमचे सोवळे बाटत नाही, पशू मूत्राचे ते पंचगव्य प्याल्याने जीभ बाटत नाही! आणि हा स्वच्छ, सुशिक्षित, सुशील महार, आपला धर्मबंधू, मनुष्य, त्याची सावली पडेल म्हणून त्यावरच 'दूर! दूर!' म्हणून ओरडता! आम्ही त्या अस्पृश्यांना, माणसासारख्या माणासांना शिवतो म्हणून आम्हालाच निंदितो!' असे आम्ही म्हणताच 'गाईला निंदू नका! तुमची मते तुमच्याजवळ. आमच्या धर्मभावना दुखविण्याचा किंवा आमच्या लोकांचा बुद्धिभेद करण्याचा तुम्हांला अधिकार नाही!!' म्हणून ती गोरक्षक मंडळी आमच्यावर अनेकवार रागावत! त्यात आमचे आदरणीय चौंडे महाराजही असत!

परंतु अनेक जत्रांतून देवी, भैरव प्रभृती देवांपुढे शेकडो बकरे, रेडे मारण्याची किंवा प्लेग, पटकीसारखे रोग हटविले जावे म्हणून बकरी कोबडी बळी देण्याची जी धार्मिक भावना आपल्या लाखो लोकांत अजून आहे, तिचा ह्या आमच्या गोसेवक मंडळींना मनापासून तिटकारा वाटत असल्यामुळे ह्या पंथाच्या बुवाबाया अनेक ठिकाणी जाऊन तशी हिंसा घडू नये म्हणून स्तूत्य यत्न करीत असतात, इतकेच नव्हे, तर वैदिक यज्ञांतून जेव्हा जेव्हा पशूहननाचा वैदिक विधी होतो तेव्हा तेव्हा ही मंडळी त्याचा कडक शब्दात एकसारखा निषेध करीत राहते. गोरक्षणासारख्या पत्रातून देवाच्या नावे बोकड वा रेडे मारणाऱ्या धार्मिक रूढीचा अगदी कडक भाषेत वारंवार निषेध केला जातो. त्यांना ह्या मंडळीच्या कीर्तनांतून अपधर्म, राक्षसी कृत्य इत्यादी विशेषणांनी निंदिले जाते. त्यांच्या त्या कृत्याची त्या खेडवळ शाक्तांना किंवा नागरिक याज्ञिकांना इतकी चीड येते, की बोलून सोय नाही! ते लोक हजारो कोंबडी, बकरी, रेडे मारीतच राहातात. पण त्यांची अशी दृढ नि परंपरागत असलेली 'धर्मभावना' निषेधिण्यास नि त्यांचा 'बुद्धिभेद' करण्याच्या कार्यी ही गयाळ पंथाची मंडळीच सिंहाळ पंथाच्या अवसानाने नि आवेशाने तुटून पडण्यास सोडीत नाहीत, यांतही गोसेवक चौंडेमहाराज असतातच.

त्यायोगे सध्या या गयाळ बुवाबायांच्या कीर्तनांतून नि लेखांतून मोठी गंमत उडते. पहिल्या वाक्यात ते आमचा नि किर्लोस्करादिकांचा, आदिशक्ती जन्ममातेच्या गोदेवीला एक उपयुक्त पशू म्हणून त्यांच्या धर्मभावना दुखविल्या आणि सामान्य जनांचा बुद्धिभेद करण्याच्या पापाविषयी अद्वातद्वा भाषेत निषेध करतात न करतात तोच पुढील छेदकातून देवाला बळी देण्याची धर्मभावना ही तामसी, क्रूर, रानटी असल्यामुळे ती निंद्य होय असे ठासून सांगतात आणि त्या सामान्य जनांच्या अत्यंत दृढ 'धर्मभावना' दुखवून त्यांचा बुद्धिभेद करीत राहतात, तेच पाप स्वतः पुण्य म्हणून आचरू लागतात!!

सारांश असा की जो कोणी ज्या कशास 'धर्म' म्हणून म्हणेल त्यास त्याविषयी सुधारू जाणे म्हणजे जर धर्मभावना दुखविण्याचे नि बुद्धिभेद करण्याचे पाप होते म्हणावयाचे, तर यापुढे सनातन्यांना सुद्धा मतप्रसाराचा असा, सत्याच्या प्रचाराचा असा 'ब्र'ही उच्चारता येणे अशक्य होणार आहे! बे बे पांच म्हणणाऱ्या मुलाचा बुद्धिभेद होऊ नये म्हणून, बे बे चार असे सांगण्याची गुरुजीला चोरी होणार आहे. उलट, मुलगा अज्ञान असल्यामुळे विद्वान गुरुलाच बे बे पांच असे वरवर तरी म्हणणे भाग पडणार आहे! कारण 'जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्!!' पण 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्!!' ह्या बुद्धिभेदाचा जर असा अर्थ करावयाचा असेल, तर यापुढे मूर्खांना शहाणे करण्याचा नाद सोडून देऊन शहाण्यांनीच मूर्ख बनणे भाग आहे!

पण ही अनवस्था टाळायची असेल तर 'धर्मभावना' दुखविण्याची नि बुद्धिभेदाची वरील विक्षिप्त व्याख्या टाकून देऊन त्याची युक्तीसंगत व्याख्याच स्वीकारली पाहिजे. ती अशी, की ज्याला जे सत्य वाटेल त्याने ते प्रकटपणे उपदेशावे; जो धार्मिक सामाजिक आचार लोकहिताला विरुद्ध जातो आहे वा असत्यावर आधारलेला आहे, तो तसा असल्याविषयी युक्तीसंगत चर्चा करण्याचा अधिकार प्रत्येकास असावा. जोपर्यंत तो प्रचार सभ्य, युक्तीयुक्त नि सदिच्छ आहे, केवळ मत्सरग्रस्त हेतूने व्यक्तिशः कोणाची विषयांतरपूर्वक मानहानी करीत नाही, तोवर कोणाच्याही धर्मभावना दुखविल्याचा दोष त्या प्रचाराने घडला असे समजता कामा नये. तसेच बुद्धिभेद करू नये म्हणजे दुर्बुद्धिभेदही करू नये असे समजणे निव्वळ मूर्खपणाचे आहे. जी खोटी, घातक आणि अनिष्ट ती ती समजूत, धर्म म्हणून जरी ती आदरली जात असेल तरीही तिचा उच्छेद करणे हे प्रत्येक लोकहितैषी पुरुषाचे कर्तव्यच आहे. ती समजूत धार्मिक असली तरी दुर्बुद्धी आहे, बुद्धी नव्हे! बुद्धिभेद करू नये याचा अर्थ इतकाच, की ज्या समजुतीने वा कृतीने एकंदरीत लाभापेक्षा हानी अगदीच अल्प होत आहे, अशी समजूत वा कृति, त्या थोड्याशा हानीकडे वा असमजंस भागाकडेच काय ते लक्ष देऊन एकसहा उच्छेदू नये! 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्, विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्!!' असे त्या प्रकरणीच काय ते म्हणता येईल. जसे एखाद्या मुलाला साखरेची गोळी म्हणून औषध देणे; परीक्षा उतरल्याचे पेढे वाटणे; दसऱ्याच्या सणास सोने वाटणे; रंगपंचमीचा रंग खेळणे; रीतीभातिपरंपरा त्या त्या संस्थातून वा संस्कारांतून एकंदरीत लाभकारक वा निरूपद्रवी असतील तर पाळणे; लोकसंग्रहार्थ योग्य त्या मर्यादित लोकांचा कल संभाळून त्या चुचकारून घेणे.

ह्या सूत्रान्वये धर्मभावना दुखविल्याचा वा बुद्धिभेद केल्याचा आरोप आमच्यावर येणे शक्य नाही आणि केल्याचा आरोप आमच्यावर येणे शक्य असेल तर तो श्रीकृष्णापासून ज्ञानेश्वरादी संतांपर्यंतच्या प्रत्येक थोर मतप्रचारकावरही येऊ शकेल. इतकेच नव्हे तर लोणी परिषदेतल्या 'जावयांनी रूसू नये, उखाणे घेत बसू नये' अशा भुक्कड ठरावांना चघळीत बसणाऱ्या आत्याबाईवरही आल्यावाचून राहत नाही.

आणखी एक गंमत अशी की हिंदूराष्ट्रावरील संकटांना टाळणारा हा जो एकच विघातक ठराव संमतून ह्या परिषदेने, 'जावयांनी रुसू नये' हा अत्यद्भूत राष्ट्रीय महत्त्वाचा उपाय सुचविला, तितकी सुधारणा तरी आपल्या धर्मसंस्कारात करावयाचे साहस आम्ही का करतो ते सांगताना ही परिषद म्हणते, 'सांप्रतची हिंदूंची परिस्थिती लक्षात घेता आमच्या संस्कारांतील अवास्तवी खर्चाच्या चाली समाजविघातक नि अनावश्यक आहेत म्हणून त्यांना वेळीच आळा घालणे अगत्याचे आहे!!' म्हणजे ह्या मंडळींनाही 'सांप्रत परिस्थिती' हा एक पदार्थ ठाऊक आहे तर? आणि 'तो लक्षात घेता समाजविघातक चाली बदलणे अगत्याचे वाटते!' कुळाचार असल्यामुळे त्याना निषेधिण्याने लाखो सामान्य जनांच्या धर्मभावना दुखविण्यास नि बुद्धिभेद करण्यासही त्यांनी समाजहितार्थ मागेपुढे पाहिले नाही! तर मग त्याच 'संाप्रतची परिस्थिती' ह्या शास्त्राधारे हिंदुराष्ट्राच्या परीक्षाणार्थ आम्हांस अस्पृश्यतानिवारण, सिंधुबंदी-रोटीबंदीचा उच्छेद, जन्मजात जातिभेदाच्या बाष्कळ स्तोमाचे उच्चाटन, प्रभृती सुधारणा आज 'अगत्याच्या' वाटत आहेत. 'समाजविघातक' असे अनेक विघातक भाकडे अपधर्मीय आचार 'अशास्त्रीय' असल्याने ते बदलणे 'अगत्याचे' वाटते! म्हणून ते आम्ही बदलू पाहतो. त्या कामी 'रुसणाऱ्या

जावयांच्या 'कुळधर्मभावना दुखवून तुम्ही 'रुखवतवाल्यांचा' बुद्धिभेद करणे जसे निषेधार्ह मानीत नाही, तसेच आमच्या या प्रचारासही तुम्हांस धर्मभावना दुखविण्याच्या वा बुद्धिभेदाच्या आरोपाखाली निषेधिता येणार नाही. कारण आमच्या मते स्पर्शबंदी, शुद्धिबंदी, सिंधुबंदी, रोटीबंदी हा अनंतहस्ताने हिंदुराष्ट्राच्या संघटनाबलाच्या मुळावरच घाव घालणारा पोथीजात जातिभेद धर्म नसून सांप्रत परिस्थितीत समजाघातक असा महान् अपधर्म होऊन बसला आहे! ही दुर्बुद्धी आहे! बुद्धी नव्हे!

आमच्याप्रमाणे तुम्हांस ह्या सुधारणा कुधारणा वाटत असतील तर तो आरोप करा. शुद्धीने हिंदुराष्ट्राचे संख्याबळ घटते; जातिभेदाने-एका ब्राह्मण जातीत एक हजार रोटीबंद, बेटीबंद जाती पाडीत राहिल्यानेच हिंदुराष्ट्र समर्थ होत चालले आहे, असे पाहिजे तर आणि छाती असेल तर प्रतिपादीत राहा! पण आम्हांस जे सत्य वाटते ते तुम्हांस दुखविते; तुम्हांस असत्य वाटते म्हणूनच काय ते आम्ही ते सत्य प्रचारण्याचे सोडून द्यावे; तुमचा बुद्धिभेद होतो म्हणून काय ते तुमची ती बुद्धी समाजविघातक दुर्बुद्धी आहे असे आम्हांस धडधडीत दिसत असताही आम्ही तसे बोलू नये? बोलल्यास ते निषेधार्ह होय! - असले वाह्यात आरोप करण्याचे सोडून द्या! नाहीतर ते तुमच्याही अंगलट आल्यावाचून राहणार नाहीत. 'सांप्रतची परिस्थिती' हा आमचा शास्त्राधार, तुम्ही तो मानलात हे स्तुत्यच आहे! पण आता कोणच्या तोंडाने आपण उलट आम्हांसच त्याचा आधार घेण्याचा मज्जाव करणार? सगळ्यात भित्रेपणाची सनातनी परमावधी म्हणजे ही होय, की ह्या परिषदेत एकाही ठरावाने सांप्रतच्या मुसलमानादिक अहिंदूंच्या अत्याचाराचा निषेध केलेला नाही! जणू काय अत्याचारांनी ह्यांच्या धर्मभावना कधीच दुखविल्या नाहीत! जणू काय आज लोणी परिषदेतील या शास्त्रीमंडळींच्या धर्मभावनेचे खरे शत्रू तेवढे हिंदूमहासभेचे नेते! श्रद्धानंद, लजपतराय, परमानंद, मालवीय- की, ज्यांनी हिंदुराष्ट्राच्या सन्मानार्थ अहिंदू आततायांशी आजन्म झुंज घेत प्राणांतिक संकटे स्वतःवर ओढवून घेतली, आजीव देहयातना भोगल्या, ते तेच काय ते होत! हिंदुराष्ट्राच्या गौरवार्थ कर्तव्याच्या रणक्षेत्रात झुंजताना ज्यांच्या अंगावर एक ओरखडाही कधी ओढला गेला नाही, तिकडे ज्यांनी सदा पाठ फिरवलेली असते, ते हे मिष्टान्नपुष्ट वाचिवीर हिंदुमहासभेच्या धर्मवीर नेत्यांचा निषेध करतात! स्वतःस क्षत्रिय म्हणवून घेतल्याने माझ्या धर्मभावना दुखविल्या असे फणफणत शिवाजीचा निषेध शकार करतो!!

***